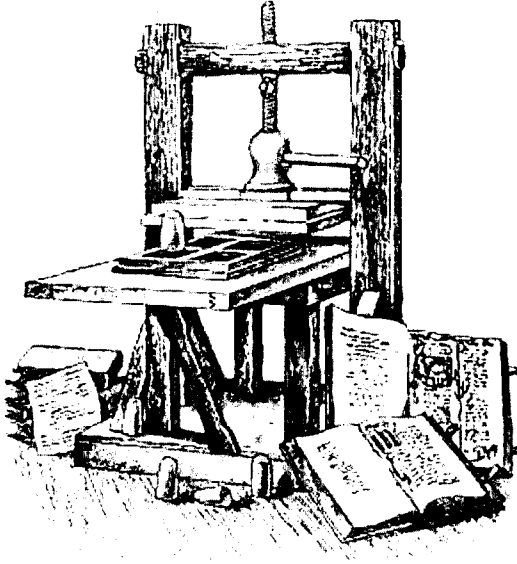

ƏLƏSGƏROVA İRADƏ

KİTABIN BƏDİİ VƏ TEXNİKİ TƏRTİBƏTİ

“Nəşriyyat işi və redaktəetmə”
ixtisası üzrə dərş vəsaiti

*Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyinin
28 yanvar 2010-cu il tarixli
1 saylı əmri ilə dərş vəsaiti
kimi təsdiq edilmişdir*

Bakı-2010

Ə 03(10)

Elmi redaktor: B.V.Allahverdiyev-
prof. tarix elmləri doktoru

Rəyçilər: L.H.Səmədova-
prof. filologiya elmləri doktoru
N.M.Mehrəliyeva-
dosent, pedaqoji elmlər namizədi
V.Quluyev-
“Şuşa” nəşriyyatının baş redaktoru
N.A.Mehdiyeva-
“Zülmətdən işığa” qəzetinin baş redaktoru

Rəssam: Rzaquliyev Nazim Musa oğlu

Korrektor: Əzizli Asudə Aydın qızı

Ə 03(10) **Ələsgərova İradə Hacı qızı.** Kitabın bədii və texniki tərtibatı. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2010.-184 s.

Kitabın bədii və texniki tərtibatı mövzusunda azərbaycan dilində ilk dəfə nəşr olunan bu dərs vəsaitində nəşrin texniki tərtibat xüsusiyyətlərindən söz açılır, bədii tərtibat üsullarının ətraflı təsnifatı verilir.

Dərs vəsaitində, həmçinin kitabın kompozisiya və bədii poliqrafik forması; daxili elementlərin kompozisiyası, titl (avantitul, kontrtitul, frontispis, şmüstitul, kolontitul) tərtibatı, illüstrasiyaların növləri və rolu, format anlayışının kitab tərtibatında yeri; maddi-texniki bazanın xüsusiyyətləri haqqında da metodiki cəhətdən geniş və əsaslandırılmış məlumat verilir.

Kitab müvafiq ali məktəb tələbə (bakalavr və magistr) və müəllimləri, redaktor (ədəbi, bədii, texniki) və redaksiya-mətbəə işçiləri, kitabşünaslıq və mətbuat sahəsində çalışan mütəxəssislər və kitab həvəskarları üçün nəzərdə tutulmuş dəyərli vəsaitdir.

Ə 4804000000-003(10)
M670(07)-2010

Sifarişlə

Əzizli Asudə Aydın qızı
Azərbaycan Universiteti
MƏTBƏƏSİZMƏNƏ

© “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2010.

245334

761
246

MÜƏLLİFDƏN

Dərs vəsaitinin əsas vəzifəsi gələcəyin redaktorlarını kitabın texniki xüsusiyyətləri və bədii poliqrafik forması barədə kifayət qədər məlumatlandırmaqdan əlavə, həm də kitab grafikasını ilə məşğul olan bədii redaktorların işinə düzgün istiqamət verilməsinə nail olmaqdır.

İlham, yaradıcılıq səyi, istedad nə qədər önəmli olsa da, günbəgün inkişaf edib dəyişən-təqribən 4500 il əvvəl meydana gələn kitabın bədii tərtibat tarixini əsas etibarilə ustalıq və şüurlu, müntəzəm iş müəyyənləşdirir. Bədii və ya texniki redaktorun qəbul olunmuş qanun-qaydaya əməl etməklə bitməyən, yalnız yaradıcı rejissor işi ilə müqayisə oluna bilən fəaliyyəti ərzində topladığı təcrübəni, heç bir texniki təlimat və ya tövsiyyə, təbii ki, əvəz edə bilməz.

Dərs vəsaitinin yazılmasında əsas məqsəd kitab tərtibatında səviyyəsiz işlərin qarşısına sədd çəkmək və nəşr olunan kitabların tərtibat səviyyəsini yüksəltməkdir. Heç bir metodik göstərişin, nəzəri bilik və hətta uzunillik təcrübənin belə redaktor üçün fitri istedad və ya dünyagörüşünü əvəz edə bilməyəcəyi aydındır. Bu səbəbdən də, təbii ki, kitab tərtibatında 100%-li dönüşün yaranaçağına təminat verilməsindən də, söhbət gedə bilməz. Bununla belə, bədii tərtibat üsulları, kompozisiya və bədii poliqrafik forma, maddi-texniki bazanın xüsusiyyətləri ilə tanış olan redaktorun da, ən azı orta səviyyəli nəşrə imza atacağına, kitab bazarında bu günkü kimi bayağı, sönük cildlərin baş alıb getməyəcəyinə ümid etməyə dəyər. Yeniliyin məqsəd yox, inkişafın növbəti mərhələsi olduğu məlumdur. Tərtibat sahəsində ümumiləşdirilmiş təcrübə metodikanın olması, bu işlə məşğul olmağa başlayan hər hansı redaktora işi düzgün istiqamətdə aparıb kitab tərtibatını yeni, daha yüksək inkişaf mərhələsinə qaldırmağa imkan verə bilər. Dərs vəsaitinin əsas məqsədi də, elə budur.

Metodiki vəsaitlə tanış olan redaktorun görəcəyi işin eskizini fikrində düzgün qurub, yaradıcılıq istiqamətini dəqiq müəyyənləşdirməsi, bir çox çatışmazlıqların öz-özünə aradan qalxmasına zəmin yaradar.

Tərtibatçı əsərdə təsvir olunmuş qəhrəman surətini, yazarın sözlə ifadə etdiyi ədəbi-bədii obraz əsasında, real həyatdan aldığı təsəvvürlərə söykənərək yaradır. İllüstrasiyalarla müəllif düşüncələrinin bir-birinin əksinə gedib birinin digərini təkzib etməsi yox, əksinə, üst-üstə düşməsi təsvirlərin inandırıcı alınmasını təmin edir. Vəzifəsi, əsərin ideyasını açmağa yardım etmək olan illüstrasiyalara, yəni mövzusu ədəbi əsərdən götürülmüş rəsmlərə həyatda, kitabdan kənar da rast gəlmək olar. Poliqrafiyanın texnika və texnologiyasını, çap materiallarının əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərini daim nəzərdə saxlamağı bacarmayan bədii redaktorun işlədiyi ədəbi obrazlar, hətta gözəl çap olunmuş kitabda belə layiq olduğu qədər effektiv görünmür. Kitab, təkcə düzgün seçilmiş şrift və səhifə nisbəti ilə də yüksək bədiilik nümunəsi sayıla bilər. Tərtibat diqqəti dəbdəbəli bəzəyi ilə yox, sadəliyi və zərifliyi, məntiqiliyi ilə də cəlb etməlidir.

Kitab həvəskarlarının nəşrin məzmunu ilə yanaşı, tədricən xarici görünüşünə də xüsusi maraq göstərməsi, rəssamdan aktyor kimi "başqalaşma" təbiətinə malik olmağı, yeri gədikcə, hər dəfə yeni mühit və obrazlara qovuşmağı bacarmağı tələb edir. Rəsmlərin, kitab müəllifinin təsvir etdiyi dövr və şrift xüsusiyyətləri ilə səsleşib onları tamamlaması, son dərəcə dəqiqlik tələb edən çətin bir işdir. Axı, bu gün M.F.Axundovun əsərlərinə illüstrasiya çəkən rəssam, sabah Heminquey, yaxud Mirzə İbrahimovun əsərlərinin tərtibatı üçün yeni sifariş də ala bilər.

Yüksək mədəni səviyyəyə malik bədii redaktor, ansamblı idarə edən drijor kimidir, müəllif fikrinin oxucuya çatdırılması birbaşa onun interpretasiyasından (şərh) asılıdır. Kitab tərtibatının taleyi bir çox hallarda, rəssamın yaradıcılıq imkanlarının ədəbi əsərin xüsusiyyətlərinə nə dərəcədə uyğun olub-olmamasının düzgün müəyyənləşdirilməsindən asılı olur. Axı, hər kitab rəssamının maraq göstərdiyi müəyyən sahə olur: biri klassik və ya folklor ədəbiyyatına üstünlük verdiyi halda, o biri daha çox lirik və ya romantik əsərlərə tərtibat verməyi xoşlayır.

Bədii tərtibat vasitəsilə oxucunun diqqətini çəkmək üçün ilk növbədə, əsərin məzmununu daha asan qavramaq yollarını müəyyənləşdirmək lazımdır. Yalnız bundan sonra, yazarın nəşrin təyinatı ilə bağlı məqsədi, yəni kitabın hansı oxucu qrupu üçün nəzərdə tutulduğu dəqiqləşdirilə bilər. Bu məntiqi ardıcılıq, son mərhələdə bitkin kompozisiyalı, dizayn-tərtibat prinsiplərinə və incəsənətin etik, estetik normalarına uyğun kitab hazırlanacağına təminat verə bilər. Əsər və onun müəllifi haqqında məlumatı olmayan oxucu belə kitabın cildinə baxdıqda, onda nəşr barədə müəyyən təəssürat yaranır. Onu həvəsləndirib kitabı oxumağa da, məhz bu təəssüratın doğurduğu maraq vadar edir. Bu səbəbdən də, təsadüfi, yəni istedadsız rəssam tərəfindən işlənən dəyərli əsər, təkcə oxucuya təsir gücünü və dəyərini deyil, həm də potensial alıcısını itirir. İstifadə üçün yararlı kitabın dili aid edildiyi ədəbiyyat növünə uyğun olduğu kimi, tərtibatı da nəzərdə tutulan oxucu auditoriyasının maraq dairəsinə uyğun olmalıdır. Kitab istehsalında iki vacib şərtin yerinə yetirilməsi, xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

- *kifayət qədər möhkəm və istifadə üçün yararlı olmalı;*
- *müasir poliqrafiyanın icrasını təmin edə biləcəyi bədii üsulların köməyi ilə məzmunun oxucu tərəfindən asan qavranılması təmin edilməlidir.*

Buna nail olmaq üçün tərtibatçı mütaliə prosesində seçilmiş formatın, şriftin ölçü və dəstinin (qarnitur), sətirlərin uzunluğunun və aralarındakı məsafənin, rəngin qatılığının və s. kimi incəliklərin cild və ya üzqabığının hazırlandığı materialların möhkəmlik dərəcəsinə və oxucuya göstərə biləcəyi təsiri əvvəlcədən görməli, kitabın bu və ya başqa şəraitdə istifadəsinə əngəl olub-olmayacağını aydınlaşdırmalıdır.

Başlıqların təsnifatı oxucuya onların pillələrini və son nəticədə kitabın quruluşunu anlamaqda yardım edirsə, ayrı-ayrı mətn hissələrinin fərqli yığılı, onu, müəllifin əhəmiyyətli saydığı məsələlərə diqqət yetirməyə məcbur edir. Əsəri tez və düzgün qavramağa yardım edən qrafik şəkil, sxem və diaqramlar məzmunu açıb göstərməklə yanaşı, həm də onların oxucu şüuruna təsirini gücləndirməyə xidmət edir.

Hər yeni rəssam nəslı, klassik ədəbi irsin yaratdığı obrazlar aləminə fərqli nüfuzetmə yolları axtarmağa çalışır. Öz yaradıcılıqlarını artıq məlum qənaətlərlə məhdudlaşdırmaq istəməyən rəssamların milli klassik təsviri sənətimizlə yanaşı, həm də müasir dövrün sənət nailiyyətlərindən bəhrələnərək kitab tərtibatında yeni "xallar"-cizgilər axtarması müsbət haldır. Klassik və müasir ədəbiyyatı fərqli şərh edən gənc nəslin orijinal yozumlar axtarmaq səyi təqdir olunmalıdır.

Kitab sənətinin bir sahəsi də yunan sözü olub, "poli"- "çox", "qrafo"- "çəkirəm", "yazıram" mənasını verən poliqrafiyadır. Bu termin özü kitabı yaradan texnika ilə sənətin vəhdətini ifadə edir. Texnikadan daha səmərəli istifadə edib bədii və texnoloji proseslərin vəhdətinə nail olan tərtibatçı, bu vəhdətdən mümkün qədər səmərəli bədii effekt almağı da bacarmalıdır. Bədii və texnoloji proseslərin vəhdətinə isə, ancaq texnika və materialların xüsusiyyətlərindən daha səmərəli istifadə etməklə nail olmaq mümkündür.

Kitab tərtibatı müəyyən istehsal prosesləri, yəni poliqrafiya ilə bağlı olub, onun bu və ya digər sahələrinin texniki imkanlarından asılı olan mürəkkəb bir sənətdir. Müasir poliqrafiya sənayesinin öz texniki nailiyyətlərilə getdikcə daha çox incəsənət növünü xatırlatması isə, artıq isbata ehtiyacı olmayan bir faktır. Texnikanın harada qurtarıb bədii yaradıcılığın harada başladığını müəyyən etmək, demək olar ki, mümkün deyil. Son illər respublikamızda tətbiq olunan texnika və texnologiyaların daim yeniləşməsi, kitabların texniki icra səviyyəsinin də yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Kitab istehsalının ayrı-ayrı sahələri təkmilləşsə də, nəşr olunan kitabların keyfiyyəti çox təəssüf ki, bir o qədər də dəyişməmişdir. İşin başlanğıc mərhələsində əsərin nəbzini tutmaq əvəzinə çəkdiyi rəsmi qarşısına çıxan ilk şeir və ya hekayəyə uyğunlaşdıran tərtibatçı rəssam, çox vaxt bununla da öz işini artıq bitmiş hesab edir.

Sual olunur: kitab tərtibatı beləmi olmalıdır?

İstifadə rahatlığı ilə seçilən möhkəm, davamlı kitab gözəgəlimli görkəmi ilə oxucusunu özünə cəlb etdiyi kimi, yüksək səviyyəli tərtibatı vasitəsilə də ona, əsərin ideya-məzmununu dərinləndirən anlamaqda yardım etməlidir.

Yazar, nəşriyyat və poliqrafiya müəssisəsinin birgə fəaliyyət göstəricisi sayılan kitab əsas etibarilə iki istiqamətdə dəyərləndirilir:

-ideya və məzmununa;

-bədi-texniki tərtibatına və icra keyfiyyətinə görə.

Əsl sənət nümunəsi sayılan dəyərli kitabın yaranmasında müəlliflə yanaşı ədəbi, texniki, bədii redaktor və poliqrafçının da rolu böyükdür. Bu iş nəşriyyat və poliqrafiya sənayesi işçilərindən hərtərəfli dərin bilik, yüksək peşəkarlıq, ustalıq, eləcə də öz işinə məhəbbət və sevgi ilə yanaşılmağı tələb edir. Bu şəxslərdən heç olmasa biri ixtisasca zəifdirsə, keyfiyyətli kitab alınmasından söhbət belə gedə bilməz, onların kitab üzərində işi mütləq bir-birini tamamlamalı, oxucuya əsərin ideya və mahiyyətini açmaqda yardım etməlidir.

Əsərin miskin məzmununu dəbdəbəli rəng bolluğu, diqqəti çəkən qızılı işləməli cildlə, bir sözlə "qışqıran" tərtibatla gizlətmək cəhdləri kitab tərtibatı prinsiplərinə yaddır.

Burada kitabşünas rəssam V.A.Favorskinin sözləri yada düşür:

"Kitab bütünlükdə, müxtəlif musiqi alətlərindən ibarət, hər elementinin öz səsi, öz vəzifəsi olan orkestrə bənzəyir".¹

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, bir-birilə sıx bağlı olan kitab elementlərinin biri digərini tamamlayır. Yəni, birlikdə vahid harmoniyalı bir ansambl yaradır. Beləliklə, kitab tərtibatında birlik və vəhdətin zəruriliyi isbata ehtiyacı olmayan bir faktdır.

Bütün bu yazılanlar kütləvi uşaq kitablarının tərtibatına da şamil olunur. Uşaqlar üçün nəşr olunan hər kitabın gələcək nəslin təlim-tərbiyəsində əvəzsiz rol oynaya biləcəyini nəzərə alıb, uşaq kitabları üçün rəssam seçiminə də xüsusi məsuliyyətlə yanaşmalıyıq. Kitab tərtibatında ən çətin sınaq sayılan bu "imtahan"dan, bir çox təcrübəli rəssamlar belə uğurla çıxıb bilmir. Yaradıcılıq əvəzinə kağız səthini birtəhər doldurmaqla kifayətlənən rəssamın uşaq kitablarında qarmaqarışlıq tərtibatla nə demək istədiyini anlamaq, bəzən heç böyükklər üçün də asan olmur. Şrift tərtibatının müasir tələblər səviyyəsində olmadığı hallarda, uşaq kitablarının yazıları bəzən çətinliklə oxunan bəzək-düzəkli xonçaya bənzəyir. Oxumağı yenicə öyrənən azyaşlı oxucular, belə sirrli-müəmmalı yazıları axı, necə dərk edə bilər?

¹ Dobkin S.F. Оформление книги.-М.:Книга, 1985, с. 4.

Bədii əsər, dərslik, siyasi ədəbiyyat və s. kimi nəşrlərin bədii tərtibat üslubundakı rəngarənglik məzmunundan doğan bədii forma ilə vəhdət təşkil etməli, oxucusunu gözəl xarici görünüşü ilə əla ilk baxışdan çağıran kitab, zövqlə də tərtib edilməlidir. Nəşriyyat işçiləri ilə bərabər tərtibatçı rəssamlarımızın da bu vacib tələbi unutmaması, xüsusilə də, dərslik və siyasi ədəbiyyat sahəsində daim tələskənliyin hökm sürməsi, nəşrlərin nəfis bədii tərtibatına, səliqəliliyinə lazımınca diqqət yetirilməməsi zəif tərtibatlı kitabların hazırlanmasına zəmin yaradır. Bədii kitablara həvəs göstərən rəssamlar, əksər hallarda dərsliklərin ancaq cildinə diqqət yetirir, daxili tərtibatına isə başdansaovdu yanaşırlar.

Hər hansı dərsliyin oxucusu ən yaxşı bədii əsərin oxucusundan 30-40 dəfə çox olsa da, pedaqoji ədəbiyyata verdiyi tərtibatı nümunə kimi göstərmək mümkün olan qrafik və ya illüstrasiyaçı rəssam tapmaq, təəssüf ki, o qədər də asan məsələ deyil. Sual olunur: dərsliyin istifadə olunmadığı ev varmı?

Xarici bəzəyin, zəngin tərtibatın, parlaq, işıqlı rənglərin dərhal uşağın diqqətini cəlb etdiyi məlumdur. Mətnin məzmununa uyğun, zövqlə çəkilmiş hər hansı illüstrasiyanın əsərin ideyasının mənimsənilməsinə yardım etdiyini, şagirdə kitaba marağı artırdığını pedaqoqlar da təsdiqləyir. Nağıl, əfsanə ruhunda hazırlanmış rəngarəng sujetlər uşaqda təbiət və cəmiyyət haqqında yeni, aydın təsəvvürlər oyatmaqla bərabər onun biliyini, dünyagörüşünü və fantaziyasını da genişləndirir, zövqünü formalaşdırmaqla yanaşı, qəlbində insanlığa və təbiətə qarşı sevgi dolu nəcib, xeyirxah hisslər də oyadır.

Məsuliyyətin müəyyən hissəsini paylaşan bədii redaktorların işi isə, istər bütövlükdə, istərsə də ayrı-ayrı fərdlərin yaradıcılığı şəklində ictimai tənqidin nəzərini demək olar ki, cəlb etmir. Bu sahədə görülüb laqeydliklə qarşılanan işlər mütəxəssislər tərəfindən bir qayda olaraq, yalnız təsadüfi hallarda ətraflı təhlil olunur.

Hər hansı bir rəssam işinə, tərtibata mütəxəssis tərəfindən qiymət verilməsi ictimaiyyətin bu sahəyə marağını artırır, kitab tərtibatçısının nüfuzunun yüksəlməsinə xidmət edərdi. İşgüzar şəraitdə keçirilən simpozium, nəzəri konfrans və məsləhət səpkili adi yığıncaqlarda keçilmiş yollara bir daha nəzər salınması, səhvlərin təhlil edilib müəyyənləşdirilməsi ümumi inkişafa təsir göstərməklə yanaşı, tərtibatçı rəssamların məsuliyyətini də artırardı. Rəssamlar İttifaqında müntəzəm olaraq nəşriyyat və bədii jurnal redaksiyalarının işi ilə

bəgətli müzakirələrinin keçirilməsi, iş prosesində təcridbəli mütəxəssislərin dəyəri ilə kifayət qədər əlaqədar olan və müəllimlərinin nəzərə alınması yaxın keçmişdə mövcud qüsurların aradan qaldırılmasına yardım edir, respublikada kitab qrafikası üçün inkişafı üçün faydalı olurdu. Rəssamlar İttifaqı indi belə mütəxəssislərin aparıcı vəzifəsinə gəlmişdir. Axi, kitab tərkibində müəxəssislər üçün şərafətli vəzifələr təyin etməyə çalışmaq lazımdır. Ədəbiyyatın inkişafına əsasən kitabların bədii tərtibatı və qrafikası sahəsində dəyişikliklərə ehtiyac vardır. Ədəbiyyatın inkişafına əsasən kitabların bədii tərtibatı və qrafikası sahəsində dəyişikliklərə ehtiyac vardır. Ədəbiyyatın inkişafına əsasən kitabların bədii tərtibatı və qrafikası sahəsində dəyişikliklərə ehtiyac vardır.

Rəssamların cəmiyyətdəki rolunu artırmaq və onların əməkdaşlığını artırmaq lazımdır. Ədəbiyyatın inkişafına əsasən kitabların bədii tərtibatı və qrafikası sahəsində dəyişikliklərə ehtiyac vardır. Ədəbiyyatın inkişafına əsasən kitabların bədii tərtibatı və qrafikası sahəsində dəyişikliklərə ehtiyac vardır.

Rəssamların cəmiyyətdəki rolunu artırmaq və onların əməkdaşlığını artırmaq lazımdır. Ədəbiyyatın inkişafına əsasən kitabların bədii tərtibatı və qrafikası sahəsində dəyişikliklərə ehtiyac vardır. Ədəbiyyatın inkişafına əsasən kitabların bədii tərtibatı və qrafikası sahəsində dəyişikliklərə ehtiyac vardır.

Rəssamların cəmiyyətdəki rolunu artırmaq və onların əməkdaşlığını artırmaq lazımdır. Ədəbiyyatın inkişafına əsasən kitabların bədii tərtibatı və qrafikası sahəsində dəyişikliklərə ehtiyac vardır. Ədəbiyyatın inkişafına əsasən kitabların bədii tərtibatı və qrafikası sahəsində dəyişikliklərə ehtiyac vardır.

Rəssamların cəmiyyətdəki rolunu artırmaq və onların əməkdaşlığını artırmaq lazımdır. Ədəbiyyatın inkişafına əsasən kitabların bədii tərtibatı və qrafikası sahəsində dəyişikliklərə ehtiyac vardır. Ədəbiyyatın inkişafına əsasən kitabların bədii tərtibatı və qrafikası sahəsində dəyişikliklərə ehtiyac vardır.

Rəssamların cəmiyyətdəki rolunu artırmaq və onların əməkdaşlığını artırmaq lazımdır. Ədəbiyyatın inkişafına əsasən kitabların bədii tərtibatı və qrafikası sahəsində dəyişikliklərə ehtiyac vardır. Ədəbiyyatın inkişafına əsasən kitabların bədii tərtibatı və qrafikası sahəsində dəyişikliklərə ehtiyac vardır.

Rəssamların cəmiyyətdəki rolunu artırmaq və onların əməkdaşlığını artırmaq lazımdır. Ədəbiyyatın inkişafına əsasən kitabların bədii tərtibatı və qrafikası sahəsində dəyişikliklərə ehtiyac vardır. Ədəbiyyatın inkişafına əsasən kitabların bədii tərtibatı və qrafikası sahəsində dəyişikliklərə ehtiyac vardır.

Rəssamların cəmiyyətdəki rolunu artırmaq və onların əməkdaşlığını artırmaq lazımdır. Ədəbiyyatın inkişafına əsasən kitabların bədii tərtibatı və qrafikası sahəsində dəyişikliklərə ehtiyac vardır. Ədəbiyyatın inkişafına əsasən kitabların bədii tərtibatı və qrafikası sahəsində dəyişikliklərə ehtiyac vardır.

Rəssamların cəmiyyətdəki rolunu artırmaq və onların əməkdaşlığını artırmaq lazımdır. Ədəbiyyatın inkişafına əsasən kitabların bədii tərtibatı və qrafikası sahəsində dəyişikliklərə ehtiyac vardır. Ədəbiyyatın inkişafına əsasən kitabların bədii tərtibatı və qrafikası sahəsində dəyişikliklərə ehtiyac vardır.

Hal-hazırda məbəələrdəki texnoloqlar arasında sənətini mükəmməl bilənlər əfsus ki, o qədər də çox deyil. Kitabın qüsurlu hazırlanmasının, orijinalın təhrif olunmasının bir səbəbi də, kitab istehsalında aparıcı rol oynayan, texnologiyayı dərindən bilən təcrübəli, peşəkar mütəxəssislərin çatışmaması, təsədiqi adamların bu işdən yapışmasıdır. Əksəriyyəti yaşlılar olan mühəndis-texnoloqlar, ümumiyyətlə, respublikamızda azlıq təşkil edir, bu sahədə kadrların hazırlanması isə lazımi səviyyədə deyil. Keçmiş SSSİ-nin aparıcı mətbəələrində təcrübəli texnoloqun tələbkar nəzərlərini öz üzərində daim hiss edən tərtibatçı rəssamın iş bütünlü məsuliyyəti ilə yanaşmağa məcbur olduğu, yeri gələndə, bu işin texnikasını ondan heç də az bilməyən texnoloqla məsləhətləşib fikir mübadiləsi apardığı məlumdur. Rəssamla poliqrafçı arasında qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqəsinin olması, onların işinin bir-birini tamamlamasına, bir sözlə tərtibatın keyfiyyətinin təmin olunmasına xidmət edir.

Bu dərs vəsaiti, keçmiş SSRİ ərazisində kitab tərtibatı və nəşriyyat-poliqrafiya sahəsində nəşr olunan elmi tədqiqat materialının və topladığım 37 illik - keçmiş SSRİ-nin baza məktəbi sayılan İvan Fyodorov adına Ukrayna Poliqrafiya İnstitutunda oxuyub Moskva, Leningrad (indiki Sankt-Peterburq), Kiev, Lvov və Minskin aparıcı poliqrafiya müəssisələrində istehsalat təcrübəsi keçdiyim 5 il və Azərbaycanın ən böyük nəşriyyatında texniki nəzarət və istehsalat şöbələrinə rəhbərlik etdiyim 32 il ərzində toplanılan şəxsi təcrübənin müqayisəli təhlili nəticəsində meydana gəlmişdir. Külli miqdarda rəngarəng materialın, rəssam, nəşir və poliqrafçının iş təcrübəsinin, mövcud informasiya vasitələrindən (kitabxana, dövrü mətbuat, elektron kitabxana, internet, tərcümə proqramları) yararlanmaqla öyrənilib ümumiləşdirilməsinin, kitab tərtibatı ilə bağlı bir sıra nəticələr çıxarmağa, bir sözlə, tərtibat sahəsində qayda-qanun yaratmağa xidmət edəcəyinə ümid edirəm.

Nəzəriyyə və təcrübəni özündə birləşdirən bu dərs vəsaiti, etik-estetik formalı kitab nəşr etmək üçün dəqiq işlənilib-hazırlanmış vahid metodiki ədəbiyyat yaratmaq istiqamətində ilk təcrübə sayıla bilər. Azərbaycan kitabşünaslığında kifayət qədər öyrənilməyib öz həllini gözləyən problemlərə həsr olunmuş bu vəsaitlə yaxından tanış olub, onunla bağlı öz arzu və təkliflərini, həmçinin tənqidi qeydlərini bildirmək istəyən şəxslərə əvvəlcədən öz minnətdarlığımı bildirir, dəyərli fikir və qeydlərin gələcək nəşrlərdə nəzərə alınacağına təminat verirəm.

GİRİŞ

E lmin, texnikanın inkişaf etdiyi, bilgisayar və internet şəbəkəsinin mövcud olduğu hazırkı dövrdə də, kitab əsas bilik mənbəyi olaraq qalır. Oxucu onu maraqlandıran elmi və texniki problemlərə, əcdadlarının, müasirlərinin və özünün həyatı ilə bağlı suallara cavabı, çox vaxt, məhz kitabda tapır. İnsana ətraf mühitin təzadlı mürəkkəbliyini anladan kitab çətin anlarında onun yardımçısı olur, şüurunda ülvə hissələr, incə duyğularla dolu təəssüratlar oyadır.

Bütün dövrlərdə siyasi baxışların güclü təbliğat vasitəsi olan kitab-mühüm məlumat vasitəsi, siyasi və ideoloji mübarizə silahı, bilik, təhsil və tərbiyə daşıyıcısıdır. Ümdə vəzifəsi gələcək nəslin təlim-tərbiyəsi olan naşir, rəssamdan da bədii tərtibat vasitəsi ilə əsərdəki qabaqcıl ideya və fikirləri təbliğ etməyi, nəşrin təyinatına uyğun və gözəl olmasına çalışdığı tələb edir.

Kitab köşklərində bir-birinə uyğun gəlməyən rəng toplumundan, heç bir məna verməyib mahiyyətə təkrarlanan eyni tipli ünsürlər yığımindan təşkil olunmuş zövqsüz, bayağı, sönük kitab cildləri ilə axır vaxtlar tez-tez rastlaşırıq. Bu, ilk növbədə ondan irəli gəlir ki, müasir dövrdə kitab tərtibatı ilə Azərbaycanda, əsasən rəssamlıqdan, dizayndan, kitabşünaslıqdan xəbəri olmayan təsadüfi adamlar məşğul olur, yüzilliklər ərzində bu sahədə qazanılan zəngin təcrübə isə demək olar ki, unudulmaq üzrədir. Əlbəttə, hərdən bir maraqlı, səviyyəli, nəfis tərtibatlı (məs."Köhnə Bakı", Elçin "Kitabi Dədə Qorqud aliliyi", H.C.Xəlifəzadə "Azərbaycan mətbəxinin sirləri", "Füzuli" I-VI cildlər və s.) işlərə də rast gəlmək olur, amma bu, əfsus ki, çoxluq təşkil etmir.

Kitab tərtibatı, mahiyyət etibarını ilə bir-birilə əlaqəli iki hissədən ibarətdir: bədii və texniki tərtibat.

Bədii və texniki tərtibat vasitəsilə alıcının diqqətini çəkmək, əsərin insan şüuruna təsirini gücləndirmək, oxucuya əsərin məzmununu qavramaqda yardım etmək mümkündür. Buna nail olmaq üçün, əvvəlcədən əlyazmanı diqqətlə oxuyub yazarn nə demək istədiyini anlamaq, kitabın hansı oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulduğunu aydınlaşdırmaq gərəkdir. Yalnız bundan sonra, redaktəetmənin məlum prinsiplərinə (dövlətçilik, xəlqilik və s.) və incəsənətin etik-estetik normalarına uyğun, yeni tərtibatı mövzusu ilə tam kompozisiya təşkil edən kitab hazırlamaq mümkündür. Belə kitabın müəllifi haqqında məlumatı olmayan oxucu belə, onun cildinə baxanda, əsərlə bağlı müəyyən təsəvvürə malik olur və onda bu kitabı oxumaq həvəsi oyanır.

İncəsənətin digər sahələrində olduğu kimi kitabşünaslıqda da tez-tez təkrarlanan mənasız, münasibətsiz tərtibatdan qaçmaq gərəkdir. İstedadsız rəssam tərəfindən işlənən dəyərli əsər təkcə oxucuya təsir qüvvəsini və qiymətini deyil, müəyyən dərəcədə alıcısını da itirir.

Burada, yenə V.A.Favorskinin sözləri yada düşür:

*“Kitab ədəbiyyat mətnini oxumaq üçün bir vasitədir... Kitabşünaslıq bu cəhətdən memarlığa bənzəyir. Bina da, içində yaşamaq üçün tikilir. Amma buna baxmayaraq, incəsənət əsərinə də çevrilə bilir. Hər iki halda tərtibat nəinki maneçilik edib əngəl törətmir, əksinə, kömək edir”.*²

Kitabın növü, dili kimi tərtibatı da nəzərdə tutulduğu oxucu kütləsinin bilik səviyyəsinə, dünyagörüşünə, maraq dairəsinə uyğunlaşdırılmalı, əlverişli istifadə üçün yararlı olmalıdır.

Ədəbiyyatı, bədii tərtibatına görə üç yerə bölmək olar:

- həqiqətin təsvir vasitəsi ilə əks etdirildiyi bədii ədəbiyyat;
- elmi-publisistik ədəbiyyat.

- həqiqəti olduğu kimi əks etdirən elmi ədəbiyyat (bura elmi, siyasi və texniki ədəbiyyatın bütün növləri: ensiklopediya, dərslik, buklet, sorğu kitabları və s. daxildir);

² *Искусство книги.-М.:Искусство, 1961,с.60*

Yuxarıda göstərilən növlərdən hər birinin həqiqəti ayrı-ayrılıqda və fərqli əks etdirməsi, ədəbiyyatın forma və məzmununa görə müxtəlifliyini və zənginliyini təmin edir. Yazılan hər bir kitab insanlığa bizim üçün az və ya çox miqdarda dəyəri olan müəyyən bir dünyagörüşü, bir yenilik tumurcuğu gətirir.

Nəşrin məzmununu oxucuya, onun anlayacağı tərzdə çatdırmaq üçün bədii təsvir vasitələrindən yararlanan bədii redaktor, bu məqsədlə kitabın məzmununu adlanan anlayışa müraciət edib hansı üsullardan istifadə etməli olduğunu araşdırmalı, hər şeydən əvvəl bir-biri ilə bağlı olan mövzu və ideyanı dəqiqləşdirməlidir.

Mövzu dedikdə müəllifin diqqətini çəkən həyat hadisəsi, ideya dedikdə isə yazarın ona münasibəti nəzərdə tutulur. Təsvir üçün material seçən bədii redaktor əhəmiyyətsiz hissələri atıb, əsasları beynində cəmləşdirməklə nəşrin mövzusunu dəqiqləşdirməli, yalnız baş verən olaylara müəllifin hansı prizmadan baxdığını təyin edən əsas xətti müəyyənləşdirdikdən sonra, öz istedad və təcrübəsi çərçivəsində bu xətti inkişaf etdirib formalaşdırmaqla oxucuya çatdırmağı bacarmalıdır. Oxucu əsəri qəbul və ya inkar edəcəyinə, yalnız nəşri izləyib əsərin əsas ideyasını anladıqdan sonra qərar verə bilər.

Tərtibat prosesində rəssam bir çox çətinliklərlə üzləşir:

- kağız üzərində təsvir olunması elə də asan olmayan çoxsaylı ideyaları aydın və səliqəli quruluşlu elmi ədəbiyyatda, məs.: ideya və mövzusu maksimum mənimsənilməli olan riyaziyyat kitabında bədii təsvir vasitələri ilə ifadə etmək demək olar ki, mümkündür deyil.

- həyat haqqında realist hekayə kimi dünyagörüşünü formalaşdırmağa qadir olan bədii dəyərə malik əsərdə, bəzən müəllif ideyasının elə bir məna kəsb etmədiyi hallar da olur.

Bədii redaktorun vəzifəsi kitabın tək cəmi məzmununu yox, həm də əsərin aid olduğu ədəbiyyat növünün xarakterik xüsusiyyətlərini açıb göstərmək, yəni əsərə təyinatına uyğun tərtibat verməkdir;

Əsərin əsl məzmunu, rəssamın əsərdə təsvir etdiyi hadisələrin ardıcılığı ilə üst-üstə düşməyə də bilər. Əksinə, istedadlı rəssamın bədii təsvir vasitələrinin köməyi ilə hadisələrə verdiyi subyektiv

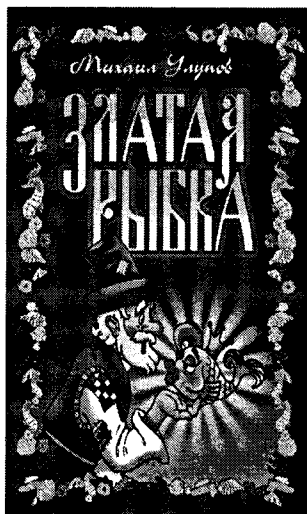
qiymət sonradan əsərin obyektiv məzmununa çevrilib, bəzən oxucuda fərqli fikir formalaşdırmaq imkanına da malik olur.

Bədii redaktor tərtibat planını kitabda təsvir olunan hadisənin vəqə olduğu dövrə və həmin dövrdə mövcud olan ideyalara uyğunlaşdırmalı, onlara bu günün reallığından baxmağı bacarmalıdır. Təkamül nəticəsində cəmiyyətə qoyulan tələblərin dəyişməsi müasir ideya və ənənələrin doğulmasına, dünya ədəbiyyatının klassik əsərlərinin belə yeni-yeni tərəflərini açıb göstərən həyatın, onları hər dəfə fərqli qütblərdən işıqlandırmasına səbəb olur.

Təsvir obyektinə təkcə əsərin ideyası deyil, mövzusu da ola bilər. Mövzunu açmaqla oxucuya əsər haqqında müəyyən təsəvvür verən rəssama əsərin ideyasını bədii təsvir vasitələri ilə axıra kimi ifadə etmək; bəzən heç müəssər olmur. Mövzu və ideyanın ümumiləşdirilmiş xüsusiyyətlərini cild və üz qabığında açıb göstərməklə əsas xəttin oxucu tərəfindən anlaşılmasına (məs.: Servantesin “Başsız atlı” əsərinin üz qabığında təsvir olunan “başsız atlı” rəsmi oxucunun diqqətini çəkərək onu əsərin süjet xəttini izləməyə vadar edir), ancaq yardımçı olmaq olar. İşin sonrakı müvəffəqiyyəti isə, birbaşa əsərin əsas ideya-mövzu əlaqələrinin necə seçilib ifadə edilməsindən asılı olacaq.

Bizə kitab qrafikasının şrift, bəzək-dekorasiya, süjet və s. kimi üsulları məlumdur. Bu üsulların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq onlardan cild, üzqabığı və supercild tərtibatında istifadə olunur.

Kitablarda qarşılaşdığımız müxtəlif xarakterli mövzu və ideya diapazonu, fərqli təsvir vasitələrindən istifadəni tələb edir. Bəzən hansı tərtibat üsulunun daha üstün olduğunu anlamaq üçün, onların hamısını ayrı-ayrılıqda araşdırmaq lazım gəlir. Cild, üz qabığı, supercild və forzas kimi başlıca tərtibat ünsürlərinin təsnifatının aparılması üçün tərtibat üsullarının müxtəlif variantlarının hazırlanması pis olmazdı. Axı, bir çox hallarda cild (üz qabığı) və supercildlərin üzündə bəzək və ya süjet xarakterli təsvir kimi fərqli tərtibat elementlərindən də şriftlə eyni vaxtda istifadə olunması, bu işi əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir. Şrift əsasən simvol və

Şək.1.

emblemə yanaşı işlədilir, eynicinsli növləri tapmaq isə, o qədər də asan olmur.

Kompozisiyada hər hansı bir elementin digərlərinə nisbətən üstünlüyünü təyin edən meyar, onun mövzunu açmaq dərəcəsi sayılır. Elə, bu meyar da təsnifat üçün əsas götürülür. İdeya və mövzunun açılmasında əsas rol oynayan üsulun kompozisiyanın süjet xəttini əks etdirməsi isə, daha düzgün olardı.

Çoxsaylı bəzək elementlərinin ancaq çərçivə rolunu oynadığı cildlərlə tez-tez rastlaşmağımız, asılılıq dərəcəsinin hər bir konkret halda düzgün təyin edilməsini tələb edir (Şək.1).

Sistemləşdirmənin, bu və ya başqa elementin üstünlük dərəcəsi nəzərə alınmaqla aparılması cild, üzqabığı, supercild, titul və forzasları şərti olaraq: birinci qrupda şriftin, ikinci qrupda bəzək və ya mövzuya aid olmayan qeyri dekorativ elementlərin, üçüncü qrupda mövzuya uyğun təsvir elementlərinin, dördüncü qrupda rəmz və emblem təsvirlərinin, beşinci qrupda süjet-mövzu təsvirlərinin üstünlük təşkil etdiyi 5 qrupa bölməyi tələb edir

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əsərə bu 5 qrupdan hansına uyğun tərtibat verilməsi, kompozisiyada başqa qrup elementlərindən istifadə olunmadığı anlamına gəlmir. Əsas məsələ, kitabın mövzu-ideya əlaqələrinin açılmasında hansı elementlərin daha önəmli rol oynamasındadır.

Bu əlaqələrin təsvirdə öz əksini tapmasına nəzarət edilməsi çox vacibdir. Axı, bədii obraz və bədilik bir-birinə yaxın anlayışlar olsa da, heç də həmişə eyni mənəni vermir.

Bədii obraz dedikdə, real hadisə və əşyaların rəssamın təxəyyülündə doğurduğu təsviri nəzərdə tuturuq, əsərdə isə, onlar bu və ya başqa, yəni ümumiləşdirilmiş formada olub, istifadə olunan

materialların oxucuya göstərdiyi məntiqəuyğun təsir vasitəsinə çevrilir. Həqiqi həyatdan doğulub onu tərənnüm edən bədii obraz bütün üstünlüklərinə baxmayaraq, real həyatda yenə də obyektiv dünyanın subyektiv təsviri olaraq qalır. Obrazlı bədiilik (məs.: şrift və ya bəzək ornamenti) həqiqi dünyanı birbaşa əks etdirməyə də, baxanın təsəvvüründə, bəzən qeyri-müəyyəni müəyyənə çevirməyə qadirdir. O eyni zamanda, zərifliyi ilə seçilən mücərrəd və metaforik bir obraz illüziyası da yarada bilər.

Rəssam nəşrə tərtibatı, mətni şərh edib süjeti, hadisələrin gedişi istiqamətində qurmaqla da verə bilər, özü anladığı tərzdə də, yeni əsas ideyanı öz düşüncələri çərçivəsində inkişaf etdirib eyham vurmaqla da dolayısı ilə, çatdırır bilər. Oxucunun təxəyyülündə dolaşmaq hissələr və paralel obrazlar oyadan belə təsvirin altında, hansısa müəmma da gizlənmə bilər. Rəssam, oxucunun tarazlıq və qeyri tarazlığı, statistika və dinamikası, tektonika və ritmi hansı halda necə qəbul edə biləcəyini əvvəlcədən mütləq nəzərə almalıdır. O, nəşrin qayəsini açmaq üçün obrazlı təsvir dilinin imkanlarından yararlanmağı da bacarmalıdır.

Başqa sözlə, məhz bütün bu forma və obrazlar nəşrin insanların hiss və həyəcanlarına hakim olmasına, onları istiqamətləndirməsinə yardım etməlidir. Tərtibatın uğurlu alınmasını, təkcə rəssamın əsərin müəllifini, nəşrin məzmunu, üslub və ədəbi ruhunu, təyinatını və xarakterini necə duyub anlaması yox, həm də onun, öz müasiri olan oxucunun tələbatına və dünyagörüşünə hansı səviyyədə bələd olması təmin edir.

Rəssam tərəfindən müstəqil tərtib olunan kitab, oxucu tərəfindən ədəbi mətnlə əlaqəli qəbul olunur. Tərtibatın forma və məzmununu, oxucuya oxuduğu əsəri daha yaxından qavramaqda yardım edir. Bu səbəbdən də, bütün hallarda təkcə ədəbiyyat və incəsənətin vəhdətini qoruyub saxlamağa yox, həm də yazılan əsərin başlıca xüsusiyyətlərindən ayrı-ayrılıqda hər birinin rəssam təxəyyülü ilə üst-üstə düşməsinə nail olmaq lazımdır.

Məqsəduyğun tərtibat, əlverişli format, gözyormayan şrift və kağız seçimi, səhifələrin düzgün təyin olunmuş nisbəti, uğurlu

kompozisiya, titul vərəqi və s. texnologiyaya və oxucunun maliyyə imkanlarına cavab verməli, zövqünü inkişaf etdirib dünyagörüşünü dəyişməyi bacarmalıdır. Ən zəngin, dəbdəbəli tərtibatın belə, zəif məzmunlu əsərin ideya kasadlığını ört-basdır edib ona müvəffəqiyyət qazandıra bilməyəcəyi isə, onsuz da aydındır.

Material öz-özünə incəsənət əsəri yaratmır, ən yaxşı kağız belə necə gəldi yığılıb çap olunan kitabla bədii dəyər vermək imkanına malik deyil. Kitabın görünüşü müəyyən dərəcədə ona sərf olunan materialın keyfiyyətindən asılı olsa da, həqiqətdə vərəqlədiyimiz kitabın çap olunduğu kağıza diqqət yetirməyimiz, yalnız onun bədii dəyərinin kifayət qədər yüksək olmadığını göstərir. Texnologiyaya düzgün riayət etməklə istənilən kağızda keyfiyyətli kitab çap etmək olar; kağızın keyfiyyətinin aşağı olması tərtibata heç də xələl gətirmir, sadəcə tərtibatçıdan daha çox məharət və ustalıq tələb edir. Poliqrafiyanın texnika və texnologiyasını, çap materiallarının əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərini daim nəzərdə saxlamağı bacarmayan bədii redaktorun işlədiyi ədəbi obrazlar, öz təyinatlarının əksinə olaraq hətta gözəl çap olunmuş kitabda belə laiyətli olduğu qədər effektiv görünür.

Çap olunan kitabla sərf olunan kağızın rənginin düzgün seçilməsi mütləq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Parıltılı ağ kağızda qara rəngli boya ilə çap olunan kitabın mətni gözü qıcıqlandırdığından göz tez yorulur; tütqun rəngli kağızda çap olunmuş mətni oxuyub anlamaq isə izafi zəhmət tələb edir. Çoxillik tədqiqatlar təmiz ağ kağızdansa, rəngi azacıq sarıya, boz, mavi, yaşıl, bənövşəyi və ya çəhrayıya çalan kağızların mütləq üçün daha münasib olduğunu göstərir. Təmiz ağ kağızda qara yox, qəhvəyi çalan boya ilə çap olunan mətn də, istədiyimiz nəticəni vermir. Bu səbəbdən də, hələ orta əsrlərdə, əlyazma üçün seçilən kağızın keyfiyyətinə xüsusi diqqət yetirilir, hər kitab üçün münasib rəngli kağız sifariş verilirdi. Mənbələr, orta əsrlərdə bütün Şərqdə tanınan müxtəlif rəngli kağızların, məhz tarixi ərazimizdə, yəni Təbrizdə istehsal olunduğunu göstərir.

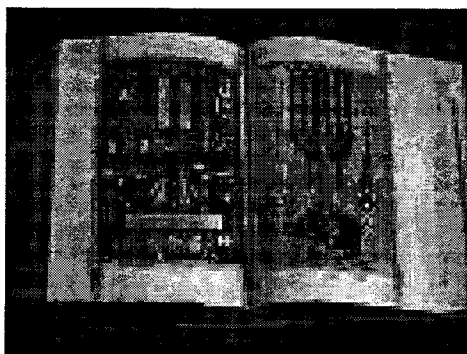
Nəşrin məzmunu sakit və ya dinamik tərtibat vasitəsilə oxucuya eyni tərzdə çatdırılmır. Tərtibatın ən yaxşısı isə, oxucunun ayrı-ayrılıqda yox, vahid bir tam kimi qəbul edə biləcəyi “hiss olunmayan”, yəni sadə tərtibatdır. Bunu unudub, kitabı bəzəməyi məqsəd kimi qarşıya qoysaq, asanlıqla düz yolu azıb, əsas cığırından uzaqlaşa bilərik: oxucudan əlavə səy və əziyyət tələb edən yalnız, sakit tərtibat onun üçün lüzumsuz yükə çevrilər, fəal (dinamik) tərtibat isə başağrıdan, zəhlətökən olub mütaliəni əks məcraya yönəldə bilər.

Kitabın xarici tərtibat elementlərinin-cild, üzqabığı, supercild və forzasın mahiyyətini anlamadan tərtibatdan danışmaq mənasızdır. Oxucu tərəfindən ayrı-ayrılıqda yox, birlikdə qəbul edilən xarici və daxili tərtibat üsürləri arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur: şəkillərin mürəkkəbliyi dərəcəsi araşdırılmadan formatın müəyyənləşdirilməsi, nəşrin təyinatı nəzərə alınmadan şrift ölçüsünün seçilməsi və s. düzgün olmaz.

Kitabın ictimai xarakteri onun maya dəyəri, istehsal üsulu və tərtibatı ilə şərtlənirsə, xarici tərtibat üsürləri əksinə, onun təkamül prosesində qarşılaşdığı amillərin təsiri altında formalaşır. Müasir cild, üzqabığı, supercild və forzasın özünəməxsusluğunu anlamaq üçün, kitab tarixinə qısaca nəzər salmaq, kitabı poliqrafiya məhsulu kimi, yəni kütləvi istehsal olduğu dövrdən başlayaraq izləmək lazımdır.

Əl əməyindən kütləvi istehsal vasitəsinə keçid, kitabı geniş xalq kütlələrinin ixtiyarına verməklə, cəmiyyətin maariflənməsi, elm və texnikanın tərəqqisi işinə böyük töhfə verdi. Yüksək bədii dəyərə malik kitab, yalnız nəzəriyyə və təcrübənin sıx vəhdətinə nail olmaqla, dəqiq əsaslandırılmış iş metodikasına söykənməklə hazırlana bilər. Kitabın xarici (cild, üzqabığı, supercild, forzas) və daxili üsürlərindən hər birinin öz təyinatı, öz funksiyası olduğu kimi, tərtibat ansamblında da öz yeri olmalı, öz səciyyəvi tərtibat texnologiyası işlənib hazırlanmalıdır.

I FƏSİL

KİTABIN BƏDİİ VƏ TEXNİKİ TƏRTİBAT ÜSULLARI

I.1. KİTAB TƏRTİBATINDA BƏDİİ FORMANIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ. KOMPOZİSİYA.

Kitabın gündən-günə cəmiyyətdə artan rolu, onun bədii sənət və texniki-istehsal istiqamətlərinin sintezi kimi başa düşülən tərtibatına münasibəti də dəyişdi. Oxu vasitəsi, bilik mənbəyi kimi tanıdığımız kitabı, estetik görünüşlü təbliğat-reklam vasitəsinə, kitab tərtibatını isə incəsənətin müstəqil sahəsinə çevirdi.

Kitab sənəti dedikdə canlı, ideyalı əsərlə yaradıcılıq işinin vəhdəti başa düşülür. Rəssamın vəzifəsi əsərin təyinatından, ona olan tələbatdan və istehsalına sərf olunan materialdan asılı olaraq təsvirə bədii obraz həyatı verməkdir. Ətraf mühitin obrazlı təsviri yüksək ustalığ nümunəsi göstərən sənətkardan peşəkarlıq və istedadla yanaşı, texnika və texnologiyaya yaxından bələd olması da tələb edir. Əsas məqsəd, az material sərf etməklə ideyanın mümkün qədər güclü ifadəsinə nail olmaqdır.

Kitabın məzmunu haqqında çox danışılma da, tərtibat-dizayn (mənzəcə ingilis sözü olub, materialların müəyyən bir məkanda ahəngdar yerləşdirilməsi anlamını verən “design” sözündən götürülmüşdür) formaları yerli tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmədiyindən, kitab tərtibatı, incəsənətin bir qolu kimi bu gün də axıra qədər öyrənilməmiş qalmaqdadır. Halbuki, təcrübəli bədii redaktorların bu sahədəki işlərini araşdırıb ümumiləşdirmələr aparmaqla bir çox vacib məsələlərin həlli metodikasını işləyib-hazırlamaq mümkündür.

Tərtibat dedikdə bədii, iqtisadi və texniki imkanlardan asılı olan mürəkkəb bir prosesin nəticəsi nəzərdə tutulur. İki-bədii və texniki hissədən ibarət kitab tərtibatını, sadəcə, mövcud mətn, qrafik material və illüstrasiyaların səhifədə bədii cəhətdən ahəngdar (harmonik) və texniki cəhətdən düzgün yerləşdirilməsi kimi də başa düşmək olar.

Nəfis sənət əsəri, yalnız yazıçı, redaktor və rəssamın yaradıcı, bir-birini tamamlayan işbirliyi nəticəsində yarana bilər. Tərtibatçı

əsərin məzmununu kitabın üz qabığında fotoqraf dəqiqliyi ilə təkrar edirsə, şəkillər nə qədər bacarıqla çəkilir - çəkilsin, bu iş müvəffəqiyyətli sayıla bilməz. Rəssam oxucunun əsərdən aldığı təəsüratə yeni heç nə əlavə edə bilmirsə, surət və hadisələri əsərdə olduğundan daha yüksək səviyyəyə qaldırıb öz nəfəsi, hərarəti ilə isindirmirsə, oxucu xəyalında canlandırıdığı obraz və mənzərələri, yalnız müəllifin yazdığı ilə müqayisə etməklə kifayətlənəcəkdir. Əsərin qayəsini bədii təsvir vasitələri ilə oxucuya çatdırmaq, obraz təsvirlərinin izinə düşüb onları təkrar etmək demək deyil. Tərtibatçı rəssamın yaradıcılığı sırf sənətkarlıq xüsusiyyəti daşmalıdır. Kitabı mütaliə edən oxucu rəsmlərə baxdıqca qəhrəmanların taleyinə duyduğu marağın artdığını hiss etməli, oxuduqlarını yenidən, həm də, bu dəfə rəssamın gözü ilə görməyə ehtiyac duymalı, əsərin qəhrəmanları ilə birlikdə yaşamağı, deyib-gülməyi, sevinib kədərlənməyi bacarmalıdır. Kitab tərtibatı ilə məşğul olan rəssam öz işinə böyük məsuliyyətlə yanaşmalı, yaratdığı obrazların minlərlə-milyonlarla oxucunun sevdiyi əsərlərin qəhrəmanları olduğunu unutmamalıdır. Yadından çıxarmamalıdır ki, illüstrasiyaların rolu təkcə kitabı bəzəməklə məhdudlaşmır, həm də məzmunun oxuculara daha dərinədən, həm də bədii səpkidə çatmasını təmin edir.

Bədii əsərin məzmununun özəyini, onun ideya-mövzu əsası təşkil edir. Nəşrin forması məzmunu ilə birlikdə doğulub inkişaf edir. Təsviri incəsənətdə obrazların bədii ifadə formasına uyğun qəbul edilməsi, maddi vasitələrin bədii formanın əsasını təşkil etdiyini deməyə əsas verir.

Təsviri məzmunu ilə eyni məqsədə doğru gedən ideal kitab, yalnız canlı orqanizmlə müqayisə oluna bilər (kitab tarixinə nəzər salsaq istənilən qədər belə nümunə tapa bilərik), illüstrasiyaların çıxarılması məzmunu kasıblaşdırır. Tərtibatçının işi isə, təkcə kitabı bəzəmək yox (bu da, öz-özlüyündə), həm də onu qavramaqda oxucuya yardım etməkdir. Mütaliə ritmini əsərin qayəsini açıb vacib məlumat və fikirləri oxucuya çatdırmaqla təşkil etmək, tərtibatçının ümdə vəzifəsidir. Kitabın çətin qavranılan yerlərinə izahat verməyi; mühüm söz və ifadələri (səsin intonasiyası ilə seçilən)

əsas mətndən yığım üsuluna, rənginə görə seçib-ayırmağı bacarmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nəşriyyatın kitabın titulunda qoyulan markası (nişanı), mətnin bir hissəsini və ya əvvəlini o biri hissədən ayıran xətt, mətnin qurtardığını bildirən sonluq, başlanğıcındakı bəzəkli ilk hərflər müəyyən məqsədlə işlədilib işin uğurlu alınmasına xidmət edirsə, heç də yersiz görünür.

Rəssam əməyinin məhsulu olan təsvirin digər insanın şüurunda tamamilə konkret hisslər oyatmağa qadir olması isbata ehtiyacı olmayan bir faktdır. Beləliklə, bədii obrazın yaranmasına ciddi təsir göstərən əsas və ciddi təsir göstərməyən ikinci dərəcəli texniki vasitələrin köməyi ilə oxucuda kitabın məzmunu haqqında hər hansı konkret bir rəy formalaşdırmaq mümkündür.

Texniki vasitələr dedikdə, kitab tərtibatında rəssamın istifadə etdiyi boya, qələm, kağız, karton və s. bu kimi materiallar nəzərdə tutulur. Bura poliqrafiya materiallarını da əlavə etmək olar: çap boyaları, cild materialları və s. Bədii əsərlə heç bir əlaqəsi olmayıb, bir-birindən yalnız texniki göstəricilərinə görə seçilən bütün bu maddi vasitələr bədii obrazın yaranmasında birbaşa iştirak etməsələr də, təsvirin rəng və keyfiyyətinə göstərdikləri təsirin böyüklüyü, istəməz onlarsız nəşə yaratmağın mümkünlüyünə şübhə yaradır.

Bədii obrazın yaradılmasında birbaşa iştirak edən əsas vasitələrə bədii formaları yaradan maddi vasitələr: müstəvi, rəng, fon, faktura, xətt, ləkə, nöqtə, ştrix və s. daxildir. Bədii sistemdə çox böyük fəallıqları ilə seçilən bütün bu vasitələr, təsvirin oxucu psixologiyasına təsirini təmin edir. Nəşrdən kənarında öz xüsusiyyətlərini itirib artıq bədii forma ünsürləri kimi mövcud olmayan bu maddi vasitələr, ancaq əsərlə əlaqəli şəkildə müəyyən əhəmiyyət kəsb edirlər, məs.: hündəsi səthin forması kimi öz-özlüyündə heç bir bədii dəyərə malik olmayan müstəvi, yağlı boya ilə işlənmiş qrafik təsvirlər vasitəsilə oxucuda əşyanın fiziki quruluşu, həcmi haqqında konkret təsəvvür yaradır. Müstəviyə bədii dəyəri isə, məhz, rəssamın istifadə etdiyi həmin bədii vasitələr, yəni rəng, ton, faktura, relyef və s. arasındakı məntiqi əlaqə

verir. Əsərin məzmunu ilə tərtibatı arasında vəhdət yaradan bu əlaqələrin axıra qədər təhlil edilib açılması kompozisiya prosesi adlanır. Bu yaradıcılıq prosesi isə rəng və bədii fikir elementləri arasındakı əlaqələrin tapılıb aşkar edilməsi ilə, nisbət və ritmin müəyyənləşdirilməsi ilə başlanır.

Qarşılıqlı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi, faktiki kitabın xarici tərtibat ünsürləri sayılan cild, üz qabığı, supercild və forzas üzərindəki işin başlanğıcıdır. Hər bir tərtibatçı yeknesəklikdən, təkrar və bayağılıqdan uzaq bir əsər yaratmağa, nə isə yeni, maraqlı bir cizgi tapmağa çalışır. Ona kitabın tərtibat ünsürlərini hansı halda necə hazırlamağı öyrətməyə cəhd etmək təbii ki, ağılsızlıq olardı. Heç bir resept, rəssamı öz istedad, bilik və təcrübəsinə arxalanaraq arayıb-axtarıb sınaqdan çıxarmaq cəhdindən, yaradıcılıq əzabı və sevinci hesabına nəsə orijinal bir həll tapmaq fikrindən daşındıra bilməz. Bununla belə, müvəffəqiyyətin birbaşa işin metodik təşkilindən, yaradıcılıq axtarışlarının istiqamətindən asılı olduğunu inkar etmək də düzgün olmazdı.

Metodiki əsasların olmaması yaradıcılıq prosesində vaxt və əməyin boş-boşuna sərf olunmasına, məqsədsiz, istiqamətsiz axtarışlara zəmin yaradır. Bu səbəbdən də, kitab tərtibatında metodik xarakterli problemlərə və onların cild, üz qabığı, supercild və forzasa tətbiqinə aydınlıq gətirmək vacibdir. Əksər hallarda, bu elə nəşrin ümumi kompozisiyasına da aiddir.

Tərtibat ideyasının bədii poliqrafiya vasitələrinin köməyi ilə araşdırılması, nəşrin məzmununun səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə tanış olan rəssama, kompozisiyanı müəyyənləşdirmək imkanı verir. Öz təxəyyülünə arxalanıb əsəri, ədəbiyyat növünün xarakterik xüsusiyyətləri ilə bağlı hərtərəfli təhlil edən rəssam, kompozisiyanın ideya, mövzu, süjet və s. görə qurulmasına nail ola bilər. Kitabın məzmunu ilə tərtibatı arasındakı əlaqə bədii obrazlar vasitəsi ilə müxtəlif səviyyələrdə, konkret və ya məcazi mənada əks olunur. Əsərin ideyasının oxucu tərəfindən düzgün qavranılmasına çalışan bədii redaktor, müəllifin oxucuya hansı ideyanı

necə təlqin etmək istədiyini də, əvvəlcədən özü üçün qərarlaşdırmalıdır. Əks halda düzgün istiqamətdə aparılmayan tərtibat oxucunun fikrini azdırıb lüzumsuz anlaşılmazlıq yaratmaqla nəşrin, yalnız dəyərdən düşməsinə səbəb ola bilər.

Bəzən isə, əksinə olur. Kitab tarixinə nəzər salsaq, öz istedadını zəif məzmunlu mətnə gözəl tərtibat verməyə sərf edən rəssamın, bu işi görmək üçün itirdiyi vaxta təəssüflənə biləcəyimiz hallarla da qarşılaşa bilərik.

Əsərin uğur qazanıb əsl sənət nümunəsinə çevrilməsində müəlliflə bərabər ədəbi, bədii və texniki redaktorların şəxsi keyfiyyətləri, yəni istedad, təcrübə, bilik və bacarıqları, işə münasibətləri də həlledici rol oynayır. Təsvirin nəşrin forma və məzmununa münasibətini aydınlaşdıran rəssam, xarici tərtibat ünsürlərini yaratmağa bədii tərtibat növünü seçməkdən başlamalıdır: şrift, ornament, mövzu-süjet, əşyavi-təsvir və ya rəmz-simvol.

Şrift, şəkil və ya ornamentdən hər biri, oxucunun kitabla tanışlığına göstərdiyi köməyin dərəcəsindən asılı olaraq kompozisiyada əsas və ya ikinci dərəcəli rol oynaya bilər. Müəyyən ardıcılıqla getsə də, bir az vaxt tələb edən bu tanışlıq prosesində oxucu əvvəl supercildə, cildə, sonra forzasa, ən sonda isə kitabın səhifələrinə nəzər yetirir. Bu zaman onların hər biri oxucuda konkret fikir və rəy formalaşdırır. Təsvir və mətn bir-birini əvəz etdikcə oxucunun şüurunda əsas konturların müəyyənləşməsi, nəşrin özəyi sayılan məzmunun ona tədricən, əziyyətsiz çatmasını təmin edir. Kitabda da, teatr tamaşalarında olduğu kimi, səhnələr bir-birini əvəz etdikcə obrazlar tamaşaçının beynində birləşib bütöv bir məzmun yaratmalı, tərtibatçı nəşrin ideya və mövzusunun kənara çıxıb oxucunu çaşdırmamalıdır. Beləliklə, müəllifin oxucuda konkret fikir formalaşdırmaq istəyinə yardım etməli olan hər üç redaktor (ədəbi, bədii və texniki), bu məsələdə bir-başına onun müttəfiqinə çevrilmiş olur.

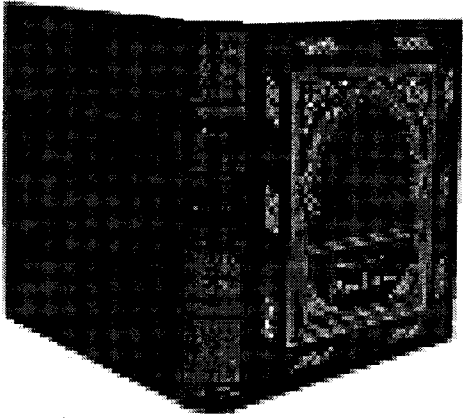
Kitabın başlıca ideyasını oxucuya çatdırmaq üçün bədii redaktor nə etməlidir? Nəşrdə təsvir olunan əhvalatların cildə canlan-

dırılması, oxucuda kitabı oxumaq marağını söndürə bilər. Cilddə verilən təsvir və ya yazı hansısa hadisəyə işarə edib onu göstərmədikdə isə, oxucu qəhrəmanın həyatını axıra qədər maraqlı və səbirsizliklə izləməyə məcbur olur. Bu səbəbdən də, cilddəki təsvir və ya yazının ideya və mövzunu ümumiləşdirən epigraflı şəkildə olması daha məqsədəuyğundur. Bir sözlə, oxucunu kitabı axıra qədər oxumağa həvəsləndirmək üçün, məzmunu ona “çeynəyib” çatdırmağa ehtiyac yoxdur.

Nəşrin ideyasını açıb növünü aydınlaşdırmağa yönələn təsvirin bədii cəhətdən mükəmməl, yadda qalan olmasına çalışan rəssam, kitabın bütün tərtibat ünsürlərinin, supercilddən başlayaraq axıra qədər bir-biri ilə harmoniya yaratmasına nail olmağı bacarmalıdır. Tərtibat ünsürləri bir-birini təkrar etməməli, təsvirlər kompozisiyanı, zəncir həlqələri kimi ardıcılıqla düzülüb biridigərini əvəz etməklə tamamlamalıdır, məs.: supercildi mövzusu sənətin növünə uyğun tərtib olunan kitabın cildində şrift və ya simbolik, forzasında isə əksinə, bəzək-ornament növündən istifadə edilməsi, bəzən heç də pis görünür.

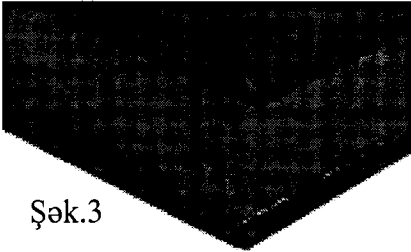
Təkrar və yeknəsəklikdən qaçmaq məqsədilə nəşrin xarici və daxili tərtibat elementləri arasındakı nisbətə pozulması düzgün olmaz, məs.: əgər kitabın içi şəkil və təsvirlərlə doludursa, onun üz qabığında da mürəkkəb təsvir verməyə ehtiyac yoxdur. Balacalar üçün hazırlanan nəşrlərdə isə əksinə, mətnə nisbətən təsvirin daha asan qavranılması buna haqq qazandırır.

Kitabın ölçü (format) və həcmi, xarici tərtibat ünsürləri arasındakı əlaqəni dəqiqləşdirən texniki redaktor, rəssama düşündüklərini yaratmaq üçün əsas kompozisiya parametrlərini verir. Kitabı, üzərində şrift və ya təsvir yerləşdirilən üz qabığı və ya cild kimi en və uzunluqdan ibarət ikiölçülü bəsit müstəvi sayan bəzi rəssamlar, kötüyü ona birləşdirilən mexaniki əlavə kimi qəbul edirlər. Kitab hazır olduqda, uyğunsuzluq təbii ki, diqqətdən yayınmır.

Şək.2 a)

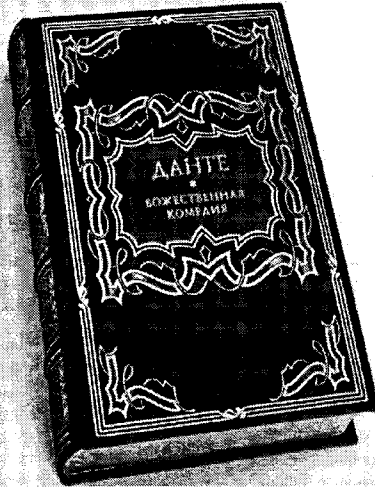
da olsun tərک etməməlidir. Söhbət təkə fiziki həcmdən deyil, həm də kitabın (Şək.2 a,b) quruluşundan gədir, məs.: kötüyün düz və ya dəyirmi, blokun kəsiyinin (Şək. 3) düz və ya çıxıntılı, ağ və ya rəngli olmasından asılı olaraq təsvirin ölçüləri böyüdü- lüb kiçildilə, sıxılıb əyilə, bir sözlə, kitaba uyğunlaşdırıla bilər. Bu günə qədər nəşr olunan kitabların araşdı- rılması, həcmə əsasən tərtibatın, əsas etibarilə iki istiqamətdə aparıldığını göstərir. Birinci halda ağırlıq mərkəzi kitabın tərəflərinin, ikinci halda isə kötüyünün üzərinə düşür.

Şək.3

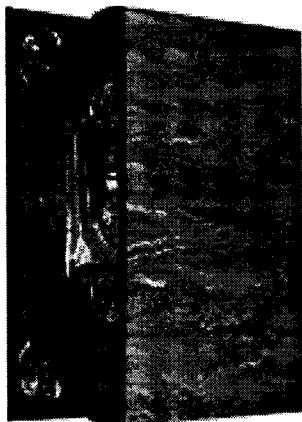
Yaradıcılığının hansısa mərhələsində kitabın həc- mə malik olduğunu unu- dan rəssam, kompozisiya bitkinliyi, hissələrin düz- gün qarşılıqlı nisbəti, rəng çalarlarının uyğunluğu ki- mi məsələlərin həllinə, tə- bii ki, nail ola bilməz.

Supercild, cild, üz qabığı və forzas tərtibatı prosesində həcm anlayışı rəssamı bir an

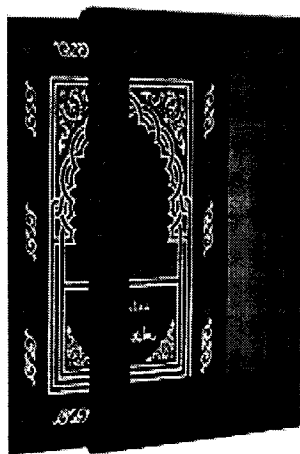
Şək.2 b)

Cildi təşkil edən tərəflər və kötük arasındakı kontrast müx- təlif yollarla, yəni rəng, sətirlə- rin yerləşdirilmə qaydası və s. vasitəsi ilə alına bilər. Formatı və həcmi kiçik kitabın tərəfləri- ni sadələşdirib kötüyünü orna-

Şək.4 a)

hazırlanır. Qiymətli kitab, onun üçün hazırlanan zərif tərtibatlı xüsusi karton qı-lafda saxlanılır. Kitabın qı-lafdan rahat çıx-ması üçün, qutunun yan tərəflərində bar-mağı ilişdirmək üçün dairəvi çıxıq da qo-yulur. Qı-laf kitabı korlanmadan, çirklən-mədən qoruyur., istifadə müddətinin art-masına xidmət edir. Qı-lafın üzərinə ya

Şək.4 c)

mentlə bəzəməklə, onu olduğundan qalın və iri göstərmək mümkündür. Belə hal-larda, mağaza vitrinlərində gördüyümüz kitab futlyarlarından (Şək.4 a,b,c) da isti-fadə olunur.

Qı-laf(futlyar).Çox mühüm tarixi ha-disə ya da şəx-siyyətlərlə bağlı sərgi üçün hazırlanan nəfis yubi-ley və ya ədəbi-yat nəşrləri üçün xüsusi qı-laf

Şək.4 b)

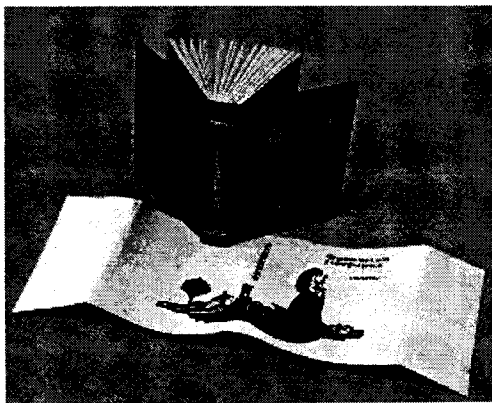
ağ, ya da zövqlə seçilmiş süjet- mövzu təsvirli və yaxud dekorativ naxışlı kağız çəkilir. Belə futlyar nəşin simasını müəyyənləşdirməkdə oxucuya yardım edir, onu kitaba sayğı ilə yanaş-mağa çağırır. Suyadavamlılığını artırmaq üçün qı-lafın üzərinə plyonka da çəkilir. Bəzən eyni təyinatlı bir qrup nəşrin və ya çoxcildliyin bütövlükdə qı-lafda yerləşdi-rilməsi, onları dəst halında saxlamağa im-kan verir. Bu məqsədlə yarıaçıq futlyardan istifadə olunması daha münasibdir: kitabı istəyəndə götürüb, sonra da yerinə qoya bilərsən. Nəşrin əlavələrini qoymaq üçün hazırlanan qutu arakəsməli də ola bilər.

İç-içə tikilmiş böyük tirajlı, kiçik həcmli nəşrlərə daha iri, vizual həcm vermək ehtiyacı yarandıqda, kitabın kənarlarını təsvir vasitəsi ilə canlandırmaq da olar. İri həcmli və ölçülü kitabın qalınlığını oxucunun gözündə olduğundan kiçik göstərmək üçün isə, həcmi tərəflərin hesabına kiçildən dəyirmi kötükdən istifadə olunması məsləhət görülür.

Oxucunun şüurunda kitabın qalınlığı haqqında təsəvvürü dəyişmək üçün, bəzən kitabın adını kötük boyu yerləşdirmək də kifayət edir. Arxitekonikanın imkanlarından yararlanmağı bacaran tərtibatçı rəssam, kitabın ölçüləri arasındakı nisbətdən və rəng çalarlarından düzgün istifadə etməklə orijinal sənət nümunəsi yaratmağa müvəffəq ola bilər. Bu, əlbəttə ki, göründüyü kimi də asan deyil.

4,5,6,7 və 8 sayılı cildlərdən istifadə olunduğu hallarda blokun yuxarı və aşağı qovşaqlarına kaptal deyilən parçacıq yapışdırılır. Onun qalın tərəfinin rəngi cildin rənginə uyğun olur. Kaptal kitabın davamlılığını artırmaqla yanaşı, onun gözəgəlimliliyini də artırır. Bəzi nəşrlərdə kaptalın altından bir qaytan (lent) da qoyulur ki, bu da oxucunun işini asanlaşdırır, onu kitabı oxuyarkən qaldığı yeri yadında saxlamaq əziyyətindən qurtarır.

Cildlə eyni kompozisiyaya malik olub, onu korlanmadan qoruyan supercild, bir çox xüsusiyyətlərinə görə ondan fərqlənir. Üst

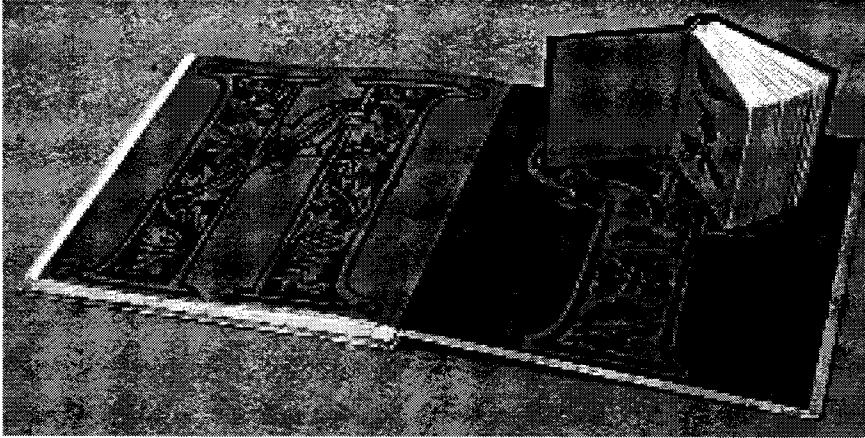
Şək.5

(frontal) və alt tərəfləri, kötük və klapanları heç də həmişə eyni funksiyanı daşımayan supercildin (Şək. 5) təsvir və bəzək elementləri ilə yüklənib kitabın üzünə çəkilmiş bəzəkli kağız təsəvvürü bağışlaması isə, ümumiyyətlə arzuolunmazdır. Supercildin, ki-

tab satışını artırmağa xidmət edən reklam xarakterli məlumat yerləşdirilən üst qatı və kötüyü oxucuda əsərin məzmunu ilə bağlı müəyyən təsəvvür yaradır. Annotasiya, elan və s. isə supercildin klapanlarında (kitaba yapışan üst və alt qat) yerləşdirilməsi daha məqsədəuyğundur.

Supercildin alt tərəfində müəllifin fotosəklini və qısa tərcümeyihalını verməklə, kitabı hər elementi müəyyən funksiya daşıyan vahid arxitekturaya çevirmək mümkündür. Bəzi hallarda, supercild əvəzinə cildin yalnız kiçik bir hissəsini örtən, üzərində əsərin adının yazıldığı ensiz kəmərcikdən (manjet) istifadə olunur.

Kitab blokunu cildlə birləşdirən növbəti elementdən, orijinal bədii əsər kimi hazırlanan forzasdan (Şək.6) rəssam əksər hallarda məlumat verib bəzəmək, süjet xəttini açmaq məqsədilə istifadə edir. Forzasda nəyin: şrift, ornament, şəkil, və s. yerləşdirilməsindən asılı olmayaraq təsvir həmişə olduğu kimi, yəni iki ölçülü müstəvi kimi qalmağa davam edir. Kompozisiyanın ahəngdarlığına bu səpkidən yanaşan rəssam forzasın sayının iki ədəd - kitabın əvvəlində və axırında olduğunu da nəzərdən qaçırmamalıdır.

Şək. 6

Süjet xarakterli forzasların bir-birini təkrarlaması məntiqə uyğun olmadığı kimi, məlumat xarakteri daşıyan xəritə, sxem, cədvəl və s. kimi elementlərin yerləşdirildiyi forzasların da bir-birin-

dən seçilməsi məsləhətdir. Bir-birini təkrarlayıb, sanki kitabdan cildə keçid rolunu oynayan dekorativ forzaslar başqa məsələ. Onların naxışı, rəngi və fakturası mütləq nəşrin aid olduğu dövrün dəbi, təsvir üsulu və ritmi ilə ayaqlaşmalıdır.

Supercildin klapanları da forzas tərtibatına öz təsirini göstərir. Hər ikisinin rəng, naxış və təsvirləri bir-birinə uyğun olub, biri digərini tamamlamalıdır. Kitabın xarici tərtibat elementlərinin kompozisiya xüsusiyyətlərinin təhlili iki məqsədlə aparılır:

-üç ölçülü (həcmli) əşya kimi qəbul edilən kitabın tərtibatını da buna uyğun aparmaq;

-cild, supercild və forzas kimi ünsürlərin kompozisiyada yerini dəqiq, yəni funksiyalarına uyğun müəyyənləşdirmək.

Təsvir-şrift kompozisiyasının quruluş prinsipləri. Təsvir və şrift kimi iki tərkib hissəsindən ibarət kompozisiyada yazı ilə rəsm bir-birinə uyğun gəlməsə, vəhdətdən danışmağın yeri yoxdur. Bu, tərtibatçı rəssamın yazı və təsvirin xüsusiyyətlərini qarşılıqlı əlaqədə düzgün anlamamasından irəli gəlir. Bir elementi o birinə yalnız üslub və ölçü əlamətlərinə görə, təqribi yaraşdırmağa cəhd etmək səhv olardı. Yaxşı şrift öz-özlüyündə yaxşı tərtibat demək olmasa da, yığılmış səhifə obrazını yaratmaq imkanına malikdir. Qarışıq və qeyri-müəyyən şriftdən nəfis tərtibat yaratmaq isə, sadəcə mümkün deyil.

Çap hərfi, sözün harasında işlənməsindən asılı olmayaraq həmişə eyni, yəni konkret cizgilərə malik olur. Yığım zamanı müxtəlif dəstlərə aid hərflərdən düzgün istifadə edilməməsi isə kompozisiya pozuntusuna gətirib çıxarır. Eyni kompozisiya qanunlarına tabe olan çap hərflərindən fərqli olaraq, əl ilə yazılan hərflərin mətn boyu fərqli cizgilər alması heç də pis görünmür, əksinə mətni daha da gözəlləşdirir. Əllə yazı qaydalarının çap hərflərinə tətbiq edilməsi isə, yalnız qarmaqarışıqlıq yarada bilər.

Şrift tərtibatında vaxtaşırı rastlaşdığımız xaotik vəziyyətdən çıxmaq üçün qamiturların düzgün seçilməsi vacibdir. Tərtibatın gözəlliyi bir çox hallarda bədiiliyə can atmayan rəssamın, sadəcə təcrübə

məsələləri hansı səviyyədə düzgün həll etməsindən asılı olur. Ünsiyyət vasitəsi sayılan çap məhsulu tərtibatın köməyi ilə oxucuya dəqiq düşünülmüş ideyanı yüksək səviyyədə və düzgün çatdırmaq iqtidarında olmalıdır.

Yeni ideyaları təbliğ edən məlumat xarakterli yarmarkalarda xarici görkəmi ilə diqqəti çəkən kitabın reklamı onun satışını artırmaqla yanaşı, tipografika qarşısında da müvafiq tələblər qoyur. Mürəkkəb quruluşlu rəngarəng - iri, xırda, qalın, nazik, qara, açıq rəngli şriftlər arasında düzgün seçim edib bir-biri ilə yaxşı uzlaşan şrift dəstləri tapmaq, onlardan istifadə edib mətni düzgün qurmaq bədii və texniki redaktorlardan müəyyən təcrübə və səriştə tələb edir.

Yeri gəlmişkən, mütəxəssislərin diqqətini latın əlifbasına keçidlə bağlı əlifbamıza uyğun gələn şrift dəstlərinin azlığına, çoxsaylı və rəngarəng kompyuter variantlarının işlənilməsinin zəruriliyinə yönəltmək istərdim. Bu, çoxəsrlik şrift incəsənətini daha da zənginləşdirər, hal-hazırda kitabşünaslığın bu sahəsində yaranan kasadlığı aradan qaldıra bilər.

Tipografikada iş texnikasının dəqiqliyinə tətbiqi sənətdə olduğundan daha artıq nəzarət olunur. Funksiya kimi formanın da öz problemlərinin həllini tapdığı tipografikada yaradıcılıq ilhamına güzəşt olunmur, yığım sadəcə adi, gündəlik iş sayılır.

Şriftin yazı makinası və ya kompyuterdə yığılmasından asılı olmayaraq mətnin düzbucaq formalı, dəqiq ölçü sisteminə hesablanmış yığımı, tərtibatçıdan bir-birilə əlaqəli hissələrin aydın ifadə olunmuş kompozisiyasını tələb edir.

Tipografikadan tələb olunan əsas şərt-bölgüləmənin müxtəlif vəziyyətlərdə düzgün tətbiq olunmasıdır. Kitabın mətnini səhifələrə elə bölmək lazımdır ki, oxucu onu rahat qavraya bilsin. Elə optimal yığım formatı və sətirlər arası məsafə (interliniyaj) tapmaq lazımdır ki, sürətli mütaləni təmin etsin. 60-dan çox işarənin yerləşdirildiyi sətirlər çətinliklə oxunduğu kimi, balanssız pozulan sətirlərarası məsafənin də normadan az və ya çox olması oxucuda müəyyən çətinlik yarada bilər.

Cədvəllərin formanın görünüşünə zərər vermədən yığılması, mütləq tipografikanın qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır. Cədvəlin gözəllik baxımından xüsusi, özünəməxsus texniki estetikası mövcuddur, məs.: tərtibat vasitəsilə qatarların adi hərəkət cədvəlinin istənilən çoxrəngli aksident işdən daha effektiv görünməsini təmin etmək mümkündür.

Nəfis kitabın eyni və ya fərqli qarniturlarla yığılması vacib deyil, əsas odur ki, bu məsələyə formal yanaşılmasın. Axı, bahalı materiallardan hazırlanıb rəngarəng illüstrasiyalarla bəzədilən kitab, hələ yaxşı kitab demək deyil.

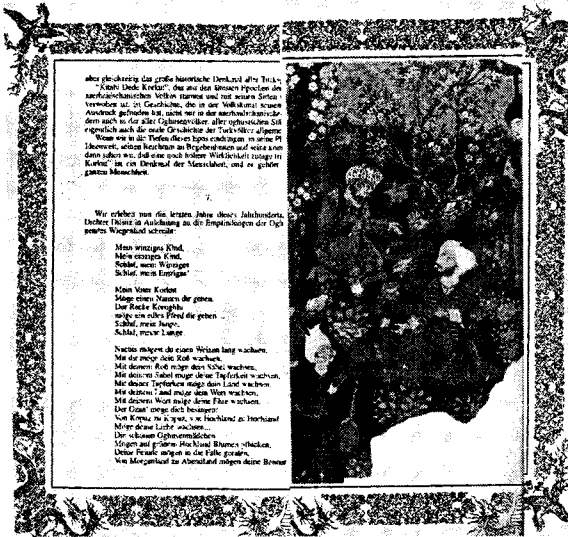
Şrift heç də, həmişə, eyni funksiyanı daşımır, tərtibatçının ixtiyarında şrifti təsvirə və ya əksinə təsviri şriftə çevirməyin müxtəlif yolları var. Şrift və təsvirin bir-birini tamamladığı bitkin kompozisiyanın yaranmasına nail olmaq üçün, onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqə araşdırılmalıdır. Qədim məbədlərin giriş qapısı üzərindəki naxışlı yazılar, şriftin təsviri incəsənətin ifadəli bir elementi kimi hələ orta əsrlərdə mövcud olduğunu təsdiq edir.

Əlyazmalardakı təsvirlərə baxanda, miniatürləri tamamlayıb kitabı sanki daha da gözəlləşdirən hərflərin, ancaq oxu vasitəsi olduğunu deməyə dilimiz gəlmir. Yazı və təsvir bir-birini tamamlamalı, yəni vahid məntiqə tabe olmalıdır, məs.: ciddi təsvir üçün ciddi şrift dəsti seçildiyi kimi, əyləncəli təsvir üçün də, müvafiq şrift dəsti seçilməlidir. Bəzən qaydanı pozub mətni müxtəlif qarniturlu, özü də bir-birindən xeyli fərqli şriftlərlə də vermək olar. Ancaq, bu mücərrədlik təsvirin məqsəd və məzmunu ilə uzlaşmalı, kompozisiya qanunlarına zidd olmamalıdır.

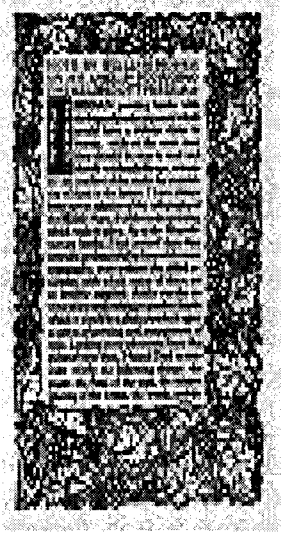
Dəbdəbə, bayramsayağı əhval-ruhiyyə, lirik ya da kədərli emosiyalar, qəhrəmanlıq ruhu şriftdə, mütləq hiss olunmalıdır. Hazır qrafik təsvirə təsadüfi şriftin yeri gəldi-gəlmədi əlavə edilməsi "yad", yəni qondarma görünüşü ilə təsviri dəyərdən sala bilər.

Bəzəklə (ornament) şriftin birgə kompozisiyasının mümkün-lüyü hər ikisinin səthi xarakteri ilə yanaşı, həm də aydın duyulan ritmikliyi ilə də izah olunur. Hərflər və naxışlar üçün ümumi ritm, oxşar plastika, uyğun rəng çalarları tapmağa müvəffəq olan tərtibatçı, şrifti ornamentə uyğunlaşdırmaqla həm də, orijinal kompozisiya yaratmaq şansı qazanmış olur.

Vahid kompozisiyada birləşən şrift və təsvirin ən geniş yayılmış variantı yazı və rəsm bir-birilə yanaşı, yəni eyni müstəvi üzərində yerləşməsidir. Amma, bunun da öz çətinlikləri var, ya təsvir vərəqin bütün səthini tutduğundan haşiyə üzərinə qoyulmuş mətnə az yer qalır, ya da səthin müəyyən hissəsini tutan rəsm (Şək.7 a,b) mətndən haşiyə ilə ayrılmalı olur və s.

Şək.7 a)

b)

Şrift və təsvirin bir-birini tamamlayıb vəhdət yaratmaması, kompozisiyanın alınmadığını göstərir. Buna, tərtibat zamanı hər bir elementin diqqətlə seçilib işləndiyi kompozisiyada nəşrin aid olduğu dövrün nəzərdən qaçırılması da səbəb ola bilər.

Şriftin ifadəli, oynaq ritmi onun dekorativ kompozisiyada istifadəsini mümkün etməklə yanaşı, bəzən yarandığı dövrlə bağlı nəşə bir gizli, məlumatverici funksiya daşıya biləcəyini də göstərir. Şrift və təsvir müəyyən miqdarda müasirlik elementləri daşsa da, mütələq nəşrdə söhbət gedən zamanla səsleşməlidir. Bunu, həmin dövrə aid şriftin, sadəcə təkrar verilməsi kimi də başa düşmək lazım deyil.

Səthi təsvir üzərindəki yazını daha çox qabartmaq məqsədilə bəzən həcmli (relyefli) şrift də seçilə bilər. Onların bir-biri ilə uz-

laşmayıb birinin digərini inkar etdiyi hallarda, təbii ki, kompozisiya da alın bilməz. Şriftin təsvirə uyğunlaşdırılması məqsəddilə, kompozisiyanın bitkinlik ölçüsü adlanan anlayışa diqqət yetirilməsi vacibdir. Bu isə, işin başlanğıcında emosional yükün bölündüyü nisbəti rəssamın özü üçün hansı səviyyədə dəqiq aydınlaşdırma bilməsindən, kompozisiyada aparıcı rolun şrift və ya təsvirə verilməsindən asılıdır. Bütün bu incəliklərə diqqət yetirilməyən hallarda isə, nəticə, sadəcə təsadüfdən asılı olacaq.

Şrift və təsvir arasındakı münasibət təkə kəmiyyətlə yox, həm də rəng çalarları ilə müəyyənləşir, məs.: təsvir üçün seçilən şriftin qalınlığı və parlaqlığı onun vacibliyi təsəvvürü yaradır. Kompozisiya təkə şrift və təsvirin oxşarlığı ilə deyil, əksinə, yaxşı düşünölmüş şüurlu təzadı, məs.: səth və həcmnin, statistika və dinamikanın, rəng və s. üz-üzə qoyulması ilə də alın bilər.

Bəzən səthi şrifti həcmli foto təsvirə, elə onun öz səthində birleşdirməklə də maraqlı effekt almaq mümkündür. XX əsrin başlanğıcında yazı və təsviri bir-birinə daha sıx bağlamağa çalışan tərtibatçı rəssamlar, təsviri, mətbəə materialları yığılandan (işarə, xətt və s.) sonra çəkməyə üstünlük verirdilər. Bu, bəzən uyğunsuzluğun aradan qaldırılmasına səbəb olurdu.

Kompozisiya bitkinliyi, təsvir sətirlərin hərəkətinə uyğunlaşdırılıb onların ritminə qoşulanda da yaxşı alınır. Belə təsvir dərinədə yox, fiqurların hərəkəti istiqamətində, onlarla yanaşı səthlərdə yerleşdirilir. Təsvirin şriftlə qarşılıqlı əlaqəsini araşdıran V. A.Favorski belə səthi “hərəkət edən” səth adlandırırdu.

Müstəvi üzərində səthi şriftlə həcmli fəza təsvirinin vəhdətinə, onlar üçün təzadlı rəng seçməklə də nail olmaq olar. Şriftin təsvirlə sıx əlaqəsini təmin edən üsullardan biri-”kollıqram” adlanan qrafik oyun illüstrasiyanı yarıya ayıran mətni, öz yeri ilə təsvir çərçivəsinə daxil olmağa məcbur edir. Təsvirlə şriftin qarşılıqlı əlaqəsinin bütün variantlarını saymağın mümkün olmaması isə, əslində bu variantların çoxsaylı olub daim yeniləşməsi ilə izah olunmalıdır.

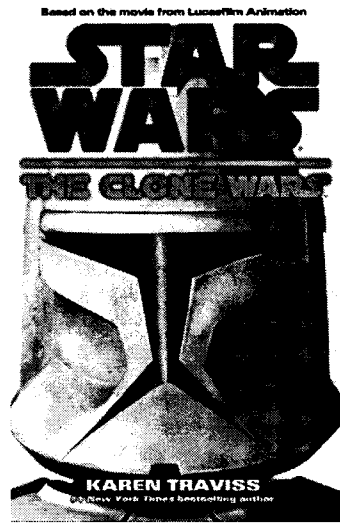
Elmi kitabın məntiqli quruluşu haqqında təsəvvürlərimiz kompozisiya bitkinliyinin üz qabığı və ya cildin mətnindəki hərflərin bir-birinə nisbətən qarşılıqlı hərəkətində və ölçülərində mütləq hiss olunmasını tələb edir (Şək.8).

Siyasi-təbliğət nəşrləri isə əksinə, vacib materialın qabardılması ilə diqqəti çəkməli, cəlbediciliyi, dinamikliyi və parlaqlığı ilə seçilməlidir.

Ümumiyyətlə, həcmli şriftdən ehtiyatla istifadə etmək məsləhətdir. Təsvir əvəzinə həcmli fotosəkildən istifadə edən rəssam da, əksər hal-

larda səthi şrift seçməyə məcbur olur. Əsas məsələ oxucunun gözündə həcmli rəsm (və ya foto) səthə görə qurulan kompozisiyanı dağıtması illüziyasını yaratmaqdır. Bu illüziyanı isə səthi şriftdən, həcmli təsviri müstəviyə yaxınlaşdıran vasitə kimi istifadə etməklə dağıtmaq olar.

Oxlar və xətti əlaqələr. Kompozisiya mərkəzindən əsas hərəkət istiqamətində keçən xəttə kompozisiya oxu deyilir. Vertikal, horizontal və diaqonal kimi üç əsas istiqamətli oxdan hansısa birinin üzərində qurulan kompozisiya tamaşaçının gözlərini çox-əsrlik təcrübə nəticəsində müəyyən olunmuş ardıcılıqla lazımi istiqamətdə hərəkət etdirmək xüsusiyyətinə malikdir. Yuxarıya istiqamətlənmiş ağac və binalar, hündürlükdən düşən əşyalar və s., bir sözlə, vertikal oxun kompozisiyası şüurumuzda əzəmət, yüksəklik təsəvvürü, horizontal ox üzərində qurulan kompozisiya isə sakit, bərabərsürətli hərəkət illüziyası yaradırsa, diaqonal oxun kompozisiyası əksinə, fəzanın dərinliyinə istiqamətlənmiş sonsuz, dinamik hərəkətlə səsleşir. Bir yox, bir neçə ox üzrə qurulan kompozisiyada hərəkət istiqaməti də fərqli, yəni daha

Şək.8

mürəkkəb olur. Ancaq, tək təsvir yox, elə müstəvi özü də (cild və ya üz qabığının tərəfləri) müəyyən ox üzərində qurulur. Təsvirin horizontal və ya vertikal ox üzərində yerləşməsi, onun kompozisiyasının tamaşaçıda yaratdığı rəyə birbaşa təsir göstərir. Təsvir cild və ya üz qabığının mərkəzi oxla qarşılıqlı vəziyyətindən asılı olaraq simmetrik və ya asimmetrik ola bilər. Təsvirin mərkəzi oxa paralel yerləşməsi cild tərəflərinin tamaşaçının gözündə eyniölçülü kimi görünməsini təmin edir.

Simmetrik quruluşun möhtəşəmliyi kimi, asimmetriyin dinamikliyi də təsvirin bədii ifadə vasitəsi ilə bağlıdır. Fərqli şrift dəstləri ilə tərtib olunmuş siyasi və elmi ədəbiyyatda bədii əlamətlər tərtibata, kompozisiyanın simmetriyası hesabına yol tapır. Təsvir müstəvisi üzərində yerləşən ünsürlər arası xətti əlaqələr və təsvirlə mərkəzi ox arasındakı bucaq kompozisiyada mühüm rol oynayır. Dairə, oval, kvadrat, üçbucaq formalı sxemlərin hər biri kompozisiya daxilində fərqli bədii xüsusiyyətlərlə seçilən hərəkətin xarakterini açmaqla yanaşı, həm də, oxucunu, əsərin süjet xəttini ardıcılıqla izləməyə vadar edir.

Mətn parçalarının müstəvi üzərində yerləşdirilmə qaydasını dəyişməklə hər hansı bir hərəkət effekti almaq mümkündür. Bizdən aralanıb, dərinliyə doğru gedən sətirlərin dairə daxili düzülüşü gözümüzün qabağında, sanki fırlanma effekti yaradır. Dərinlik effekti şriftlərin tədricən kiçilməsi hesabına qazanılır. Sağdan sola və yuxarıdan aşağı oxunan mətnlər, bizim nəzərimizdə sanki, dairə üzrə hərəkət edib yenidən başlanğıc nöqtəsinə, yəni sola qaydır. Hərflərin səhifədə bu şəkildə düzülməsi, sanki fırlanan müstəvi effekti verir.

Təsvir elementləri arasındakı xətti əlaqələrin müxtəlif variantları əsərin düzgün anlaşılan ideya-mövzu əsasında, rəssamın seçdiyi təsvir vasitələrinin süjetlə əlaqəsindən qaynaqlanmalıdır. Rəssam bütün diqqətini əsərin ideyasına uyğunlaşdırılan quruluş elementlərinin bədii xarakteri üzərində cəmləməlidir. Kompozisiya mərkəzini müəyyənləşdirən tərtibatçı, xətti əlaqələrin

RƏSSAM
İDEYA
ZƏNGİN
NÜFUZ

onu, əksər hallarda daha məqsədəuyğun sayılan bədii sistemin qurulmasına istiqamətləndirə biləcəyini unutmamalıdır. İnsan şüurunun obyektiv qanunları bəzən quruluş üçün konkret yollar da göstərməyə qadirdir, məs.: cild və ya üz qabığındakı görmə mərkəzinin əslində həndəsi mərkəzdən bir az yuxarıda yerləşməsi, göz üçün daha harmoniyalı, yəni “qızıl kəsişmə” kimi əlaqələrin mövcudluğuna haqq qazandırır.

Vertikal və horizontal xətlərin uzunluğunun görmə mərkəzində fərqli (vertikal xətlər olduğundan qısa, horizontal xətlər isə uzun görünür) qəbul olunması, gözün müxtəlif bucaqlar altında yerləşən əyri xətlər üzərində fərqli hərəkəti ilə şərtlənir. Təsviri elementləri müstəvi üzərində mümkün qədər effektiv şəkildə yerləşdirməyə çalışan rəssam, belə psixofizioloji əlamətlərdən şüurlu surətdə yararlanmağı da bacarmalıdır. Bir çox obyektiv və subyektiv amillərin mövcud olduğu mürəkkəb yaradıcılıq prosesində meydana çıxan kompozisiya əlaqələri eyni müvəffəqiyyətlə dünyanın bədii şəkildə qavranılmasına və ya bədii təsvirin plastikasına da aid edilə bilər.

Oxun istiqaməti kompozisiyadakı hərflərin formasını təyin edir. Şriftin minillik tarixinə nəzər salsaq, istənilən mütaliə istiqamətinə rast gələ bilərik: yuxarıdan aşağı, aşağıdan yuxarı, sağdan sola və nəhayət, soldan sağa, məs.: qədim dövrə aid yunan epigrafikasında soldan sağa, ərəb əlifbasında isə sağdan sola oxunan mətnlərin növbələşdiyi məlumdur.

Plastik təsvir növləri. Bizi əhatə edən dünyanın rəngarəngliyi öz əksini təsvir predmetinə çevrilən plastik obrazlarda tapır. Yağlı boya və ya qrafik üsulla işlənmiş əşyaların müstəvi üzərindəki səthi təsviri, bizə onların fəzadakı yeri haqqında da məlumat verir. Bunu, təsvirin illüziya ilə əvəzlənməsi kimi anlamaq da düzgün olmaz. Təsvirin maddi-fəza aləminə xas əlamətlərinin rəssam tərəfindən araşdırılması onun plastikliyi, bədiiliyi, ifadəliliyi, bir sözlə, estetik dəyəri ilə bağlı təsəvvür yaradır. Bədiilik, yaradıcılıq prosesində doğulan əsərin, yəni təs-

vir obyektinin plastikliyi, yaxud tərtib olunan kitabın funksional xüsusiyyətlərinin ifadə formasıdır. Real aləmi müxtəlif tərzdə qəbul edən insanlara, hələ qədim zamanlardan iki fərqli görmə sistemi məlum idi:

-dünyanı olduğu kimi görən rəssamın, öz diqqətini əşyaların quruluşuna verdiyi 1-ci sistemdə, fəza boş yer kimi heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Rəsmdə əşya ön, fəza isə arxa plana keçir;

-real sahənin optik məhfum kimi qəbul edildiyi 2-ci sistemdə isə, rəssam əksinə, diqqətini fəzaya verir, onun üçün fəza ön, əşya isə 2-ci plana keçir.

Görünüb-görünməyən əşya fraqmentləri qarşımızda həyatı fərqli qütblərdən seyr etmək üçün geniş imkanlar açmaqla bərabər, bizə rəssam tərəfindən deyilməmiş sözlərin mənasını da çatdırmış olur. İnsan dünyanı seyr edib hərtərəfli qavramağa, əslində mənən zənginləşmək yolunda yalnız bir vasitə olan boşluğun (fəzanın) köməyi ilə müvəffəq olur. Bu səbəbdən də, qədim əlyazmalarda fəza anlayışı tək incəsənətin müxtəlif növlərində yox, hətta bilavasitə ona aid olmayan elm sahələrində də bir növ kamilliyə yol açan vasitə sayılırdı. Rəsmdə insanla təbiətin vəhdətinə nail olmaq, qədim rəssamların ən əlçatmaz arzusu idi. Bu hissi özündə yaşadıb arzunu həqiqətə çevirə bilən kəsin, özü ilə ətraf mühüt arasındakı sərhəddi silə biləcəyi güman olunurdu. İncəsənətin və ümumilikdə, estetik fikrin əsasında mütləq boşluğa əsaslanan dünyagörüşünün durması ilə bağlı fərziyyə də, elə məhz bununla izah olunur.

Təsviri sənətdə özünün daha dolğun ifadəsini tapan boşluq fəlsəfəsini tam şəkildə anlamaq üçün qədim Çin qravürlərinə baxmaq kifayətdir. Çinlinin təsəvvüründə fəza mücərrəd və qeyri-real bir mövhum deyil. Çin mədəniyyəti üzrə başlıca kitab sayılan "Dəyişikliklər kitabı"nda ("I dzin") öz əksini tapmış bu ideya, kainatın insan həyatında olduqca dinamik və əhəmiyyətli yerlərdən birini tutan başlanğıc amilləri -"in" və "yan"ın, həmçinin dünyanı hərəkətə gətirən qarşılıqlı münasibətlərin əsasında, məhz boşluğun durduğunu vurğulayır.

Sun və Yuan sülalələrinin hökmranlığı dövründə (X-XIV) yaranan Çin təsviri sənət əsərlərinə fikir versək, səthin üçdə ikisinin boş olduğunu görürük. Donmuş, yəni gözə görünməyən boşluq, sanki hərəkətə gələrək görünən və görünməz aləmi bir-birinə bağlayır. Bu boşluq, hətta rəngli fonda belə hiss olunur, məs.: təsvirdəki dağ və çay arasındakı bulud, vahid dinamik hərəkət prinsipini əks etdirən gerçəkliyin, yəni hər iki tərəfdə yerləşən əşyaların təcrid olunmuş şəkildə qavranılmasına səbəb olur.

Perspektiv qaydalarını pozan boşluq, təsvir daxilində bir tərəfdən insan və təbiət, digər tərəfdən isə təsvir və tamaşaçı arasındakı münasibətləri qabartmış olur. Bu səbəbdən də, çox vaxt təkə təsvirə baxmaqla kifayətlənməyən tamaşaçılar, ona həm də "qulaq asmalı" olurlar. Beləliklə, təsviri sənət əsərinin seyri, əslində reallığı sıxışdırıb aradan çıxaran həqiqətin, hardasa meditasiya vasitəsilə qavranılması ilə nəticələnir.

Bu dinamik fəlsəfəyə əsaslanan təsviri sənət, insanı mümkün qədər dərinədən dərk edib daha yaxşı anlamağa xidmət edir. Əsl həyatın öz əksini tapa biləcəyi, yalnız estetik zövq mənbəyi olmaqla tükənməyən təsvirdə çoxmənalı açıq, yəni "boş" sahənin də olması vacibdir. Tarixi mənbələrdə, kağızda çəkdiyi cizgilər vasitəsilə əşyalara ruh verib onları əbədiyyətə qovuşdurən rəssamlar haqqında rəvayətlər dolaşır. Şair və rəssam Van Vey (699-759) də, rəsm əsərində nəhəng yoxluğu kiçik bir parça vasitəsi ilə tamaşaçıya çatdırmağın mümkünlüyünü yazanda, məhz bunu nəzərdə tuturdu.

Rəngarəng və zəngin təbiət, yəni dağ, dəniz, ağac, daş və bitkiləri birləşdirən mənzərə bizə, məhz boşluq vasitəsilə çatdırılır. Yəni, görünən aləm vasitəsi ilə rəssam bizə görünməyən aləmi də göstərmiş olur. Təsvir etdiyi mənzərədəki dumanın içərisində qeyb olduğu güman olunan Tao-dzi (701-792) haqqında əfsanə də, bizə, məhz bunu anlatmağa çalışır.

Tələsmədən, kainatın hər hansı bir parçasının təsvir olunduğu sənət əsərini seyr etmək uzun illərdir ki, müqəddəs bir aynəyə çevrilmişdir. Bu zaman, kainatdaxili qarşılıqlı münasibətlərin əsasında durub dünyanı hərəkətə gətirən boşluğun, əsəri seyr

edənlərin ürəyində, sanki bir sonsuzluq melodiyası kimi aram-aram səsləndiyi duyulur.

Maddi fəzanı real sahə kimi qəbul edib yaradıcılığında fəzalığa önəmli yer verən cərəyanın ən xarakterik nümayəndələri impressionistlərdir. Fəzalıq barokko üslubu ilə işlənən tablolar da öz əksini tapır. Bir çox rus ikona yazanlarının, şərq rəsamlarının və həmçinin Renesans dövrünün fırça ustalarının, xüsusilə də, almanların əsərləri isə, əsas etibarlı ilə maddi görünüşü ilə seçilir. Eyni bədii görmə sisteminə aid əsərlər arasındakı fərqi görmək elə də çətin deyil. Bu əsas məsələnin, rəsamların real aləmi necə görməsində yox, bunu öz əsərlərində necə əks etdirib, yaradıcılıqlarında hansı təsvir sisteminə üstünlük verməsindən asılı olduğunu göstərir.

Plastik ifadəliliyin üç növündən danışmaq olar. Onların hansından necə istifadə edilməsi isə rəssamın nəyi qabardıb nəzərə çatdırmaq istəyindən və bədii tədqiqatda hansı xəttə üstünlük verməsindən asılıdır. Süjet-müstəvi növündə, rəssam əşyanın ümumi süjet xüsusiyyətlərini tamaşaçıya, təsvir müstəvisi üzərində özünəməxsus şəkildə, yəni proyeksiya qurmaqla çatdırmağa çalışır. Sanki müstəviyə paralel kimi görünən ləkələrinin rəngi, fakturası, rəng çalarlarının forması təsvirin irəli və ya dərinə gədən tərzdə qəbul olunmasına imkan verir. Nəticədə, tamaşaçıda təsvir olunan əşyanın həcmi, yəni real ölçüsü haqqında müəyyən təsəvvür yaranır, bu isə, süjet-müstəvi sistemindəki təsvirlərin real dünyanın dərkinə kömək etdiyini deməyə əsas verir.

İkinci təsvir üsulunda, rəssam qrafik rəsmin köməyi ilə əşyanın fiziki quruluşunu, yəni həcmi göstərir. Bu, forma haqqında özünəməxsus bədii şərhdir. Beləliklə, forma və həcm tamaşaçının təsəvvüründə bədii dəyəərə çevrilir. Rəssam əşyaları dərinliyə yerləşdirməklə, onları insan şüurunda fəzadakı kimi canlandırmağa nail olur. Bu, fiziki fəzanın bizə məlum olan bilgilər nəticəsində doğulan nisbi dərinliyədir. Əşyaların formasını işıq-kölgə vasitəsilə təkmilləşdirən rəssamın, ətraf mühit haqqında

hekayənin inandırıcı olması üçün onlara, üstəlik həcm də verməsi, renesans dövrünə aid rəsm əsərləri üçün daha səciyyəvidir.

Təsvir etdiyimiz bu iki sistem rəssam təxəyyülünə əsaslanırsa, üçüncüsü həm də şərti olaraq fəza-rəsm sistemi adlandırıla bilər. Belə təsvir tamaşaçıya, sanki, hava məkanında batıb rəng və formasını dəyişən əşyaların hekayəsi kimi açılır. Rəssamın vəzifəsi real fəza hadisələrini optik görmənin nəticələrinə uyğun, yəni ardıcıl qələmə almaq olsa da, bunun illüziya kimi anlaşılması düzgün olmaz. Bədiilikdən uzaq olmayan belə təsvir fəzadakı əşya və hadisələrin əlamətlərini şüurlu sürətdə seçib ayırmağa da qadir deyil. Materialın xüsusiyyəti ilə hesablaşmadığı kimi, əsərin funksional təyinatı da onu maraqlandırmır.

Plastik təsvirlərin görmə sistemi haqqında düşünərkən göz önünə Rembrant, El Qreko, Titsian, Rubens, Velaskes, Surikov, T.Salahov kimi realist rəssamlar gəlir. Onların yaradıcılığında fəza, fransız impressionistlərində olduğu kimi hava kütləsinin titrəyişi, işıq və kölgənin oynaması ilə hərəkətə gətirilən formada, yəni real aləmi əks etdirən güclü bədii təsvir vasitəsi kimi canlanır. Rəngarəng və zəngin təsvir üsullarını özündə birləşdirən orijinal realist həllə kitab qrafikasının ən yaxşı nümunələrində bəzən rast gəlmək olur. Onların gücü təkcə həyatın yüksək bədiiliklə əks etdirilməsində yox, həm də ədəbi əsərə üsluba uyğun məzmun verilməsindədir.

Cild və ya üz qabığındakı təsvir, nəşrin arxitektonik keyfiyyətlərini aşkara çıxarır. Siluet, yəni müstəvi və fəza-rəsm təsvirləri arasındakı sərhədlərin daim dəyişməsi, onların bir-birinə keçid formasının çoxsaylı variantlarının meydana gəlməsini təmin edir. Bunu, bir-birinə güclü təsir göstərən bir neçə görmə sisteminin istifadə olunduğu kitab ünsürlərinin (üz qabığı, cild, supercild və səhifələrdə) tərtibatında da görmək olar.

Mükəmməlliyə can atan rəssam, bütün bu incəliklərə diqqətlə yanaşmış, onların heç birini rədd etməməlidir. Bu, eyni zamanda təsvir müstəvisinin boş kənarlarına və kitabın kötüyünə də aiddir. Rəssam-tərtibatçı yazarın kitabın həcm və ölçülərinə olan marağını nəzərə aldığı kimi, cilddəki elementlərin, yəni şriftlə təsvirin

bədi və məntiqi vəhdətinə də nail olmağa çalışmalı, kompozisiyanı zəngin təsvir variantlarına uyğun qurmağı bacarmalıdır.

Siluet müstəvi sisteminə aid edilən kompozisiya üçün, quruluşuna görə şriftin təbiətinə uyğun olan fəza formasının zəif nəzərə çarpdığı birinci hal, daha münasib sayılır. Bu səbəbdən də, müasir şəraitdə bütün komponentlərin vəhdətinə nail olmağa çalışan rəssamlar, əlverişli saydıqları məntiqi siluet-müstəvi üsuluna daha tez-tez üstünlük verirlər. Təsvirin maddiliyini diqqətə çatdırıb lazımi arxitonik ifadəliliyə müstəvini möhkəmləndirməklə nail olan rəssam, bunun üçün o qədər də əziyyət çəkməli olmur. Bu, xüsusilə də, forzas tərtibatında aydın görünür. Rəngi, fakturasının rəngarəngliyi, ritmik dinamik quruluşu ilə seçilən kompozisiyanın əsasını təşkil edən müstəvi, hərəkət illüziyası yaradan dekorativ cizgilərilə seçilir. Reklam-təşviqat funksiyasını yerinə yetirən bütün bu xüsusiyyətlərin kitabın kənardan diqqəti cəlb etməsinə şərait yaratması, heç də siluet müstəvi sisteminin kitab tərtibatında əvəzsiz olması anlamına gəlmir.

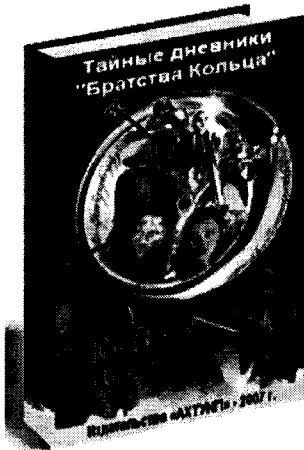
Təsvir vasitəsi ilə canlandırılması tələb olunan kitabda rəssamın bir çox hallarda fəza sisteminə müraciət etməsinin əsas səbəbi, yazarın ədəbi əsərin üslubuna uyğun fəza-vaxt sistemi seçməyə cəhd göstərməsi ilə bağlıdır. Adi təsvir müstəvi şriftə uyğun gəlmədikdə, o təsviri yad sistem kimi itələyib, sanki fəzada dağıtmaqla planı qarışdırmış olur. Bu, şrift həcmli rəsmi cazibə sahəsinə düşdüyü hallarda baş verir. Əsas məsələ, rəssam təxəyyülünün təsvirin kağız üzərindəki yerinə fəal təsir göstərməsindədir. Rəsmi həmindən asılı olaraq eyni ölçülü cildin bir tərəfi böyük, digər tərəfi kiçik görünə bilər. Onlar arasında tarazlığa isə, ancaq cazibə sahəsi hesabına nail olmaq mümkündür. Şriftin eyni müstəvidə yerləşən əşya və ya fonun üzərinə düşməsi, kompozisiyanın məntiqi bitkinliyini pozmağa qadirdir. Həcmli rəsmi kitabın kötüyündə yerləşməsi isə əksinə, kompozisiyada həcmli və səthi elementlərdən birgə istifadəni mümkün edir. Mətnə, təsvirə uyğun şriftin seçilməsi ilə uyğunsuzluq öz-özünə ləğv olur. Bir hissəsi frontal abidə formasında olan dəyirmi şriftin cildə əsl bəlyef kimi göründüyü halların da araşdırılması maraqlıdır.

Proyeksiyalar vasitəsilə qurulan müstəvi səth, rəssama fəzanın dərinliyinə baş vurmağa imkan verir. Binanın uzunluğu haqqında hansısa təsəvvürə malik olmaq üçün, onun kiçik miqyaslı eskizini çəkmək kifayətdirsə, hərtərəfli effekt almaq üçün binanın həcmli modelini yaratmaq lazım gəlir. Bu səbəbdən də, relyef elementlərinin bir-birinə uyğunlaşdırıldığı dəyirmi abidədə şriftin fəza rəsm təsviri ilə böyük çətinliklər hesabına alınan dərinliyinin, səthi şriftlə pozulmasına yol vermək olmaz. Bu səbəbdən də, şriftin, onu təsvirdən ayıran lövhə və ya fon üzərinə qoyulması, ya da haşiyəyə alınması məsləhətdir.

Bütün bu çətinliklərə rəğmən kitab tərtibatında, xüsusilə də, uşaq ədəbiyyatında axır illər artıq özünü təsdiqləmiş fəza-rəsm təsvirləri arasında bir neçə təsvirin birləşdirildiyi foto montajlara da rast gəlirik. Foto montajda şriftlər, yuxarıda qeyd etdiyimiz qaydalar nəzərə alınmaqla da, verilə bilər. Müxtəlif təsvirləri vahid kompozisiyada birləşdirməklə, rəssam hər dəfə maraqlı, yeknesəklidən uzaq bir əsər yaratmaq şansı qazanır. Komponentlərin sayı artdıqca, onları bir-birinə birləşdirmək də, çətinləşir. Amma, bu çətinlik realizm üslubunda işlənən incəsənət əsərinə axıcı məzmun, zəngin rəng çalarları da verməyə qadirdir. Bədii əsərdə fəza təsvirinin aydın ifadəli quruluşa malik olması vacib şərtidir. Rəng şəkil

və ya tablonun estetik təsir gücünü artırmaqla bərabər, forma və həcmi də müəyyənləşdirir. O, təsviri göstərməklə kifayətlənmir, həm də onun tamaşaçıya təsirini təmin edir.

Təsviri formalaşdırmaqla, ona mü-kəmməl işıq-kölgə effekti verən rəng çalarları (Şək. 9) da oxşar xassələrə malikdir. Əsərin məzmunu ilə səsleşən parlaq və yaddaqalan obraz yaratmağa, bu məqsədlə rəng çalarlarından bədii vasitə kimi yararlanmağa can atan rəssam, məqsədinə çatmaq üçün rəngli təsvirə də müraciət edə bilər.

Şək. 9

Rəng, cild materialının üzərində, özünü rəsm əsəri və ya fotoşəkildəki kimi aparmır. Materialın xüsusiyyətləri və fakturası, üzərindəki təsvirə ancaq məhdud sayda rəng sərf olunmasına imkan verir. Rəssamın şriftlə səsleşən lakonik obraz yaratmaq həvəsi, cild materialının rənginə uyğun xüsusi palitra axtarışına gətirib çıxarır. Formanın işıq-kölgə effektini zəiflədən rəng çalarları əsasında qurulan bu sistemdə, təsvir ümumi görünüşü nəinki korlamır, əksinə, işıq-kölgə yerinə xətt və çalarlar üzərində qurulmuş siluətdə təsvir daha dolğun və inandırıcı görünür. Üzərinə kağız çəkilmiş cild (üz qabığı) və supercildlərdə daha zəngin rəng çalarlarından istifadə etmək imkanına malik olan rəssama, cild materialları üzərində istehsalat texnologiyasının xüsusiyyətləri heç də, həmişə bu imkanı vermir.

Tərtibat prosesində rəssamın cild materialının rəng və fakturasından düzgün istifadə etməsi, təsvirin daha da canlanmasına səbəb olur. Onun müəyyən məqsədlə, şüurlu surətdə seçib bir-birinə uyğunlaşdırdığı rəng çalarlarını isə, tamaşaçı təbii, həqiqi məhfum kimi qəbul edir. Yağan qarın altında ətraf aləmin ağ qara büründüyü boz qış günü bu kontrast, bir o qədər də nəzərə çarpmayan işıq-kölgə əlamətlərini unutdura biləcək qədər güclü görünür. Səma və bizi əhatə edən mühitin həyatda olduğu kimi, yeni təbii rəngində verilməsi, tərəfimizdən istər-istəməz havada fırlanan quşbaşı qarla əlaqəli qəbul olunur.

Fəzada yerləşən əşyaların yerləşmə planı da, elə bu bəyazlığa əsasən qurulur. Göründüyü kimi, burda nə qarmaqarıışıqlığa, nə də həqiqətin təhrif olunmasına yol verilmir. Sadəcə, tamaşaçının şüuruna psixofizioloji təsir göstərən təsvir, üstəlik onun yaddaşındakı ənənəvi anlayışlarla da müqayisə olunur. Bu xüsusiyyəti nəzərində saxlayıb konstmsiyanı müvafiq rəng çalarlarından quran rəssam, hansısa konkret fikir və ya rəy formalaşdırıb lazımi effekt almaq üçün təsvirin ayrı-ayrı hissələrini qabardıb nəzərə də çarpdıra bilər.

Kitabşünaslıqda oxucunun diqqətini kompozisiya mərkəzinə cəlb etmək məqsədilə rənglərin təzadından da geniş istifadə olunur.

Асар
ЭПТЕЛЬ

ШАМПИЛЬОН
МОЕЙ
ЖИЗНИ

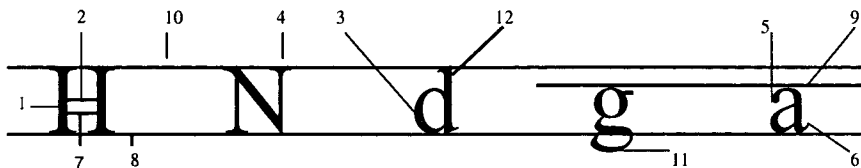
Çox vaxt, bu təzad soyuq və isti, tünd və açıq rənglərin növbələşməsi hesabına qurulur. Müstəvidə diqqəti əsasən isti rənglər cəlb etsə də, kompozisiyaya ifadəliliyi, məhz soyuq göy rənglə isti qırmızı rəngin birləşməsindən yaranan təzad verir. Təsvirin əsasını təşkil edən kompozisiya quruluşunu araşdırsaq, təkcə əşyaların formalarını yox, həm də hava qatının vəziyyətini göstərən işıq-kölgə effektinin fəza əlaqələrinin aşkara çıxarılmasına yardım etdiyini görürük. Işıq-kölgə açıq rəngdən tündə doğru da gedə bilər. Fonla işləyən rəssamdan ümumi formanı tapmaqdan əlavə, bütün hallarda dinamik kontrastlı

Şək. 10

çalarlar sistemi yaradan əsas işıq-kölgə sahələrini düzgün ayırmaq da (Şək. 10) tələb olunur. Təsvirə üçüncü rəngin əlavə olunması isə, işıq-kölgə sistemini üç əsas hissəyə bölür: işıq, yarıkölgə və kölgə. Günün, ilin ayrı-ayrı vaxt kəsiyi müxtəlif rəng çalarları vasitəsilə göstərilir. Rəng çalarlarının rəngarəngliyi hesabına nəşrə bədii ifadəlilik verməyi bacaran rəssam, oxucuya əsərin məzmununu açıb ideyasını qavramaqda konkret yardım göstərməyə də qadirdir.

I.2. ŞRIFTİN KİTAB TƏRTİBATINDA YERİ

Hər hansı bir çap məhsulunun hazırlanmasında və tərtibatında diqqət tələb edən məqamlardan biri də şrift seçimidir. Şrift mətnin yığılması üçün istifadə olunan işarələrə deyilir. Şrift dedikdə, əlifbanın yalnız böyük və kiçik hərfləri deyil, həm də durğu işarələri, rəqəm, simvol və s. nəzərdə tutulur. Şrifti səciyyələndirən əsas qrafik xüsusiyyətlərə, onun qarnituru və ölçüsü (keql) aid edilir. Şrift seçimində əsas məqsəd, əsərin oxucu tərəfindən asan qavranılmasına, yəni mətnin ona anlaşılıqlı şəkildə çatdırılmasına nail olmaqdır. Bu səbəbdən də, şrift seçimində nəşrin təyinatı və ünvanlandığı oxucu auditoriyasının yaş həddi mütləq nəzərə alınmalıdır.

1-əsas ştrix; 2-bağlayıcı (əlavə) ştrix; 3-şişmə; 4- kərtik, 5-axır nöqtə; 6- quyruq sonu; 7-hərforası boşluq; 8-şriftin aşağı xətti; 9-şriftin yuxarı xətti; 10-kiçik hərflərin üst xətti; 11-üstdə qalan hissə; 12-altıda qalan hissə.

Səhifənin müəyyən ölçülü və quruluşlu (qarnitur) literlərlə doldurulan hissəsi yığım formatı adlanır. Şriftin hündürlüyü (keql), onun yuxarı və aşağı hissələrinin bir-biri ilə və mətndəki digər işarələrlə uzlaşdırılması hesabına tənzimlənir.

Qarniturdakı hərfin yuxarı səthindən, yəni asenderdən hərfin aşağı çıxan elementinin, yəni desenderin oturacağına qədər olan məsafəyə şriftin hündürlüyü, yəni keql deyilir. Fransada, Qərb “tipometriya” sisteminin uzunluq ölçüləri fut və dyum əsasında

mətbəə işçiləri Furne və Dido tərəfindən yaradılan “punkt” (1 metr-2660 punkt, 1 punkt-0,376 mm) 1785-ci ildən mətbəə ölçü vahidi (pt) kimi qəbul olunmuşdur. Elmə elə o vaxtdan, yəni XVIII əsrin ikinci yarısından gətirilən punkt və keqllə yanaşı, dünyanın bir çox ölkələrində şriftlərin ölçülməsində dyüm, pika və kvadrat kimi ölçü vahidlərindən də istifadə olunur.

Keql 7
abcçdeəfghğx

Keql 7
ABGÇDEƏFGHĞX

Keql 9
abcçdeəfghğx

Keql 9
ABGÇDEƏFGHĞX
Ke

Keql 10
abcçdeəfghğx

ql 10
ABGÇDEƏFGHĞX

Keql 12
abcçdeəfghğx

Keql12
ABGÇDEƏFGHĞX

Keql 14
abcçdeəfghğx

Keql14
ABGÇDEƏFGHĞX

Keql 18
abcçdeəfghğx

Keql18
ABGÇDEƏFGHĞX

Keql 24
abcçdeəfghğx

Keql 24
ABGÇDEƏFGHĞX

Keql 36
abcçdeəfghğx

Keql 36
ABGÇDEƏFGHĞX

Qarnitur adlanan şrift dəstinə daxil olan bütün şriflər vahid analogi dizayna malikdir. Qarniturlar təsvir üslubuna görə arial, A1-Lat, times, helvetica və s. kimi müxtəlif adlar daşımaqla bə-

rabər qalınlığına, maillik bucağına, cizgilərinin eninə görə də bir-birindən seçilir. Optik, fizioloji və psixoloji keyfiyyətləri xüsusi laboratoriyalarda yoxlanılan, uzaq məsafədən oxumaq üçün nəzərdə tutulan şriftlər, sürətli mütalə üçün nəzərdə tutulanlardan ölçüsünə və cizgilərinin aydınlıq dərəcəsinə görə fərqlənir. Şriftin ölçüsü və səhifədəki sətirlərin uzunluğu əsərin məzmununa, mətnin xarakterinə və mürəkkəblik dərəcəsinə, nəşrin ümumi tərtibatına uyğun olmalıdır.

AZƏRBAYCAN LATİN ŞRİFT DƏSTLƏRİ

əçsmiṡṡbōfivaproldjgyüukenqshzxc

ƏÇSMİTĞBÖFIVAPROLDJGYÜUKENQŞHZXC

A1-Lat dəsti

əçsmiṡṡbō.fivaproldjgyüukenqshzxc

ƏÇSMİTĞBÖ,FIVAPROLDJGYÜUKENQŞHZXC

A3 Times AzLat dəsti

əçsmiṡṡbō.fivaproldjgyüukenqshzxc

ƏÇSMİTĞBÖ,FIVAPROLDJGYÜUKENQŞHZXC

A3 Arial AzLat dəsti

əçsmiṡṡbō.fivaproldcgyüukenqshzxc

ƏÇSMİTĞBÖ,FIVAPROLDJGYÜUKENQŞHZXC

Times Roman AzLat dəsti

Hələ, qədim zamanlardan simvolik təsvir tipli yazı islam ideyalarının əsas daşıyıcısı kimi qəbul olunduğundan, müsəlmanların bədii yaradıcılığının əsasını da kalliqrafiya və ornament, yəni sözlə simvolun vəhdəti təşkil edir. “Quran”ın məscid və pirlərin divar və tavanlarında həkk olunub parça və xalçalarda toxunmuş, gil qabların üzərində, əlyazmaların cild və səhifələrində yazılmış müqəddəs ayələrilə insanları daim nəzarətdə saxlamağa çalışan ərəblər, istila etdikləri ölkələrdə ərəb dilində yazılmış dini ədəbiyyatın yayılmasına, kitab sənətinin, xüsusilə də, yazı qrafikasının inkişafına xüsusi diqqət yetirirdilər.

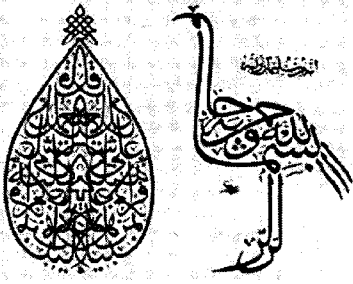
XVIII əsrdə də, indi də Qərbdə hər bir nəşriyyat başqasından, rəssam tərəfindən işlənmiş məxsusi şrift dəsti ilə seçilir. Dünya kitab çapı tarixindəki keçidlər çox vaxt yığım texnikası ilə yox, məhz şrift cizgiləri ilə bağlı olur, özünəməxsus çətinliyi ilə seçilən şrift hazırlamaq sənəti rəssamdan zövq, dəqiqlik və xüsusi məha-

rət tələb edirdi, məs.: XIV-XV əsrlərdə yaranıb öz dövrünün estetik tələblərinə cavab verən “nəstəliq” xətti, tədricən ərəb əlifbasının istifadə olunduğu digər ərəzilərdə də geniş yayılıb köhnə ideologiyaya uyğun “kufi” və “təliq” xəttini əvəz etmişdi. XVII əsrin ortalarına qədər, yəni, demək olar ki, üç əsr ərzində “nəstəliq” xəttindən ancaq əlyazmaların üzünün köçürülməsində və ayrı-ayrı şeir parçalarına dekorativ tərtibat verilərkən istifadə olunur, məktub, fərman və s. kimi sənədlər isə hələ də “təliq” və ya “şikəstə-təliq”lə (kursiv “təliq”), dini ədəbiyyat isə “kufi” xəttilə yazılırdı.

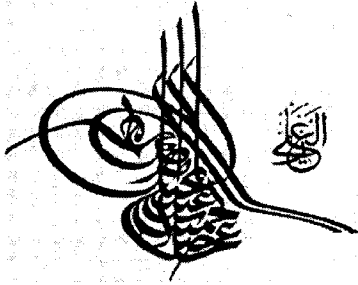
Tarixi mənbələr, görkəmli Azərbaycan xəttatı Mir Əli Təbrizinin (XIV-XV) təqribən XIV əsrin axırlarında ərəb əlifbası üzrə bütün Yaxın Şərqdə məşhur olub indiyə qədər də istifadə olunan “nəstəliq” adlı “nəsx-ə təliq”, Murtuzqulu xan ibn Həsən xan Şamlunun isə, sonralar XVIII əsrdə xəttat Əbdülməcid tərəfindən təkmilləşdirilib kamillik dərəcəsinə çatdırılan “qırılmış-sınmış” mənasını verən stenoqrafik “şikəstə” xətti ilə əvəz olunan stenoqrafik “şikəstə-nəstəliq” xəttini işləyib hazırladığını təsdiqləyir. Tarixi mənbələrdə, I Pyotrın vaxtında Rusiyada da şrift islahatının keçirildiyinə dair qeydlərə rast gəlmək mümkündür.

Tarix boyu keçirilən bütün şrift islahatları vahid məqsədə, yəni hərflərin oxucu maraqlarına uyğunlaşdırılmasına və rahat oxunub asan qavranılmasına xidmət edir. “Antikva”nı yaradan rəssamlar-əvvəl böyük Leonardo da Vinçi, sonra isə onun şələfləri Luka Paçoli və Jofrua Tori (Fransa), A.Dyurer (Almaniya) hərflərin pərgar və xətkəş vasitəsilə düzgün qurulması yollarını axtarıb tapırdılar. Fransada XVI əsrdə Qaramon, XVII-XVIII əsrlərdə isə Dido, Hollandiyada K.Van-Deyk, İngiltərədə Baskervil, İtaliyada Bodoni və Rusiyada K.İvanov kimi gözəl şrift dəstləri yaradan ustaların adları bu gün də hörmətlə yad olunur.

Şriftlər yazılışına (stilinə) və yaranma tarixinə görə “köhnə”, “təzə” kimi xarakterizə olunsalar da, əsas etibarilə təyinatlarına, cizgilərinin qalınlığına, yığcamlılığına və oxunaqlılığına görə qruplaşdırılırlar.

Şək. 11 a) Solda $1/3$ nisbətlə ayrışatlı və düz xətlə elementləri ilə seçilən süls xətti ilə yazılmış yazı sağda straus formasında verilir.

Şək. 11 b) toqi xətti ilə yazılmış qu quşu formasında yazı.

Şək. 11 c) mənəşir xətti ilə yazılmış ördək formasında yazı.

Şək. 11 d) kufi və nəsx xətti ilə yazılmış ornamənt formasında yazı.

Kitab üçün şrift seçilərkən şriftin yarandığı dövrün və nəşrin xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır, məs.: elə şriftlər var ki, (qədim görünüşlü) onlarla B.Vahabzadənin şeirlərinin yığılması sadəcə anlaşılmazlıq yarada bilər. Uşaq kitabı üçün şrift seçimində də diqqətli olmaq lazım gəlir. Axı, şrift kitabın ədəbi dəyərini artırıb bədii tərtibatını canlandırıdığı kimi, ona ziyan da vura bilər.

Tarixdə, məs.: XX əsrin əvvəllərində Rusiyada XVIII əsr şriftlərinə qayıtmaq hallarının olduğu məlumdur. Qədim şriftlər nə qədər cəlbedici olsalar da, dövrün getdikcə dəyişən tələblərinə uyğunlaşdırılan şrift daha asan oxunur.

Kitab tarixində müəyyən təsvirlərin, səhifədə sətirlərin uzunluğunu dəyişməklə verildiyi hallarla da rastlaşırıq. XIV-XIX əsrlərdə üzü köçürülən əlyazma kitablarında şriftlərlə hansısa əşya, bəzən isə, hətta heyvan və ya digər canlıları ifadə etməyə səy göstərilirdi, məs.: ərəb əlifbası süls xətti ilə yazılmış mətnin straus və ya qu quşu təsvirinə, mənəşir xətti ilə yazılmış mətnin yaşılbaş ördəyə, kufi və nəsx xətti ilə yazılmış mətnin isə ornaməntə nə qədər bənzədiyi (Şək. 11 a,b,c,d) göz qabağındadır.

Kitabşünaslıq tarixini araşdırsaq şriftin kitab tərtibatında rolu haqqında bir neçə fərziyyəyə rast gələrik:

- şrift ancaq yazı vasitəsidir, heç bir təsviri xüsusiyyəti olmadığına görə, onunla hər hansı ideyanı ifadə etmək də mümkün deyil;

- şrift nəşrin ya ideyasını, ya da süjet xəttini ifadə etməlidir .

Bu nöqteyi-nəzərlərin heç biri əslində düzgün deyil, şriftdən nəşrin hansısa xüsusiyyətlərinin ifadəçisi kimi istifadə edilməsi məsələsinə tərtibatın başqa elementləri ilə əlaqəli və ya ayrı-ayrılıqda, bütün mümkün variantlar nəzərə alınmadan baxılması düzgün olmaz.

Şriftin əsas vəzifəsi əlifbadakı səsləri şərti qrafik formada təsvir etməkdir. Bu vəzifənin bədiilikdən uzaq olsa da, vacib olduğunu nəzərdən qaçırsaq, şriftin əhəmiyyətinə xələl gələ bilər. Axı, heç bir şriftin, özündə estetik və ya memarlıq xüsusiyyətləri daşımaq imkanı yoxdur. Hərflərin sözyaradan başqa işarələrlə əlaqəli və ahəngdar düzülüşü sırf bədiilik məsələsidir, buna görə də redaktordan istedad, estetik zövq və çoxillik təcrübə tələb edir. Qədim kitablara fikir versək, onların bəzilərində şriftlərlə bağlı bu məsələnin öz estetik və tarixi əksini necə düzgün tapdığını görə bilərik.

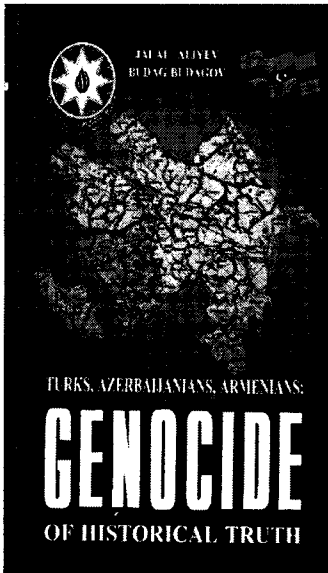
Hərflərin bir-birinə nisbətən düzülüşündə və rənglərin ahəngində, sanki yarandıqları zamanın nəbzi vurur. Əlyazma və çap nəşrlərindəki şriftlərin bəziləri bədii cəhətdən o qədər gözəldir ki, onları tərəddüd etmədən incəsənətə aid etmək olar. Bəlkə buna görə də, başlanğıcda müstəqil sahə kimi yaranan xəttatlıq sənəti sonralar kitabşünaslıq və memarlıq (Şək. 12) sahələrinə də nüfuz etdi. Hansı obyektin bədii tərtibat elementi olmasından asılı olmayaraq (kitab, arka, etiket və s.) həmişə özünəməxsus ifadəliliyini saxlayan şrift, tərtibat verilən kompleksin məzmununu daha da zənginləşdirmək imkanına malikdir.

Oxucuya təsir imkanı, rəngarəngliyi ilə seçilən şrift dəstləri (qarniturları) tərtibat prosesində bütünlükdə və ya ayrı-ayrılıqda bir neçə məsələni həll etmək iqtidarındadır:

- sadəcə məlumatlandırmaq,

Şək. 12. Düzbucaqlı kufi xətti ilə yazılmış memarlıq elementi formasında yazı.

Şək. 13

- haqqında təsəvvür yaratmaq,
- əsərin mövzusunı açıb, ideyasını aydınlaşdırmaq;
- əsərin süjet xəttinin açılmasına yardım etmək,
- təbliğat-reklam xarakterli elementlər vasitəsilə kitab satışının artırılmasına nail olmaq.

İncəsənət qanunları çərçivəsində qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq şriftlər yaradıcılıq prosesində qısalıb uzana, sıxılıb enlənə də bilər.

Nəşrin tərtibatı üzərində işləyən bədii redaktor şriftin dəsti (qarnituru), növü (tünd, açıq), ölçüsü (keql) kimi parametrlərdən istifadə edərək :

- oxucunun diqqətini kompozisiyanın əsas süjet xəttinə cəlb etmək;
- nəşr üçün, mətnin əhəmiyyətinə uyğun ölçülü şrift seçmək;
- əsərin ruhu ilə səsleşən kompozisiya sistemi yaratmaq kimi məsələləri yaradıcılıq prizmasında həll etməyə çalışır.

Bədii redaktor cildin mətni yığılan şriftin əllə çəkilməsindən və ya maşında yığılmasından asılı olmayaraq bütün imkanlardan istifadə edib diqqətçəkən elementlər vasitəsilə öz məqsədinə nail olmağa, yəni nəşrin ideyasını ifadə etməyə çalışmalıdır.

Diqqətçəkən vasitələrə hərflərin ölçülərinin müxtəlifliyini, onların əyilmə bucağını, təsvirlərin rəng və fakturasının dəyişməsinə, sözlərin sətirlərə bölünməsinə və s. misal göstərmək olar. Diqqətçəkən elementlər dedikdə cildin, üz qabığının, supercildin, titulun (avantitul, şmüstitul və s.) mətnindəki ən əhəmiyyətli söz və ifadələrin rəssam tərəfindən seçilib qabardılması başa düşülür, məs.: “Genocide”(ingilis dilində, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2004). Bu, bəzi hallarda kitabın adı əvəzinə müəllifin soyadı da ola bilər, məs.: “Seçilmiş əsərlər”-də.

Bütün bu vasitələrə formal yanaşılması isə, məs.: başlıqda heç bir məna verməyən uzun-uzadı təsvirdən ibarət sözlərin sətirdən-sətirə keçirilməsi, ikinci dərəcəli element və ya hecaların qabardılması kimi vasitələr, oxucunun fikrini əsas mətləbdən ancaq yayındıra bilər.

Rəssamın təsir diapozonu daha geniş, nəşrin xüsusiyyətlərini çatdırmaq imkanı daha böyük olduğundan, əllə işlənmiş şrifflər oxucuya kompozisiyanın ifadəliliyini daha qabarıq və inandırıcı şəkildə çatdırmaq imkanına malikdir.

Nəşrin, kitabın üz qabığındakı (və ya cildində) adından süzülüb gələn məntiqi fikri və ya ideyanı əsərin məzmununa uyğunlaşdıran şrift növlərini araşdırmaqla müəyyən nəticəyə gəlmək mümkündür.

Şriftin elə xüsusiyyətləri də var ki, onların köməyi ilə bədii redaktor və ya rəssam oxucuda nəşrin səciyyəvi cəhətləri haqqında konkret təsəvvür yarada bilər, məs: milli xüsusiyyətlərin kitabda bəhs olunan zaman və ya baş verən hadisə ilə əlaqələndirilməsi...

Şriftin uzun müddətli tarixi inkişaf xüsusiyyətləri bədii redaktordan nəşrin ideyasına diqqətlə yanaşmağı tələb edir. Əsas məsələ, oxucu tərəfindən şriftdəki təsvir elementlərinin yarandıqları dövrə uyğun, yəni hansısa ənənə və ya dünyagörüşü ilə əlaqəli, müqayisəli şəkildə qavranılmasıdır. Bu prosesi əlyazmadan yığım şriftinə qədər ardıcıl izləsək, şrift dəstinin (qarniturun) cizgi, rəng və relyefində ənənəvi əqli-təsvir elementlərini seçib görə bilərik.

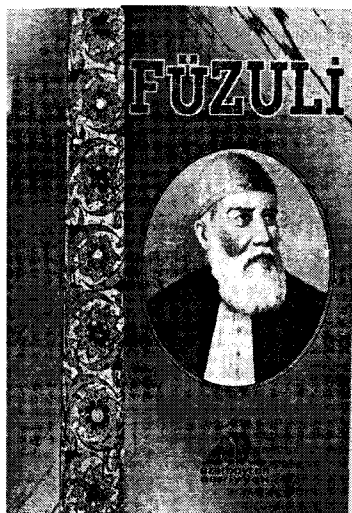
Yığım şriftlərinin ifadəliliyi və səciyyəvi xüsusiyyətləri ayrı-ayrı dövrlərə aid iki qarniturun müqayisəsində daha aydın görünür, məs.: yelizaveta və qrotesk. C. Məmmədquluzadənin əsərinin cildinin qrotesk, S. Vurğunun əsərinin üz qabığının isə Yelizaveta qarnituru ilə yığılması, hətta kitab tərtibatından başı çıxmayan adamın belə fikrini çaşdırıb əsərin ideya və məzmunundan yayındıra bilər.

Bunun səbəbi şrift qarniturlarının tək-cə yazı işarələri olmayıb, həm də yarandıqları dövrə aid mədəniyyət, dəb və dünyagörüşünün, milli səciyyəvi xüsusiyyətlərin daşıyıcıları olmasındadır.

Bu səbəbdən də, kitaba tarixi və ya milli kolorit verməyə çalışan təcrübəli rəsamlar çox vaxt şriftin, məhz bədii təsvir imkanlarından (Şəkl.14) yararlanırlar, məs.: “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri” (“Pedoqogika” nəşriyyatı, 2001).

Şəkl. 14

Şək. 15

Şriftin əqli-təsvir imkanlarından istifadə etməklə kitabın məzmununu Azərbaycan kitab qrafikası ənənələrinə uyğunlaşdırmağa çalışan bədii redaktor, nəşrdə istifadə olunan qədim şriftlərə müasir ruh verib, onların kitabda bir-birini tamamlamasına nail olmağa çalışmalıdır. Şriftlərin aydın görünən bu əqli-təsvir xüsusiyyətlərindən başqa oxucuda dəqiq anlaşılmayan təsəvvürlər yaradan o qədər kiçik incəlikləri var ki, məs.: hərflər arasındakı ritmik əlaqələrin, şriftlərin bir-birinə nisbətən ölçüsünün, sətirlərarası məsafənin, rəng çalarlarının və s. dəyişməsi kimi...

Dahi Fuzulinin 1996-cı ildə "Azərbaycan" nəşriyyatında hazırlanmış çoxcildliyinin tərtibatında şriftin xüsusiyyətlərinə yetərincə diqqət verilməməsinin bütün tərtibatı necə korladığını şərh etməyə isə, ehtiyac belə qalmır (Şək. 15).

Seriya daxilindəki kitablar üçün seçilən eyni ölçülü və rəngli şrift dəsti, nəşrin hansı seriyaya aid olduğunu təyin etməyə imkan verir.

Tərtibatçı, kitabşünaslıq tarixinin ayrı-ayrı dövrlərində nəfis cild və supercildlər yaradan rəssamların zəngin təcrübəsindən bəhrələnməyi bacarmalıdır. Axır vaxtlar kitab tərtibatında işlənən şriftlərin, əksər hallarda bir-birini təkrarlayan eyni bəzək elementləri ilə gözü yorması isə, artıq isbata ehtiyacı olmayan arzuolunmaz faktdır.

Şriftin xüsusiyyətlərinə uyğun seçilib onun harmoniyasını münasibətsiz pozmayan bəzək elementləri əsərin süjet xəttinə xələl gətirmirsə, əksinə cilddəki başqa elementlərlə birlikdə bütöv bir ansambl yaradıb mövzunu açmağa xidmət edirsə, bu çox yaxşıdır. Yox əksinə, yeri gəldi-gəlmədi, lazım oldu-olmadı, harda gəldi işlədilsə, bundan ancaq qaçmaq məsləhətdir

I.3. KİTAB TƏRTİBATININ BƏZƏK NÖVÜ

Əksər hallarda dolayısı ilə məzmunu əks etdirsə də, əsərin ideyasını nisbətən zəif ifadə edən bəzək ornamentinin müstəqil tərtibat vasitəsi kimi tətbiq dairəsi, şriftlə müqayisədə xeyli məhduddur. Şrift kimi, ornamentdən də kitabda əsasən iki istiqamətdə, yəni standart (şablon) və fərdi rəsm şəklində istifadə olunur.

Ornamentdən, kompozisiyanın əsas elementi kimi istifadə edildiyi hallara, ancaq bəzəklə əlaqəli mövzuda işlənmiş kitabların cild və üz qabıqlarında rast gəlmək olar.

Onlar çox vaxt məzmunun açılması tələb olunmayan yerləri - səhifə, forzas, kötük və s. kimi ikinci dərəcəli ünsürləri bəzəyir. Bizə əhatə edən təbiətin real formalarına uyğun, yəni gül, çiçək, əşya, canlı heyvan və s. kimi nəbati bəzəklər şəklində yaradılan ornament, demək olar ki, həmişə mövzu çərçivəsində işlənir. Həndəsi fiqur, nöqtə, xətt və s. elementlərdən ibarət bəzək naxışları isə, mövzu yükündən asılı olaraq hər dəfə fərqli dəyər kəsb edir.

Həndəsi naxış, heyvan və bitki ornamentləri ilə müqayisədə (sünbül, dəfnə yarpağı, palıd budağı və s.) nisbətən zəif ifadə vasitəsi sayılır. Cəmiyyətdə tarixən mövcud olan sinfi fərqlər, dini və mədəni xüsusiyyətlər, bir qayda olaraq öz əksini ornamentlərdə tapır. Əsrlər boyu yaranan sənət nümunələrini bir-bir nəzərdən keçirərsək, ornamentlərin qədim zamanlardan bu günə kimi neçə dəyişib inkişaf etdiyini aydın görürük.

İncəsənətin bəzək (naxış) növünün nəsillər tərəfindən qorunub saxlanılmış zəngin nümunələrinin əsasını məzmunlu və ritmik (plastik) ornamentlər təşkil edir. Bəzək ornamentlərilə işləyən bəddii redaktor əsərin ideya-mövzu əlaqələrini ənənəvi mövzu və təcrübədən yararlanmaqla inkişaf etdirməyi bacarmalıdır, məs.:

“Gülçülük” kitabının cildində bəzəkdən mövzunun açılması üçün bir vasitə kimi istifadə etmək olar. Sənətkarlığa, incəsənətə, bədii təsvir sənətinə və digər sahələrə dair kitab cildlərinin tərtibatında bəzək ornamentlərindən geniş istifadə olunması isə, bəzən heç o qədər də yersiz görünür.

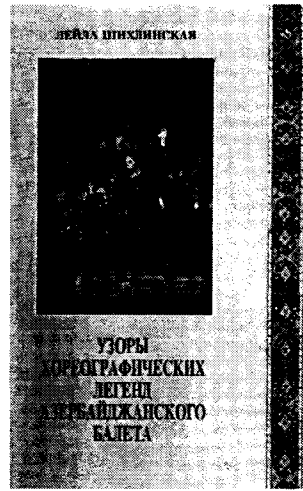
Folklor ədəbiyyatının milliliyini sanki daha qabarıq nəzərə çarpdıran bəzək ornamentlərinin xarakteri, onlardan milli antologiyaların cildlərinin tərtibatında da istifadə etməyə imkan verir.

L.Şıxlinskayanın “Azərbaycan bələtinin əfsanəvi xoreoqrafik bəzək fraqmentləri” (Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, rus dilində, 1997) adlı kitabının üzqabığını bəzəyən ornamentli şablon bəzəklərə kitab tərtibatında uzun müddətdir ki, daha rast gəlmirik. Halbuki, kitabın incə zövqlə müxtəlif ölçülü və təsvirli standart bəzəklərlə bəzədildiyi halları, bəzən təəssüflə yad etdiyimiz vaxtlar da olur.

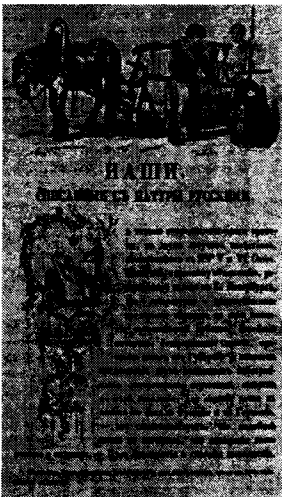
Bəzək ornamentlərinin hara gəldi yapışdırılması, onlardan ifrat dərəcədə istifadə edilməsi düzgün deyil. Nəşrin yerli-yersiz ornamentlərlə yüklənməsi, əsərin ideya-mövzu xəttini zəiflədib, ümumi tərtibatına yorucu bir yeknəsəklik gətirə bilər.

Kitaba tərtibat vermək üçün hər hansı bəzəyə (Şək.17) müraciət edən bədii redaktor, bununla nə demək istədiyini dəqiq ölçüb -biçməli, ifratçılığa yol verməməlidir.

Təsviri sənətdə, güclü ifadə vasitəsi sayılan bəzək ornamentlərinin əhəmiyyəti böyükdür: naxışların bəzək çərçivəsində inkişaf ahəngdarlığı, rəng çalarlarının bir-birini əvəzləməsi fonunda ele-

Şək. 16

Şək. 17

Şək. 18

mentlərin ritmik növbələşməsi ilə müşayət olunur.

Cizgilərin ölçülərinin əyilmə bucağına nəzərən dəyişməsi, bəzək elementlərinin bir-birinə nisbətən hərəkəti illüziyası yaradır. Hansısa hissələrin qabardılıb, qalanlarının kölgədə qalmasına səbəb olan bu effekt (Şək.18), oxucuya da təsirsiz ötürür. Bəzək ornamentləri haqqında danışarkən, tərtibat sahəsində ikinci dərəcəli rol oynayan forzasdan danışmamaq düz olmaz.

Sərt cildli kitabın vacib elementlərindən biri sayılıb, kitab blokunu cildə yapışdıran vasitə kimi meydana gələn

forzas, kitab blokunu hər iki tərəfdən cildə birləşdirir. Forzasın biri kitab blokunun birinci dəftərcəsini cildin ön tərəfinə, ikincisi isə, blokun son dəftərcəsini cildin arxa tərəfinə birləşdirir.

Cildi bloka bərkitməklə kitabın möhkəmliyini artırmağa xidmət edən forzas, ona səliqəli görkəm verməklə yanaşı, eyni zamanda məlumatverici funksiya da daşıyır. Cildi, yumşaq üz qabığından fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri də, sərt üzlü kitabda forzasın olmasıdır. Adətən rəngi ağ olan forzas, kitabın tam bitkin kompozisiyasını yaratmağa yardım etmək məqsədilə, bəzən dekorativ naxış, əşya, cədvəl və s. bu kimi fiqurlarla da bəzədilir. Belə hallarda çalışmaq lazımdır ki, ümumiləşdirmə funksiyası daşıyan təsvir mövzudan uzaqlaşb kitabın əsas tərtibat elementlərinə yük olmasın.

Üzərində müxtəlif qrafik elementlər yerləşdirilən forzaslardan kitabşünaslıqda geniş istifadə olunur. Hərdən heç nə ifadə etməyən bu bəzəklər (məs., ağac kötüyü və ya mərməri xatırladan) başqa vaxt kitabın ideya və məzmununu açmağa da xidmət edə bilər. Dekorativ görünüşlü və ya mövzu yüklü olmasından asılı olmayaraq, forzas istənilən halda nəşrə uyğunlaşdırılmalı, onunla vahid ansambl təşkil etməlidir, məs.: Hacı Sabir Xəlifəzadənin “Kulinari-

ya” kitabında (“Azərbaycan” nəşriyyatı, 1999) zövqlə seçilmiş forzasın kitablə vəhdət yaratması, nəşri zənginləşdirməklə yanaşı, əsas mövzunun açılmasına da yardımçı olur.

Forzasın rəngi cildin tərtibatına, xarakteri isə nəşrin təyinatına uyğun olmalıdır. Dərslik, soraq-məlumat və digər bu kimi elmi-kütləvi nəşrlərin forzasında əsas etibarilə məlumatverici funksiya daşıyan materiallar yerləşdirilir, məs.: kimya dərslisinin forzasında Mendeleevin dövrü cədvəli, riyaziyyat kitabının forzasında vurma cədvəli və s.

Forzas kitabda cild və titullə vərəqi qədər əhəmiyyətli rol oynamır. Kitab elementləri arasında keçid - bənd rolunu oynayib nəşrin xarici tərtibatında gözə çarpan element olmayan forzasın tərtibatı da, elə buna, yəni öz təyinatına müvafiq olmalıdır. Tərtibat xarakterinə görə forzaslar ağ, sayə rəngli, tematik (süjetli) və ya dekorativ (ornamentli) (Şək.19) olur.

Şək. 19

Ornamentlərlə bəzədilmiş forzas tərtibatına görə supercildə yaxınlaşsa da, bəzək ornamentlərinin nisbətən sadəliyi ilə ondan

seçilir. Bu da supercildin əsərdə, adətən reklam funksiyası daşması ilə əlaqədardır. Ornament dedikdə, kitabın xarici tərtibat elementlərinin bütün rəngarəngliyi haqqında tam təsəvvür yaranmır. Rəssamların kitab tərtibatında, mövzu ilə uzlaşıb ornament sayılmayan süjetsiz dekorativ elementlərdən istifadə etdikləri hallar da olur.

Belə hallarda rəssam əsərdə bədii vəhdət yaranmasına faktura, rəng, ləkə, xətt, nöqtə və s. kimi elementlərin ritmik yerləşdirilməsi hesabına nail olmağa çalışır. Bədii ədəbiyyatda, xüsusilə də, poeziyada analogi hallarla tez-tez rastlaşırıq, ümumiləşdirilən obrazın oxucunu real həyatdan ayıran poetik örtüyü, onu hissiyyat məhfumuna daha da yaxınlaşdırır. Əliağa Vahidin romantik hisslər aləmi, C.Cabbarlının əzablar, qayğılar dünyası, B.Vahabzadənin müdrik fəlsəfi düşüncələri rəssamın təxəyyülündə hansısa konkret rəng və cizgilər doğurmağa qadirdir.

Ornament şrift kimi konkret bədii obrazı təsvir etməsə də, onun haqqında aydın təsəvvür yarada bilir. Cild, üz qabığı, supercild və ya forzasın tərtibatı zamanı oxucuya güclü təsir göstərən belə vasitələrdən bəzən fon kimi də istifadə olunur. Süjet xəttindən asılı olmayaraq seçilən bu tərtibat, əlbəttə, çətin ki, nə isə ifadə etsin. Çünki, rəssam belə hallarda məsələnin bədii həllini, ancaq kitabın tərtibatını ümumi fona uyğunlaşdırmaqda görür.

Forzasda bəzən heç nə ifadə etməyən elə dekorasiya, yalnız kitabı bəzəməklə öz işini bitirmiş olur. Kitab seriyalarının tərtibatı zamanı istifadə olunan müxtəlif xarakterli təsvirləri isə, tərtibatın yalnız eyni fonu birləşdirir.

Bir sözlə, kitab dəyərli sənət əsəri, möhtəşəm mədəniyyət nümunəsi kimi oxucusunun zövqünü oxşamaqla bərabər, onu gözoxşayan tərtibatı ilə də, özünə cəlb etməlidir.

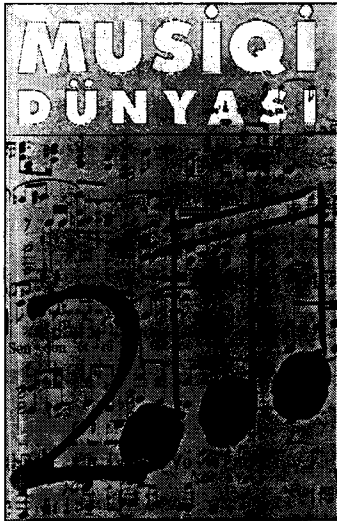
Bədii tərtibatın şrift və bəzək xarakterli hər iki növü əsərin məzmununu ancaq dolayısı ilə əks etdirir. Lakin, kitabın ideya-məzmununu daha dolğun, yəni mövzudaxili obrazlarla əlaqəli ifadə edə bilən tərtibat növləri də mövcuddur.

I.4. KİTAB TƏRTİBATINDA SİMVOL, RƏMZ VƏ EMBLEMLƏRDƏN İSTİFADƏ QAYDALARI

Simvol və emblemlər bədii incəsənətin ideya və anlayışlar prizmasından keçərkən dəyişən elementlər kateqoriyasına aid edilə bilər. Nəşrin ideya və məzmununun ümumiləşdirilmiş simvolik obraz şəklində təsvir olunduğu hallar da olur. Belə hallarda bütün tərtibat elementlərinin, hər elementin fərdi xüsusiyyətlərinin öz əksini tapdığı vahid bir qrupda birləşdirilməsi mümkündür.

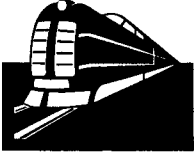
Simvol və emblem anlayışları arasındakı prinsiplial fərq, bizi onları kitab tərtibatındakı bədii imkanlarının təbiətinə görə araşdırmağa vadar edir. Simvol, özünün eyhamlı, mücərrəd, məcazi fərziyə formasında başa düşülən təbiəti ilə mətnin mənası altında gizlənmiş ideya və anlayışları göz önünə gətirir. Simvolik obrazın təşbeh və metaforlardan yararlanıb insanı oxşarlar və təsəvvürlər vasitəsilə dərk olunan ideya və anlayışlar məkanına qovuşduran bu əlamətləri poeziyada özünü xüsusilə, qabarıq göstərir. Nəticədə, obrazların vahid ölçü sisteminə, real və təsəvvürdə canlandırılan, yeni bir-birindən fərqli ikiləşməsi gəlir, məs.: "Musiqi dünyası", Bakı, "Şuşa" nəşriyyatı, 2000 (Şək.20).

Real əşya formalarından fərqli, tamamilə mücərrəd qrafik simvolların mövcudluğu sirr deyil. Bu simvolların bir çoxu öz təyinatı ilə bağlı cəmiyyətin müxtəlif elmi, texniki və s. bu kimi sahələrində sırf xidməti rol oynayır. Öz təbiətinə görə bədii obraz simvollarından əsaslı şəkildə fərqlənənlərə yol

Şək. 20

hərəkət nişanları (Şək.21), riyazi formullar, şərti topoqrafik işarələr və s. aid edilir.

Şək.21

Müxtəlif ideya və anlayışların ifadə vasitəsi olan bədii təsvir, kitabşünaslıqda çətin və ya ağlasığmaz simvol növlərindən istifadəni tələb edir. Siyasi ədəbiyyat, nəzm və poeziya nəşrlərinin tərtibatı üzərində çalışan rəssamlar, daim mürək-

kəb təsəvvürü çözüb, çətin fikirləri nə iləsə ifadə etməklə oxucuya çatdırmaq problemi ilə üzləşir. Bir halda müəllif tərəfindən aydın ifadə olunan fikir, başqa halda bədii obraz şəklində bütün əsərdən süzülən məntiqi nəticə kimi də anlaşıla bilər.

Mətnin ideyasını bədii obraz şəklində, yəni yığcam ifadə edən

Şək.22

simvol, ikinci dərəcəli əlamətlərin nəzərdən atılıb, bir anlayışın o birisindən süzüldüyü metafora şəklində də ola bilər. Sovet hakimiyyəti illərində qrafikada bədii təşbehələrlə ifadə olunan simvollar, xüsusilə geniş yayılmışdı, məs.: cildlərində bolşevizmin simvolu sayılan orağ-çəkic (Şək.22) nişanının, dünya inqilabının rəmzi sayılan güclü əzələyə malik dinamik, nəhəng, möhtəşəm fəhlə

fiqurunun (yer kürəsi üzərində) təsvir olunduğu bir çox kitabları, yəqin ki, xatırlayırısqız. Məlum bədii və siyasi ideya ilə yükləndiyinə görə, bu cür şərti təsvirlərlə bizim realizm təsəvvürümüz arasında elə bir ciddi ziddiyyət də olmurdu.

İncəsənətdə geniş yayılmış şərti təsvirlərin ikinci növü-

Şək. 23

metoforik simvollarıdır, məs.: Pablo Pikassonun "Sülh göyərçini" tablosunun, sonralar bütün sülhsevər bəşəriyyət tərəfindən qəbul olunmuş vahid simvola (Şək.23) çevrilməsi kimi...

Beləliklə, nəşrin ad və məzmunundan doğulub məşhurlaşan bədii simvolik obrazların kitab qrafikasında geniş tətbiqi, ancaq onların arasındakı sıx bağlılıqla izah edilə bilər.

Şək. 24

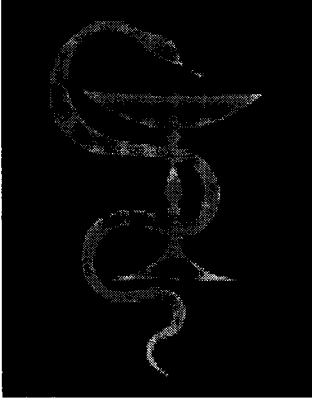
Mövzu daxilində yağlı boya ilə işlənən təsvirlər dəzgah qrafikası ilə işlənənlərə nisbətən, tamaşaçı tərəfindən daha təbii qarşılır. Dəzgah qrafikası ilə inanılmaz, təəccüblü görünən təsvir, rəsm əsərində həmişə olduğu kimi, yeni adi, normal qəbul olunur.

Simvolik təsvir süjet xəttinin inkişafı boyu hərəkətsiz və ya dinamik təsvir olunan ayrı-ayrı əşya və ya əşya qruplarından da ibarət ola bilər. Onların şərtilik dərəcəsi hər bir konkret halın fərdi əlamətlərilə xarakterizə olunduğundan, nəticə də hər dəfə fərqli ola-

caq. Eyni ideya və ya anlayışa müxtəlif istiqamətlərdən baxıldıqda, o simvolik görünə bilər. Lakin, hər hansı bir təsirə dəqiq həsəblənməmiş simvol, getdikcə öz əhəmiyyətini itirib oxucunun şüurunda tədricən qeyri-müəyyən şəkil almağa məhkumdur.

Geniş yayılmış simvollardan tez-tez, yerli-yersiz istifadə edilməsi yeknəsəkliyə, onların əsl mənasının itməsinə gətirib çıxarır, məs.: kitab tərtibatında təmtəraq və gözəgirənliyin dəbdə olduğu şəxsiyyətə pərəstiş dövründə ənənəvi şan-şöhrət simvolları sayılan dəfnə yarpağı (Şək.24), lent və reqaliyalar geniş yayılmışdı. Parlaq qızılı rənglə ən müxtəlif məzmunlu kitabların cildlərini bəzəyən dəfnə yarpağı, simvolik obraz kimi öz həqiqi əhəmiyyətini tədricən itirib, sadəcə bəzəyə çevrilmişdi.

Müasir kitabşünaslıq elmi simvolik obrazların məntiqə uyğun işlədilməsini tələb edir. Oxucunun, ədəbiyyatın müxtəlif sahələrində əsas ideyanı görüb qavramasına, əsərdən öyrəndiklərini ümumiləşdirmək bacarığına, şüuruna istiqamətlənən rəssam, öz işində simvolik dilin zəngin imkanlarından mümkün qədər geniş yararlanmağa çalışır. Bu isə təbii ki, kitab cildində bədii vasitələrin rəngarəngliyinə səbəb olur: montaj, fotomontaj, kollaj və s. Bədii əsərin mövzu və ideyasının simvolla əlaqəsini düzgün anlayıb, simvolik obrazı yaradıcı intellektinə, istedadına söykənməklə müəyyənləşdirən rəs-

Şək..25

Şək.26

samın tertibat ansamblı, sonda nəfis sənət nümunəsinə çevrilmək şansı qazanır.

Kitab tertibatında simvollarla yanaşı, ideya daşıyıcıları sayılan emblem və rəmlərlə də qarşılaşırıq, məs.: həndəsi fiqur-beşguşəli ulduz-beş materik proletarlarının birlik rəmzi, lövbər-ümid rəmzi, piyalə içinə zəhər tökən ilan-tibb emblemi (Şək.25), qu quşu-sədaqət, ürək-məhəbbət rəmzi (Şək.26) və s.

Emblem, əksər hallarda rəsmi olaraq ənənəvi ifadə vasitəsi kimi qəbul olunmuş nişandan ibarət olur. O, eyni zamanda bədii obraz kimi məşhurlaşan, adi dinamik simvoldan da doğula bilər, məs.: Maksim Qorkinin əsərindəki simvol - qağayının bədii obrazı zaman keçdikcə idman cəmiyyətlərinin emblemi kimi qəbul olunmağa başladı.

Nəşrin xüsusiyyətlərinin rəssamı ümumiləşdirməyə çağırdığı yerlərdə, yəni sanballı mövzulara həsr olunmuş seçilmiş əsərlərdə və ya bədii publisistik ədəbiyyatda simvol və emblemlərdən daha geniş istifadə olunur. Nəşrin ideya mövzu əsasını təşkil edən əsas əlamətlərin öz əksini tapdığı bu ümumiləşdirilmiş ideya və anlayışlardan bədii əsərlərdə istifadə olunması daha məqsədəuyğun sayılır.

I.5.KİTAB TƏRTİBATINDA SÜJET-MÖVZU NÖVÜNDƏN İSTİFADƏ QAYDALARI

Süjet-mövzu növü, nəşrin cildində verilmiş konkret bədii obrazların köməyi ilə əsərin ideya-mövzu özülünü açmağa xidmət edir.

Süjet dedikdə mövzunu açmağa xidmət edən üsullardan biri, yəni hadisələrin inkişaf xətti nəzərdə tutulur.

Süjeti, təkcə hansısa zaman kəsiyində hadisələrin inkişaf xəttini göstərdiyi üçün yox, həm də bizi daha irəli getmək imkanının olduğuna, yəni potensial enerji mənbəyinin mövcudluğuna inandıran qüvvə kimi qəbul etmək yerinə düşərdi. Süjet dedikdə, təkcə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə təsvir olunan personajların iştirak etdiyi çoxfiqurlu şəkil və illüstrasiyalar yox, həm də insanın dərin psixofizioloji daxili aləminin əks olunduğu portretlər, əşya, memarlıq abidələri və canlıların müəyyən rakurslarda təsvir olunduğu peysaj və natürmortlar nəzərdə tutulur.

Süjet-mövzu təsviri dedikdə, hər şeydən əvvəl rəssamın əsərdən anladıklarını hansısa bədii obrazlarla ifadə etməklə yaratdığı müxtəlif məzmunlu rəsm kompozisiyaları başa düşülür.

Kitab illüstrasiyası süjet-mövzu təsviri ilə təxminən eyni plan əsasında qurulsa da, cilddəki təsvirdən fərqli olaraq bütün kitaba yox, ancaq konkret bir epizoda aid olur. Elə bu xüsusiyyəti də onu, kitabın ideya və mövzusunun ümumiləşdirilmiş şəkildə təsvir olunduğu frontispisdən uzaqlaşdırır.

Cildin, üz qabığı və ya supercildin üzərində müxtəlif səpkili: şərti, ümumiləşdirilmiş və ya əksinə, qəhrəmanın ətraflı təsvir olunduğu illüstrasiya tipli portret, janr səhnələri, peysajlar və s. kimi təsvirlər ola bilər məs.: Ə.Mustafayev "İçindən asılmış adam", ("Azərbaycan" nəşriyyatı, 2001), Xəlil Rza Ulutürk "Lefor-

Şək.27 a)

Hal hazırda kitab bazarında bütün yaş qrupları üçün nəzərdə tutulmuş kifayət qədər kitab tapmaq mümkündür. Müxtəlif yaş qruplarına aid ədəbiyyatın tərtibatı ilə məşğul olan rəssam, qarşısına qoyduğu məqsəddən asılı olaraq sü jet-mövzu təsvirinin rəngarəngliyini bu nümunələr əsasında izləyə bilərlər. Məktəbəqədər uşaqlar üçün nəzərdə tutulan böyük miqyaslı, sadə kompozisiyalı təsvirlər zaman keçdikcə, oxucu böyüdükcə daha da mürəkkəbləşib fərqli şəkil alır.

Məktəbəqədər uşaqlar üçün nəşr olunan əsərlərdən fərqli olaraq orta və böyük yaşlı uşaqlar üçün hazırlanan nəşrlərin tərtibatı daha ciddi ümumiləşdirmələr aparmağa imkan verir. Onlar rəssamdan qeyri-adi qabiliyyət və istedad, maksimum

tovo zindanında" ("Azərbaycan" nəşriyyatı, 2001) və s. (Şək.27 a,b).

Kitabın cild, üz qabığı və supercildinin analizi, tərtibatın süjet-mövzu növünün əsas əlamətlərini ətraflı təhlil edib araşdırmağa və nəzərdə tutulan istiqaməti düzgün təyin etməyə imkan verir.

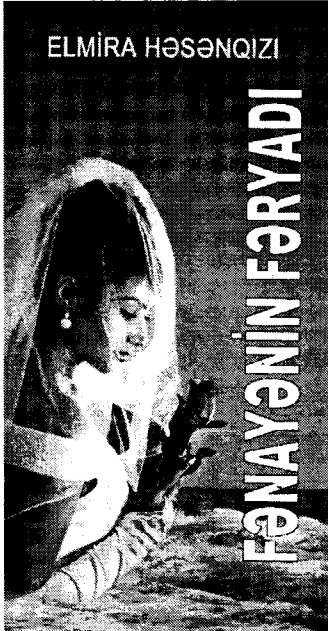
Uşaq və yeniyetmələr üçün nəzərdə tutulmuş bədii ədəbiyyat, ideyanın süjet-mövzu formasında ifadəsi üçün geniş imkanlar açır. Təsvirin dəqiqliyi və mövzu müəyyənliyi, aydın süjet quruluşu nəşrin məzmununun uşaq tərəfindən düzgün qavranılmasını təmin edir.

Şək.27 b)

parlaq və inandırıcı bədii obrazlar yaratmağı tələb edir. Məsələyə yaşlı oxucular üçün nəşr olunan ədəbiyyatda olduğu kimi, yeni eyni prizmadan yanaşılsa da, tərtibatçı rəssam böyük yaşlı uşaqlar üçün daha parlaq və tez anlaşılın formalar tapmağa cəhd edir. Nəşrin ideya və mövzusu, süjet xəttinin açıq izahına ehtiyacı olmayan yaşlı oxucuya ümumiləşdirilmiş simvolik təsvirdən aydındırsa, rəssamdan gənc oxucu üçün daha inandırıcı və aydın bədii obrazlar tapmaq tələb olunur.

Süjet-mövzu növü, ədəbi əsərin təsvirlə əlaqəsinin inkişaf etmiş formasıdır. Heç bir başqa ifadə vasitəsi əsərin məzmununu onun kimi canlı və inandırıcı əks etdirə bilməz, çünki bədii ədəbiyyat özözlüyündə onu süjet-mövzu forması ilə doğmalaşdıran konkret obrazlarla bir xeyli oxşar xüsusiyyətlərə malikdir. Biz, ədəbi və təsviri əsərin ideya, mövzu və süjeti haqqında danışb yazdığımız kimi, eynitipli elementlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələri araşdırılıb müqayisəli təhlil aparan rəssamın, formanı necə qurduğunu izləyə də bilərik, məs.: E.Həsənqızı "Fənayənin fəryadı", "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2001 (Şək. 28).

Şək.28

Ədəbi əsərdən götürülüb ümumiləşdirilən süjet-mövzu təsviri, rəssam tərəfindən birbaşa süjet xətti əsasında da, yaradıla bilər. Birinci halda ənənəvi illüstrasiyadan istifadə edilirsə, ikinci halda montaj prinsipinə üstünlük verilir. Bu variantlardan hər hansı birinə birdəfəlik üstünlük verilməsi də düzgün olmaz. Çünki, tətbiqindən və hər bir konkret halda hansı qərarın qəbul olunmasından asılı olaraq cavab hər dəfə fərqli olacaq.

Ayrı-ayrı zaman kəsiyində müxtəlif yerlərdə baş verən hadisələrin süjet-mövzu təsviri vasitəsilə vahid kompozisiyada birləşdirilməsi adi haldır. Nəşrin süjet xəttini ümumiləşdirməklə

Şək.29

oxucunun diqqətini əsərin ideyasına yönəltməyə çalışan rəssamlar, bu üsuldən vaxtaşırı istifadə etməli olurlar, məs.: Z.Yaqub "Mən sənin qəlbinə necə yol tapım" ("Azərbaycan" nəşriyyatı, 2001) (Şək.29).

Süjet-mövzu təsviri çox vaxt- cild, üz qabığı və supercild üçün nəzərdə tutulsa da, cildin kötük və ya arxa hissəsinə keçirilə, hətta forzasında da yerləşdirilə bilər. Süjet-mövzu təsvirinin ölçüləri yerindən asılı olaraq böyüyüb-küçüldükcə, hər bir təsvir elementinin ayrı-ayrılıqda əhəmiyyəti də dəyişir, məs.: forzasda verilən, bu və ya digər üsulla birləşdirilmiş dekorativ süjet fraqmentlərinin cəmindən

ibarət təsvir, çox nadir hallarda süjet xəttini açmağa müvəffəq olur. Tərtibatın süjet-mövzu növünün xarakterik xüsusiyyətlərinin araşdırılması, illüstrasiyaların düzgün, bədii əsərin aid olduğu nəşr növünün təyinatına uyğun seçilməsinə şərait yaradır. Tərtibat prosesi, süjet-mövzu növü və onun əlamətlərinin daha geniş planda təhlil edilməsi ilə müşayiət olunmalıdır.

I.6. KİTAB TƏRTİBATININ ƏŞYAVİ-TƏSVİR NÖVÜ

Kitabşünaslara cild və üz qabığının 4 əsas tərtibat növü məlumdur: şrift, ornament, simvolik-rəmzi və mövzu-süjet.

Kitab tarixini araşdırsaq, əşyavi-təsvir adlana biləcək daha bir tərtibat növünün olduğunu görürük. Kitabın cild, üz qabığı, super-cild, frontispis, avanti-tul, titul vərəqi, forzas və s. bu kimi ünsürlərində oxucuya mövzunu qavramaqda yardım edən hansısa əşyanın təsvir olunması, onun tərtibatının bu növə aid edilməsinə əsas verir.

Kitabda ikinci dərəcəli rol oynayan belə təsvir, bir halda oxucuya kitabın adını izah edirsə, başqa halda kompozisiyanın aparıcı elementinə çevrilib onun ideya-süjet xəttini açmağa xidmət edir, məs.: S.Lətifzadə "Əcdadımızın namusu", "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2001 (Şək. 30).

Əşyavi-təsvirin mahiyyəti nədən ibarətdir, onun səciyyəvi xüsusiyyətləri, əlamətləri hansılardır?

İncəsənətdə bu növ təsvirlərin bədii obraz sayılmaması əşyavi təsvirin ən yaxşı nümunələrinin belə ancaq məlumat verməklə kifayətlənib oxucunu istiqamətləndirməməsi ilə izah olunur. Bu xüsusiyyəti əsas götürüb məlumat xarakterli əşyavi-təsvirin bədii təsvir vasitələrinə aid olmadığını iddia etmək də, yəqin ki, düz olmaz. Axı, həyatın bütövlükdə

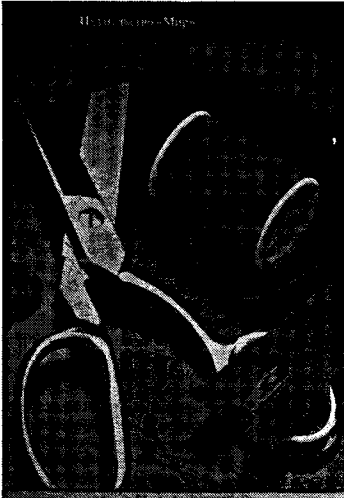
Şək.30

incəsənətə şamil olunan vahid ahəngdarlığına tabe olub, bədii təsvir qanunlarına söykənən rəssam, müstəvi üzərində bədii üsullarla üç ölçülü fəza cisimləri quraşdırmağı, əşyanı təsvir edərkən təxəyyülünü işə salıb təsvirin kompozisiya və dekora-siyasına yaradıcı yanaşmağı, həcm, miqyas, rəng çalarları və s. kimi məhfumları incəliklərinə qədər dərk edib anlamağı da bacarmalıdır.

Beləliklə, maddi həyatın bədii təsvir vasitəsilə ifadə olunan tablo və ya illüstrasiyalara nisbətən daha real olması, hardasa təbii və inandırıcı görünür, axı biz ətraf aləmi gördüyümüz kimi, rəsm əsərini isə rəssamın bizə anladığı çatdırmaq istədiyini kimi qəbul edirik.

Təsvirlə mövzu əlaqəsinin əsas ifadə vasitəsinə çevrilən əşyavi-təsvir, müxtəlif bədii elementlərin ümumi ahəngdarlığa uyğun yerləşdirilməsini tələb edir.

Kitabın cild, üz qabığı, supercild və forzasındakı təsvirin nəşrin mahiyyətindən doğan təbliğat funksiyasının inandırıcılıq dərəcəsinin öyrənilməsi, tərtibat prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şək.31 a)

Əşyavi-təsvir növündən adətən elmi ədəbiyyat, sorğu kitabları, dərslik və s. kimi nəşrlərin tərtibatında istifadə olunur. Həmişə dəqiq elmi ideya üzərində qurulan təsvirin (Şək. 31 a) ümumiləşdirilməsinə çox nadir hallarda rast gəlinir, fakt və sənədlər isə əslində olduğu kimi verilir. Elə bu səbəbdən də, elmi ədəbiyyata tərtibat verən rəssam foto və qrafik materiallardan geniş istifadə etməyə çalışır, dekorasiya isə fon, şrift və s. köməyi ilə yaradılır.

Əşyavi-təsvir növünün ədəbiyyatın hansı sahəsinə tətbiq olunmasından asılı olmayaraq, təsvirin xarakteri, o növün hesablandığı oxucu auditoriyasının yaşı ilə bağlı bir çox dəyişikliklərə uğrayır, məs.: uşaqlar üçün yazılmış elmi-əyləncəli kitabların tərtibatında uşaqların dünyagörüşü və qavrama qabiliyyəti mütləq nəzərə alınır.

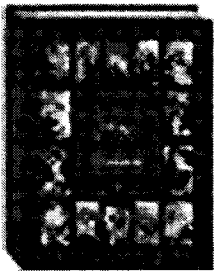
Belə nəşrlərin məzmununda təbii ki, məlumatın miqdarı elmi kitablara nisbətən az, verilmə forması isə fərqli olur.

Oxucuların qavrama imkanlarından və yaşından asılı olaraq əşyavi-mövzu təsviri sadələşdirilir, yəni hansısa təfərrüatlar çıxarıldığından təsvir daha sadə, maraqlı və əyləncəli şəkil alır. Daha məzmunlu olması ilə seçilən bu növ təsvirlər, adətən vahid kompozisiyada birləşdirilir.

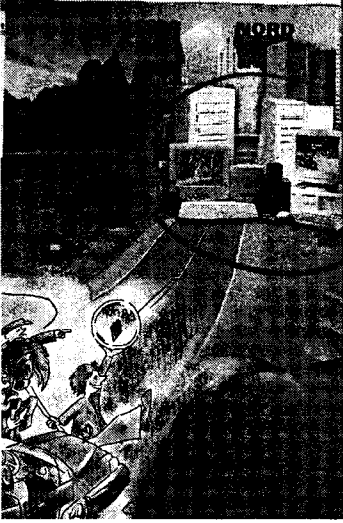
Əşyavi-təsvir növünün bütün üstünlüklərinə bələd olmadan, mövzunun dərinliklərinə baş vurub əsərin ideyasını üzdən, necə gəldi açmağa çalışan rəssamlar, bəzən əsərin adına az və ya çox dərəcədə uyğun gələn bir şəkil tapıb kitabın cildinə verməklə, öz işlərini bitmiş sayırlar. Təəssüf ki, tərtibatı belə uğursuz, yeknəsək həll olunan nümunələrlə gündəlik həyatımızda tez-tez rastlaşmalı oluruq. Nəşrin adına istinad etməklə kifayətlənən, tərtibatına formal yanaşan rəssam, başlanğıcda səhvə yol verib bayağı, yəni dayaz tərtibata zəmin yaratdığını anlamalıdır.

Kitabın elmi, fantastik, elmi-əyləncəli detektiv ədəbiyyata, incəsənət nəşrlərinə, dərslik və ya dəqiq tarixi-sənədli əsərlərə aid olub-olmamasından asılı olmayaraq, bədii-lik prinsipi həmişə ön plana çəkilməlidir.

Son illər ərzində respublikamızda poliqrafiyanın imkanları genişləndikcə, müxtəlif dekorativ üsullarla bir-birilə birləşdirilən bir neçə şəkil (Şək.31 b, v) birləşməsindən (montaj, kollaj) kitabların cildində istifadə etmək də dəb

Şək.31 b)

Şək.31 v)

halını almışdır. Ciddi yanaşılıb, düzgün istiqamətdə işləndikdə, bu tərtibatın daha da zənginləşməsinə, cildin məlumatvermə imkanlarının artırılmasına, mövzunun daha yığcam və maraqlı ifadəsinə zəmin yarada bilər.

Bu növlərin (montaj, kollaj) tətbiqi, əsərin məzmununa uyğun seçilən təsvirin dərinliyini, tərtibatın əsas elementi sayılan əşya təsviri əsasında araşdırıb təyin etməyə imkan verir.

Dərslik və elmi ədəbiyyatda geniş yayılmış əşyavi-təsvir növünün bədii ədəbiyyata tətbiqi tamamilə

rədd olunmasa da, əksər hallarda, münasib də sayılmır. Bunun səbəbinin, əşyavi-təsvir növünün bədii qrafika ilə uzlaşmasında axtarılması daha düzgün olardı.

II FƏSİL

KİTABIN KOMPOZİSİYA VƏ BƏDİİ POLİQRAFİK FORMASI

II.1. FORMAT ANLAYIŞININ KİTAB TƏRTİBATINDA YERİ

Material və texnikanın inkişafı nəticəsində xarici görünüşü dəyişən kitabın əsas bədii-texniki göstəricilərindən biri də onun formatıdır. Format dedikdə təkcə ölçü deyil, həm də nisbət başa düşülür. Bizi heyran edən qədim əlyazma kitabları, bina, xalça, silah və digər bu kimi klassik incəsənət nümunələrin belə uğurlu alınması, əksər hallarda düzgün nisbət seçimi ilə bağlı olur. Başqa sözlə, nəşrin yüksək estetik görünüşü və uğurlu poliqrafik icrası, ilk növbədə onun ölçülərinin dəqiq seçilməsini tələb edir.

Format, nəşrin tək məzmunundan deyil, həm də təyinatından asılı olaraq seçilir, məs.: Elzevir (Hollandiya) nəşriyyatının hələ XVI-XVII əsrlərdə rahat mütaləni təmin edən yığcam, yəni cib ölçüsündə kitabların nəşri ilə bağlı müvəffəqiyyət qazanması, heç də təsadüfi deyildi. Kitab sərgisində, mağaza vitrinlərində, evdə və ya kitabxana rəflərində demək olar ki, hər gün rastlaşdığımız, biri digərindən əhəmiyyətli dərəcədə seçilən çoxçeşidli kitabların formatının düzgün təyin olunması çox vacibdir. Kitab tərtibatının əsas problemlərindən biri sayılan bu format seçimi, hər şeydən əvvəl nəşrin təyinatına uyğun olmalıdır.

Kitab tərtibatında mühüm yer tutan format nəşrdəki ədəbiyyat-incəsənət materialının xarakterindən, nəşrin həcmindən, əsas mətn üçün seçilən kağızın qalınlığından asılı olaraq vaxtaşırı dəyişsə də, mətn və illüstrasiyaların səhifədə məqsədəuyğun düzülüşünü təmin etməklə yanaşı, rahat istifadə üçün də yararlı olmalıdır.

Kitab formatının təyin olunması. Kitab formatının təyin olunmasına təkcə kağızın ölçüsü yox, onun eninin uzunluğuna nisbəti də müəyyən təsir göstərir. Alim və rəssamlar, əsrlər boyu

təbiətdə universal harmoniyaya uyğun nisbətlərin mövcud olduğunu israrla sübut etməyə çalışır, bəziləri bu nisbətləri tapmağa səy edir, başqa biriləri isə artıq tapdıqlarını iddia edirdilər. Əslində, bu nisbətlə elə təbiətin özündə, insan bədəninin düzgün mütənəsb quruluşunda da rastlaşmaq olar.

Hazır kitabın, çap üçün istifadə edilən kağız vərəqinə nisbətə müəyyən olunan ölçüsü, nəşrin formatı adlanır. Kitabda əsas məsələ səhifənin ölçüsü yox, yığım sahəsinin eninin və uzunluğunun bir-birinə nisbətidir. Ölçünü müəyyənləşdirən başlıca amil mətn və illüstrasiyanın, sxem, xəritə, şəkil və digər qrafik materialların yerləşdirilmə tərzidir. Müasir kompüter texnologiyalarının imkanlarından yararlanıb istənilən illüstrasiyanın ölçülərini istədiyimiz qədər dəyişə bilsək də, informasiyanın asan qavranılıb zövq oxşaması üçün mətn və illüstrasiya sahəsinin, məhz düzgün ölçülü nisbətinin tapılması vacibdir. Düzgün seçilməyən nisbət istənilən sənət əsərini-binanı, kitabı və s. korlaya bilər. Köhnə kitablara nəzər salsaq, əsasən sadə və dəqiq nisbətlərə üstünlük verildiyini görürük, məs.: Qutenberqin ilk kitablarında yığımın hündürlüyünün eninə olan nisbətini bir sütunlu yığımında 2:1 (Avropada çap olunmuş ilk kitabdən biri, 42 sətirlik 1-ci “Bibliya”, 1455-ci il), iki sütunlu yığımında isə 3:2 (yenə onun olduğu güman edilən 36 sətirlik 2-ci “Bibliya”da) bərabər olduğunu görürük. İvan Fyodorovun “Apostol”unda da, elə bu nisbətlə rastlaşırıq.

Kitabın kompozisiya quruluşuna aid bir çox sualların cavabını, məhz kitabın formatında axtarmaq lazım gəlir: səhifə və şrift ölçüsü (keql), cədvəl, düstur, illüstrasiya, bəzək elementləri və s. Cədvəl, diaqram və s. kimi mürəkkəb elementlərin ölçüsünü düzgün müəyyənləşdirib səhifənin ümumi harmoniyasına uyğun yerləşdirməyi bacarmaq, kiçik formatlı kitablarda çox çətin olur. Kitabın formatı ədəbiyyat materialının həcmindən asılı olaraq dəyişir, həcm artdıqca, hətta sadə, eynitipli mətni də kiçik formatlı kitaba yerləşdirmək problemə çevrilir. Bunun üçün ya kitabın formatını böyütmək, ya səhifələrin sayını artırmaq, ya da şrifti kiçiltmək lazım gəlir. Belə hallarda birinci varianta üstünlük verilməsi daha düzgün olardı, ikinci halda həddindən artıq qalınlaşan kitabın isti-

fadəsi çətinləşərsə, üçüncü halda şriftin ölçüsünün kiçildilməsi mətnin rahat oxunmasına mane ola bilər.

Hansı nisbətlər harmoniyaya xələl gətirmir? Əgər belə nisbətlər mövcuddursa, niyə də onları kitaba tətbiq etməyək?

Nə qədər cəlbədicə görünsə də, bu suallara cavab vermək görüldüyü qədər də asan deyil.

İntibah dövrünün bir çox rəssam və alimlərinin (o cümlədən, Leonardo da Vinçinin də) üstünlük verdiyi nəzəriyyəyə görə harmoniyaya uyğun nisbətlər “qızıl kəsik” prinsipinə əsaslanan nisbətlərdir. “Qızıl kəsik” düz xətt parçasının elə iki yerə bölünməsinə deyilir ki, bütöv parçanın (AB), iki parçadan böyüyünə (AS) olan nisbəti, böyüyünün (AS) kiçiyinə (SB) olan nisbətine bərabər olsun:

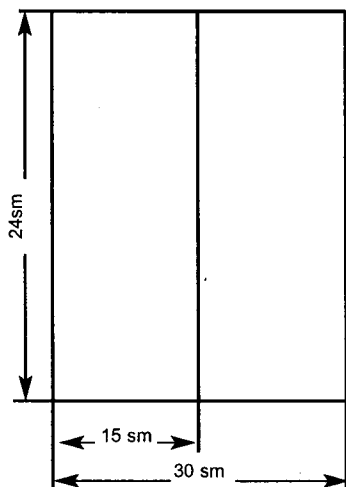
$$\begin{array}{ccc} \text{A} & \text{S} & \text{B} \\ \hline & & \end{array} \quad \frac{AB}{AS} = \frac{AS}{SB}$$

“Qızıl kəsik” prinsipinin kitab formatlarına tətbiqi, kitabın eninin uzununa olan nisbətinin təqribən 1:1.6-ya bərabər olması deməkdir. Kitab açıldıqda, yanaşı qoşa səhifələrinin eni də iki dəfə artdığından, örtülü halda kitaba aid edilən bu prinsip, o açılan kimi pozulmağa məhkum olur.

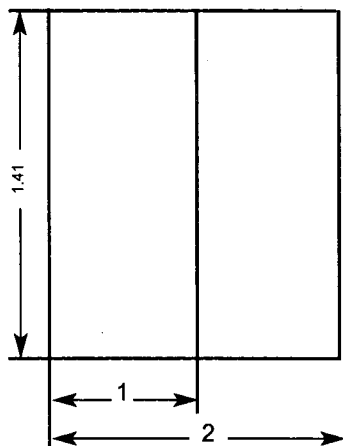
Fibonaççi sırasından olan (onu çox vaxt məişətdə “qızıl sıra” da adlandırırlar) qonşu rəqəmlər arasındakı əlaqə elə “qızıl kəsik” nisbətine bənzəyir, yəni, hər yeni rəqəm özündən əvvəlki ikisinin cəminə bərabərdir: 3, 5, 8, 13, 21 və s. yəni, 2:3, 3:5, 5:8, 8:13 və s.

Başqa bir nəzəriyyəyə görə (banilərindən biri görkəmli alman alimi Osvaldır) yalnız kötükdən qatlananda tərəflərinin nisbəti dəyişməyən kitab formatları harmonik sayılır. Bu nöqteyi-nəzər vaxtilə DİN - format (alman sənaye normaları əsasında qəbul olunmuş format) adlandırılan nəzəriyyənin əsasını təşkil edir.

Belə formatlar bir çox ölkələrdə qəzet, sənəd formatı kimi qəbul olunsa da, kitab formatı kimi dəstək tapmadı. Beləliklə, bütün kitablar üçün eyni format tapmaq nəzəriyyəsi də iflasa uğradı. Bu isə, kitabın tərəfləri arasındakı nisbətə hər şeydən əvvəl onun daxilindəki mətnin həcmindən və kitabdən istifadə şəraitindən asılı olaraq dəyişməsi ilə izah olunur.

a

b

Sək. 32. Kitabın eninin və hündürlüyünün nisbəti:

a) qızıl kəsik nisbətinə yaxın b) DIN formatına yaxın

Tədris, tədqiqat aparmaq məqsədilə oxunan kitabları yaxşı qavramaq üçün onları yavaş-yavaş, əksər hallarda mətndən illüstrasiyaya və geri qayıtmaqla, mətnin məzmununu konspektləşdirib müxtəlif çıxarışlar-qeydlər aparmaqla oxumaq, məzmununun qısa, yığcam xülasəsini yazmaq lazım gəlir. Böyük formatlı kitabı əldə gəzdirib kitab rəfində yerləşdirmək asan deyil, onunla stol arxasında oturub işləmək daha rahatdır, bu səbəbdən də belə nəşrləri şərti olaraq ləng müəllim nəşrləri və ya stolüstü kitablar adlandırırlar. Bunlara ilk növbədə elmi ədəbiyyatın bir çox nümunələri, orta və ali məktəb dərslikləri, bir sözlə nəhəng cədvəl və uzun düsturlardan, çoxsaylı sxem və diaqramlardan (qrafik materiallardan) ibarət dərslik və elmi ədəbiyyat aid edilir. Həddindən artıq böyük cədvəl, çoxsaylı formul və müxtəlif çeşidli illüstrasiyaların düzgün, oxucunun maraqları nəzərə alınmaqla yerləşdirilməsi kitabın formatının, yəni eninin və hündürlüyünün dəqiq seçilməsini tələb edir. Belə hal-

larda böyük və enli format daha münasib sayılır. Bu, əlbəttə ki, bütün dərsliklərə şamil edilə bilməz.

İkinci qrupa tez və harda gəldi oxuduğumuza görə bəzən saatlarla əlimizdə saxlamalı olduğumuz kitablar daxildir. Stolun üstündə, kitab rəfi və ya çantada çox az yer tutan, nisbətən kiçik formatlı bu kitablar sürətli mütalibə üçün nəzərdə tutulduğundan onları təkcə evdə yox, həm də müxtəlif şəraitlərdə, məs.: yolda, avtobusda, vaqonda və ya digər nəqliyyat vasitələrində də oxumaq mümkündür. Sürətli mütalibə kitabları və ya portativ (yığcam) nəşrlər adlanan bu qrupa bədii, siyasi-kütləvi, elmi-fəlsəfi ədəbiyyat, detektivlər, yəni, bir sözlə, mətni sadə quruluşlu kitablar aid edilir. Bu format, elmi-publisist nəşrlər üçün də sərfəli sayılır. Kiçik ölçülü bu tip kitablar üçün nisbətən ensiz və bir az uzunsov format daha münasibdir. Ensiz kitabların sətir uzunluğu mütalibə üçün daha əlverişlidir. Əldə asanlıqla saxlanılan kiçik formatlı belə kitabları, cibdə gəzdirmək də çətin olmur.

Şəkil, illüstrasiya və s. kimi təsviri materialların mühüm əhəmiyyət daşıdığı üçüncü qrup kitablardan istifadə edən oxucu, ilk öncə burada yerləşdirilən illüstrasiyaları gözdən keçirir. Bu tip nəşrlər üçün eni hündürlüyünə uyğun, yəni ölçüsü kvadrata yaxın formatlar daha münasib sayılır. Kvadrat ölçülü vərəqdə hətta ən iri illüstrasiyaları da elə yerləşdirmək olar ki, kitabı mütalibə vaxtı müxtəlif istiqamətlərə çevirmək ehtiyacı yaranmasın.

Kitabın formatı onun mütalibə rahatlığına da təsir göstərir, axı kitab nə qədər enli olsa, sətirləri də bir o qədər uzun olur. Mütalibə rahatlığı isə sətirlərin uzunluğundan asılı olaraq dəyişir. Əslində stolüstü kitablarda olduğu kimi, enli formatlılarda da, sətirin eni mütləq gigiyena normalarına uyğun olmalıdır, yalnız o hallarda normadan artıq olmasına icazə verilir ki, ayrı cür sadəcə heç cür mümkün olmasın.

Aparılan təcrübələr, istər sürətli, istərsə də adi mütalibə zamanı böyükələr üçün sətirlərin optimal uzunluğunun 8-9 sm olduğunu, belə sətir uzunluğunun mətnin oxucu tərəfindən daha yaxşı qavra-

nılmasını təmin etdiyini göstərir. Orta və kiçik formatlı kitablar üçün də, belə sətir uzunluğu keçərlidir. Sətirlərinin uzunluğu 11 sm və ondan artıq olan kitablarda mətni qavramaq da çətin olur.

Kitab üçün seçilən format, onun içərisində yerləşdirilən materialların həcminə uyğun olmalıdır. Kitabdan istifadə qaydasından, mətnin həcmindən və xarakterindən asılı olaraq bir halda uzun ("qızıl kəsik" prinsipinə uyğun), digər halda enli ("qızıl sıra" prinsipinə uyğun) formatlara üstünlük vermək lazım gəlir.

Kitabın formatı birbaşa onun satış qiymətinə də təsir edir, ölçüləri dəyişdikcə kitabın istehsalına sərf olunan materialların ölçüsü, deməli miqdarı da dəyişir.

Beləliklə, kitaba sərf olunan materialların həcmindən və xarakterindən, iqtisadi göstəricilərdən, oxucunun maliyyə imkanlarından asılı olaraq optimal format seçilir. Kitabı başqa nəşrlərdən ayırmaq üçün isə bəzən optimal yox, məhz orijinal variantda üstünlük verilir, məs.: yubiley, sərgi nəşrləri...

Çoxsaylı rəngarəng kitab formatlarının mövcudluğu, ilk baxışdan müsbət hal kimi qəbul oluna bilər. Halbuki, müxtəlif formatlardan necə gəldi istifadə edilməsi, işi çətinləşən kağız və poliqrafiya sənayesi mütəxəssislərini əziyyətə salmaqla yanaşı, hazır kitabların rəflərdə saxlanılmasına da problem yaradır. Ona görə də, bizim istəyimizdən asılı olmayaraq kitab sənayesində, sanki təbii seçim gedir, əsas kütləsi eyni ölçüdə buraxılan (hər ölkədə fərqli nisbət qəbul olunur) kitablardan formatına görə seçilənlərə, təcrübədə çox az miqdarda və nadir hallarda rast gəlmək olur.

Standart format, oxşar məzmunlu kitab seriyalarının çapı üçün də mütləq tələbdir. Adi görünən bütün bu mülahizələr, əslində, çox əhəmiyyətlidir. Kitabın yaranmasında əsas yaradıcılıq işi isə, məhz nəşir onun formatını qərarlaşdırdıqdan sonra başlayır.

Standart kitab formatları və onların tətbiq sahəsi. Hələ, 1955-ci ildən başlayaraq Sovetlər İttifaqında kitab formatları və poliqrafiya materialları üzrə beynəlxalq normalar əsasında işlənilib

hazırlanan standartlar bu gün də, kitabşünaslıq sahəsində əsas texniki sənəd kimi qüvvədə qalır.

1342-78 №-li dövlət standartına uyğun olaraq kitab və jurnal çapı üçün nəzərdə tutulan kağızlar əsasən aşağıdakı formatlarda istehsal olunur: rulon halında - eni 60, 62, 66, 70, 72, 75, 84, 90, 100, 108, 120, 140, 168 sm, vərəq halında ölçüsü - 60x84, 61x86, 60x90, 62x92, 62x94, 64x92, 64x90, 70x100, 70x108, 84x108 sm².

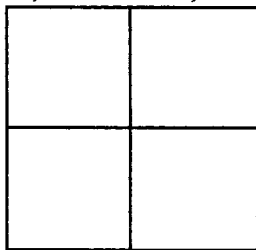
Sifarişçinin razılığı əsasında rulonun (kağızın uzunluğu 7000 /m²) eni, vərəqin eni və ya uzunluğunu çap maşınının ölçülərindən asılı olaraq 2 sm böyüdülməyə kiçildilə də bilər.

Müxtəlif ölçülü kağız vərəqi almaq üçün standart ölçülü rulon kağızını xüsusi maşınlar vasitəsilə kəsmək lazım gəlir. Qalınlığı 45-50 qr/m² olan nazik kağızları rulon halında bir yerdən başqa yerə aparmaq daha asan olduğuna görə əvvəl rulon halında alınan bu kağız, sonralar, çap maşınının quruluşundan asılı olaraq (rulon və vərəqlə işləyən) lazım olan formata kəsilə də bilər. Bu səbəbdən də, format dedikdə, məhz vərəq halına salınmış kağız başa düşülür.

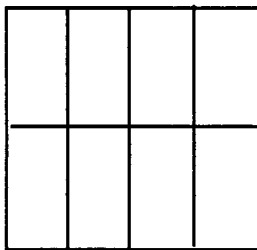
Nəşrin formatı dedikdə səhifənin kitab bloku kəsildikdən (3 tərəfdən) sonrakı ölçüsü nəzərdə tutulur. Bu ölçü kitab səhifəsinin kağız vərəqinə olan nisbəti ilə ifadə olunur: 60x90/16. Səhifənin kağız vərəqinin hansı hissəsinə bərabər olduğunu göstərən kəsr təyinedici funksiya daşıyır. Kəsrin məxrəci, səhifənin alınması üçün kağız vərəqini neçə dəfə eninə və neçə dəfə uzununa qatlamaq lazım olduğunu göstərən rəqəmlərin hasilindən ibarətdir: 1/8, 1/16, 1/32.

Kağız vərəqlərini ardıcıl olaraq yarıya bölməklə (nisbətən enli tərəfdən) kağızın 1/2, 1/4, 1/8, 1/16 hissəsini almaq mümkündür. Standart nəşrlər üçün qəbul edilmiş formatlar 1/8, 1/16, 1/32 hissəlilərdir. Çap kağızlarının formatı dəyişdikcə, onları bükəndə alınan səhifənin ölçüsü də dəyişir, məs.: 60x90 sm ölçülü vərəqin 1/8 hissəsi 22,5x30 sm, 60x84 sm ölçülü kağızın 1/8 hissəsi isə 21,0x30,0 sm olur. Kitab formatları qısaldılmış şəkildə göstərilir, məs.: kitabın formatı 60x84 sm ölçülü

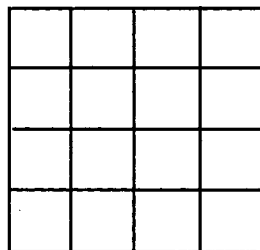
kağızın $1/16$ hissəsinə bərabər olduqda- 60×84 $1/16$, burda 1-ci rəqəm vərəqin enini (60 sm), 2-si isə uzununu (84 sm) göstərir. Kəsrin iki rəqəmin hasilindən ibarət olan məxrəci ($1/16$), bir səhifənin alınması üçün kağız vərəqinin enini və uzununu ayrı-ayrılıqda neçə yerə bölmək lazım gəldiyini göstərir, məs.: $1/16$ hissəni tapmaq üçün kağızın enini və uzununu 4 yerə bölmək lazımdır. $1/8$ - vərəqin uzununun 4, eninin 2, $1/32$ - uzununun 8, eninin 4, $1/64$ - uzunun 8, eninin 8 yerə bölünməsi deməkdir. Bundan başqa, $1/64$ - (8×8), $1/4$ (2×2), $1/128$ (16×8) hissəli formatlardan da nadir hallarda miniatür, faksimil kimi yığcam cib nəşrlərində və incəsənət toplularında ($1/4$) istifadə olunur. Məxrəcin başqa cür ola biləcəyini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz, bu halda nəşrlərin ölçüsü də, təbii ki, fərqli olacaq: $1/16$ (2×8), $1/32$ (2×16). Qaydaya görə vərəqin böyük tərəfi böyük, kiçik tərəfi kiçik vurulana bölünür.

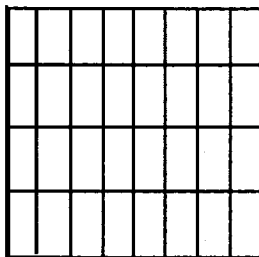
) $1/4$

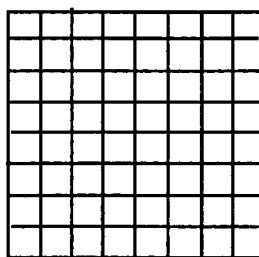
b) $1/8$

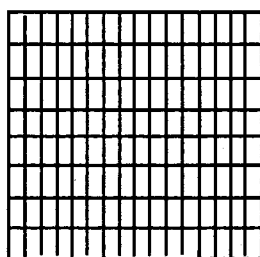
v) $1/16$

q) $1/32$

d) $1/64$

e) $1/128$

Sək. 33

Nəşrin kəsilməyə qədərki formatını təyin etmək üçün seçilmiş kağız vərəqinin tərəflərini ayrı-ayrılıqda hissələrin sayına bölmək lazımdır. 3 tərəfdən kəsilməyən kitabın ölçüsünü, enindən

0,5 sm, hündürlüyündən 1,0 sm (hazır blokun kötüyündən başqa, 3 tərəfinin hərəsindən 0,5 sm kəsilir) çıxmaqla tapırlar.

Ölçü sistemində qəbul olunmuş 7 standart kağız formatı aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə seçilir:

-hansı formatı götürməyimizdən asılı olmayaraq həmişə ən azı daha bir eyni en və ya uzunluğa malik format mövcuddur, məs.: 60x84 sm və 60x90 sm formatlı vərəqlərin eni, 60x90 sm və 70x90 sm ölçülü vərəqlərin isə uzunluğu eynidir Bu qayda təkcə bütöv vərəqlərə deyil, onların eyni məxrəcli hissələrinə də aiddir, məs.: 60x84 1/16 və 60x90 1/16 formatlı kitabların hündürlüyü, 70x90 1/16 və 60x90 1/16 formatlı kitabların isə eni eynidir.

-kağız vərəqlərinin tərəflərinin bir-birinə nisbəti müxtəlif olur: 1:1,2 (75x90 sm)-: 1:1,5 (60x90 sm).

-formatlardan hansı birini yarıdan cüt sayda qatlasaq (1/2, 1/32, 1/128), eyni nisbətlər alınacaq, tək sayda qatlandıqda isə, yalnız ölçüsü 60x84 sm və ya 70x100 sm olan vərəqlərdən alınan nisbətlər olduğu kimi, yəni dəyişməz qalır.

-hündürlüyü eyni olan iki kitabın eni müxtəlif ola bilər, məs.: 60x90 1/16 və 70x90 1/16, eni eyni olan iki kitabın da, hündürlüyü fərqli ola bilər, məs.: 70x90 1/16 və 70x108 1/16.

Bu xüsusiyyətləri araşdırsaq, 7 əsas formatdan tərəflərinin nisbəti ardıcıl olaraq kiçilən bütöv bir sıra ala bilərik, məs.: 60x84/16-1:1.41; 60x90 1/16 1-1.5; 84x108/32-1:1.55 və s.

Bu qayda, bədii tərtibatlı xüsusi faksimil, miniatür, incəsənət nəşrlərinə, xaricdə və eksport üçün hazırlanan kitablara, sərgidə nümayiş etdirilmək üçün nəzərdə tutulan nüsxələrə şamil edilmir.

Ən çox rast gəldiyimiz formatlar bunlardır: 60x90 1/8, 60x90 1/16, 60x84 1/8, 60x84 1/16, 84x108 1/32, 70x100 1/16, 70x108 1/16, 70x90 1/32.

İri formatlı kitablar, adətən, kiçik auditoriyada istifadə olunan böyük həcmli nəşrlər üçün nəzərdə tutulur: ensiklopediyalar, izahlı lüğətlər, telefon sorğu kitabları, fotoalbom və s. Belə nəşrlərdə illüstrasiyalarla (incəsənət kitabları, tərsimi həndəsə, rəsmxətt, məktəbəqədər uşaqlar üçün kitablar, sənaye və

ticarət kataloqları, moda jurnalları, bəzi nəfis tərtibatlı bədii ədəbiyyat nəşrləri) yanaşı verilən mətn bir, iki və ya üç sütuna da yerləşdirilə bilər. Bu tipli nəşrlər üçün 60x84 1/8, 84x108 1/8 kimi bir az uzunsov formatlar daha yararlıdır.

Oxucu üçün rahatsızlıq yaradan belə nəşrlərin səhifələrini çevirəndə qatlandığına görə, kitab tez köhnəlib xarici görünüşünü itirir. Ancaq yenə də, material tutumu böyük olduğuna və cild işinin həcmi azaltmağa imkan verdiyinə görə, iqtisadi cəhətdən sərfəli olan bu formatdan istifadə etmək bəzi hallarda yerinə düşür.

Cədvəl 1

Standarta uyğun əsas nəşr formatları

№	Nəşr formatı	Hazır nəşrin ölçüsü (mm)	Nəşr formatı	Hazır nəşrin ölçüsü (mm)
1	84X108 1/8 *	265X410	60X90 1/16	145X215
2	0X108 1/8 *	265X340	70X90 1/16	170X215
3	70X100 1/8 *	245X340	60X84 1/16	145X200
4	70X90 1/8 *	220X340	84X108 1/32	130X200
5	60X90 1/8	220X290	75X90 1/32	107X177
6	60X84 1/8	205X290	70X108 1/32	130X165
7	84X108 1/16	205X260	70X100 1/32	120X165
8	70X108 1/16	170X260	70X90 1/32	107X165
9	70X100 1/32	170X240	60X90 1/32	107X140
10	75X90 1/16	182X215	60X84 1/32	100X140

*Bu formatlar ancaq çox saylı iri həcmli şəkilləri və illüstrasiya materialları yerləşdirilən nəşrlər üçün yararlıdır.

Sək.34

İri cədvəllərin, çoxsaylı düstur və illüstrasiyaların, bir sözlə material həcmnin böyük olduğu hallarda 70x100 1/16 və 70x108 1/16 kimi bir az enli və uzun formatlardan istifadə etmək daha əlverişlidir, çünki eyni səhifədə daha çox material yerləşdirmək

mümkündür. Bu səbəbdən də iri həcmli bədii və texniki jurnallar üçün çox vaxt, məhz bu formatlar seçilir.

480:-640 səhifə həcmində mətnin yerləşdirilməsi üçün ən münasib format isə 60x90 1/16-dir. Bu formatda sətirin eni 6 1/4:-6 3/4 kv olur ki, bu da həm asta, həm də sürətli mütlaliə üçün normal sayılır. Ona görə də, 60x90 1/16 formatı elmi tədris, istehsalat təlimatları və bədii, siyasi nəşrlərin hazırlanmasında geniş tətbiq olunur. Material həcmi böyük olduğu hallarda onun tətbiqi çox zaman nəşri 2 hissəyə bölməməyə (iqtisadi cəhətdən qənaət etməyə), sətirin eni isə mürəkkəb düstur, cədvəl və illüstrasiyaları daha rəşional yerləşdirməyə imkan verir.

70x90 1/16, 75x90 1/16 kimi nisbətən böyük formatlar isə, əsasən iri illüstrasiyaları olan incəsənət kataloqları, elmi və tədris nəşrləri (hər illüstrasiyanın bir səhifədə yerləşdirildiyi), uşaq kitabları (böyük ölçülü şrifti olan) üçün yararlı sayılır.

84x108 1/32 formatı elmi-tədris, elmi-texniki, orta həcmli nəşrlər üçün münasibdir (iri düsturlar, cədvəl və illüstrasiyalardan istifadə olunmursa). Bu format üçün sətirin uzunluğu 51/2 -:- 53/4 kv-dır. Sürətli mütlaliə üçün, xüsusilə də, orta həcmli bədii və kütləvi-siyasi nəşrlər üçün bir az kiçik, 84x108 1/32 formatına üstünlük verilməsi daha məqsədəuyğun olardı.

Daha bir orta ölçülü formatı nəzərdən keçirək - 60x84 1/16. Bu formatlı kitabın eni 60x90 1/16-dəki kimi, hündürlüyü isə 84x108 1/32-dəki kimidir. Beləliklə, o, hər iki formatın zəif tərəflərini birləşdirir. sətirin uzunluğu sürətli mütlaliə üçün nəzərdə tutulmuş nəşrlərə nisbətən xeyli böyük (6:-6 1/4 kv), hündürlüyü isə çoxsaylı mürəkkəb cədvəl, düstur və illüstrasiyaların yerləşdirilməsi üçün xeyli kiçikdir. Bu səbəbdən də, ədəbiyyatın müxtəlif növləri, ayrı-ayrı nəşr seriyaları üçün seçilən 60x84 1/16 formatından, digərlərinə nisbətən az istifadə olunur.

Kiçik formatlar qrupundan iki uzadılmış formatı da nəzərdən keçirək: 70x90 1/32 və 75x90 1/32. Bu formatlı kitablar kifayət qədər yığcam olub, cibdə rahat yerləşdiyindən mütlaliə vaxtı onları əldə saatlarla saxlamaq da rahat olur. Onlar üçün 8:-10 keçli şriftlər, 4 1/2 -:- 4 3/4 kv sətir ölçüsü normal sayılır.

Yığım formatının kiçik olması, onu sürətli mütalə üçün nəzərdə tutulmuş siyasi, bədii, lüğət, sorğu, təlimat tipli nəşrlər üçün yararlı formata çevirir.

70x90 1/32 və 75x90 1/32 formatları ölçülərinə görə bir-birindən az fərqlənsələr də, bu fərq 75x90 1/32 formatına xeyli üstünlük verir. Yığım formatının və çap vərəqinin həcmi böyüdükcə, təbii ki, nəşrin iqtisadi göstəriciləri də yaxşılaşır (eyni həcmli ədəbi əsərin həcmi və çap vərəqlərinin sayı kiçildikcə, təbii ki, çap və cild prosesləri də yüngülləşir, yəni, eyni formatda daha iri ölçülü kitab nəşr etmək imkanı yaranır).

Bu, bir az kiçik-enli formatlara 70x108 1/32 da aiddir. O qədər də yığcam olmayan kitabın, iki axırncı formatla müqayisədə bir az enli olan səhifələri mütalə vaxtı əlimizdə tutanda qatlandığından, uzun sətirli mətni də pis oxunur. Amma, yenə də bu formatdan uzun sətirli şeir kitabları, enli illüstrasiyalı incəsənət nəşrləri üçün istifadə etmək mümkündür.

60x90 1/32 və 60x84 1/32 kimi kiçik formatlar cibdə gəzdirilmək üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif tipli sorğu nəşrləri üçün - yaddaş, nizamnamə, lüğət, nəqliyyat sorğu kitabçaları, bələdçi nəşrlər, həmçinin xüsusi tərtibatlı bədii ədəbiyyat əsərləri üçün yararlıdır. Oxucu tərəfindən rahat istifadə olunan bu cib formatları geniş yayılsa da, adi tərtibatlı kütləvi nəşrlərdə onlardan istifadə etmək məsləhət deyil, yəni, kiçik formatlı nəşrlərdə ölçüsü 8 keql və ya daha kiçik olan şriftlərdən istifadə olunması oxumanı çətinləşdirir. Nazik kağızda aşağı keyfiyyətlə çap olunmuş kitabın, vərəqləri də üstəlik qatlanıb korralsansa, o təbii ki, xarici görünüşü ilə oxucunun gözünü oxşaya bilməyəcək.

Kiçik həcmli cib nəşrlərinə 1/64 və 1/128 hissəli formatlar da uyğun gəlir. Ümumiyyətlə, format seçərkən poliqrafiya müəssisələrində kiçik formatlı kitabları hazırlamağın böyük və orta formatlılara nisbətən daha böyük səriştə, bilik və ustalıq tələb etdiyini mütləq nəzərə almaq lazımdır. Ölçüləri maşınların texniki göstəricilərinə uyğun gəlməyən kiçik formatlı nəşrlərin hazırlanma texnologiyası daha mürəkkəb, istehsalına çəkilən xərc isə, ölçüsü kiçik olsa da, xeyli böyük olur.

Qəbul olunmuş standart, nəfis tərtibatlı nəşrlər üçün daha bir sıra formatları mümkün sayır. Tərəflərinin nisbətinə görə onların ölçüsü demək olar ki, hamısı kvadrata yaxın, ya da ondan bir az uzun olur. Elə, bu səbəbdən də, belə nəşrlərin formatı digərlərindən fərqlənir.

Cədvəl 2.

Standarta uyğun az işlənən nəşr formatları

№	Nəşr formatı	Hazır nəşrin ölçüsü (mm)	Nəşr formatı	Hazır nəşrin ölçüsü (mm)
1	61X86 1/8 *	210X295	70X84 1/16	170X200
2	60X108 1/8	265X290	70X75 1/16	170X177
3	60X108 1/16	145X260	60X70 1/16	145X165
4	90X100 1/16	220X240	84X100 1/32	120X200
5	84X100 1/16	205X240	84X90 1/32	107X200
6	80X100 1/16**	195X240	80X100 1/32**	120X190
7	60X100 1/16	145X240	61X86 1/32	102X142
8	84X90 1/16	205X215	60X108 1/32	130X140
9	61X86 1/16***	147X205		
Miniatür (kiçik) nəşr formatları				
1	84X108 1/64	100X125	60X90 1/64	70X102
2	70X108 1/64	82X125	70X90 1/128	51X77
3	70X90 1/64	82X102	70X108 1/128	62X77

* vərəqlə işləyən çap maşını üçün nəzərdə tutulan bədii,siyasi,elmi,uşaq,.incəsənət nəşrləri,sorğu,hədiyyə kitablarının yaxşılaşdırılmış tərtibatla hazırlanması üçün

**ancaq xüsusi sifarişlər üçün

*** Nizamnamə, proqram, yaddaş, lüğət, təlimat, cədvəllər, xüsusi, bədii ədəbiyyat təqvimlər üçün

Jurnal səhifəsinin tərtibat variantları üzrə yığım

Jurnalın formatı (sm)	Səhifə kəsilmə qədərki ölçü(sm)	Səhifə kəsildəndən sonrakı ölçü(sm)	I variant			
			Sütunların sayı	Jurnalın formatı (kv)	Səhifənin başında boş saxlanılan yer (kv)	Kötü boş sahələr (k)
60 x 90 1/8	225 x 300	220 x 290	1	10 ¹ / ₄ x 14 ¹ / ₄	1	1/4 →
			2	5 ¹ / ₂ x 14 ¹ / ₄	—”—	—”
			3	3 ³ / ₄ x 14 ¹ / ₄	—”—	—”
			4	2 ³ / ₄ x 14 ¹ / ₄	—”—	—”
84 x 108 1/16	210 x 270	205 x 260	1	10 x 13	1	1/4 →
			2	5 x 13	—”—	—”
			3	3 ¹ / ₂ x 13	—”—	—”
			4	2 ¹ / ₂ x 13	—”—	—”
60 x 84 1/8	210 x 300	205 x 290	1	10 x 14 ¹ / ₂	1	1/4 →
			2	5 x 14 ¹ / ₂	—”—	—”
			3	3 ¹ / ₂ x 14 ¹ / ₂	—”—	—”
			4	2 ¹ / ₂ x 14 ¹ / ₂	—”—	—”
70 x 100 1/16	175 x 250	170 x 240	1	8 x 11 ³ / ₄	1	1/4 →
			2	4 x 11 ³ / ₄	—”—	—”
			3	2 ³ / ₄ x 11 ³ / ₄	—”—	—”
84 x 108 1/32	135 x 210	130 x 200	1	6 x 9 ³ / ₄	1	1/4 →
			2	3 x 9 ³ / ₄	—”—	—”
			3	2 x 9 ³ / ₄	—”—	—”

matı, baş tərəf və kötükdəki boş yerlərin ölçüləri

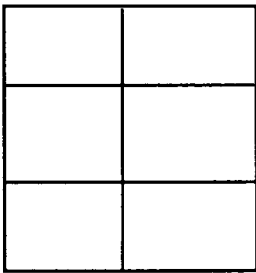
II variant				III variant			
Sütunların sayı	Jurnalın formatı (kv)	Səhifənin yuxarısında boş saxlanılan yer (kv)	Kötükdə boş saxlanılan yer (kv)	Sütunların sayı	Jurnalın formatı (kv)	Səhifənin yuxarısında boş saxlanılan yer (kv)	Kötükdə boş saxlanılan yer (kv)
1	10 x 13	1 3/4	1/2 + 1	1	9 3/4 x 13 1/4	2	3/4 x 1/4
2	5 1/4 x 13 3/4	— — —	— — —	2	5 x 13 1/4	— — —	— — —
3	3 1/4 x 13 3/4	— — —	— — —	3	3 x 13 1/4	— — —	— — —
4	2 1/4 x 13 3/4	— — —	— — —	4	2 x 13 1/4	— — —	— — —
1	9 3/4 x 12 1/4	1 3/4	1/2 : 1	1	9 1/4 x 11 3/4	2	3/4 x 1/4
2	4 3/4 x 12 1/4	— — —	— — —	2	4 1/4 x 11 3/4	— — —	— — —
3	3 3/4 x 12 1/4	— — —	— — —	3	3 1/4 x 11 3/4	— — —	— — —
4	2 1/4 x 12 1/4	— — —	— — —	4	2 x 11 3/4	— — —	— — —
1	9 3/4 x 14 1/4	1 3/4	1/2 : 1	1	9 1/4 x 13 3/4	2	3/4 x 1/4
2	4 3/4 x 14 1/4	— — —	— — —	2	4 1/4 x 13 3/4	— — —	— — —
3	3 1/4 x 14 1/4	— — —	— — —	3	3 x 13 3/4	— — —	— — —
4	2 1/4 x 14 1/4	— — —	— — —	4	2 x 13 3/4	— — —	— — —
1	7 3/4 x 11 1/4	1 3/4	1/2 : 1	1	7 1/4 x 10 3/4	2	3/4 x 1/4
2	3 3/4 x 11 1/4	— — —	— — —	2	3 1/4 x 10 3/4	— — —	— — —
3	2 3/4 x 11 1/4	— — —	— — —	3	2 1/4 x 10 3/4	— — —	— — —
4	1 3/4 x 11 1/4	— — —	— — —	4	1 1/4 x 10 3/4	— — —	— — —
1	5 3/4 x 9 1/4	1 3/4	1/2 : 1	1	5 1/4 x 8 3/4	2	3/4 x 1/4
2	2 3/4 x 9 1/4	— — —	— — —	2	2 1/4 x 8 3/4	— — —	— — —
3	1 3/4 x 9 1/4	— — —	— — —	3	2 x 8 3/4	— — —	— — —

Ölçüsü kvadrata yaxın formatlar, əsasən iri illüstrasiyalı incəsənət nəşrləri üçün yararlıdır. Orijinalın tərəflərinin ölçüsü fərqli olduğundan, eninə çəkilmiş reproduksiyaları bəzən adi nisbətli (1:1,6; 1:1,3) səhifələrdə uzununa yerləşdirməyə məcbur oluruq, bu da illüstrasiyalara baxmaq üçün kitabı tez-tez o tərəf, bu tərəfə çevirməyə səbəb olur. Formatı kvadrat və ya ona yaxın olan nəşrin səhifələrində, tərəfləri istənilən nisbətdə olan illüstrasiyalı eyni müvəffəqiyyətlə yerləşdirmək mümkündür.

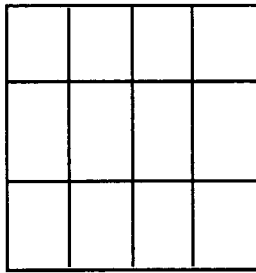
Uzunsov formatlar digərlərindən fərqli olduğundan diqqəti dərhal cəlb edir. Ona görə də, əksər hallarda bu formatlarda məhz ümumi kitab kütləsindən seçilməsi nəzərdə tutulan nəşrlər hazırlanır (yubiley, sərgi və s.).

Şəkilli uşaq, bədii ədəbiyyat və incəsənət nəşrləri, danışq lüğəti, iki sıralı mətn və ya cədvəl yerləşdirilən sorğu və təlimat, normativ nəşrlər üçün standart albom variantına üstünlük verilməsi daha məqsədəuyğundur. Albom formatı eni hündürlüyündən böyük olan formatlara deyilir, məs.; 84x108 1/32 yerinə 108x84 1/32. Belə variantda çap olunan vərəqin qatlanma üsulu da fərqli olur.

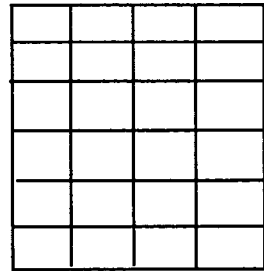
Bu və ya başqa formatlı kitab almaq üçün kağız vərəqini növbə ilə perpendikulyar və paralel istiqamətdə bir neçə dəfə qatlamaq lazımdır. Tələb olunan hissəyə bölmək üçün (formatı almaq üçün) kağız vərəqi ya qatlanır və ya qatlanana qədər 2, 4, 8 bərabər hissəyə ayrılır, özü də hər kəsik bir qatı əvəz edir.

Sək.36 a) 1/6

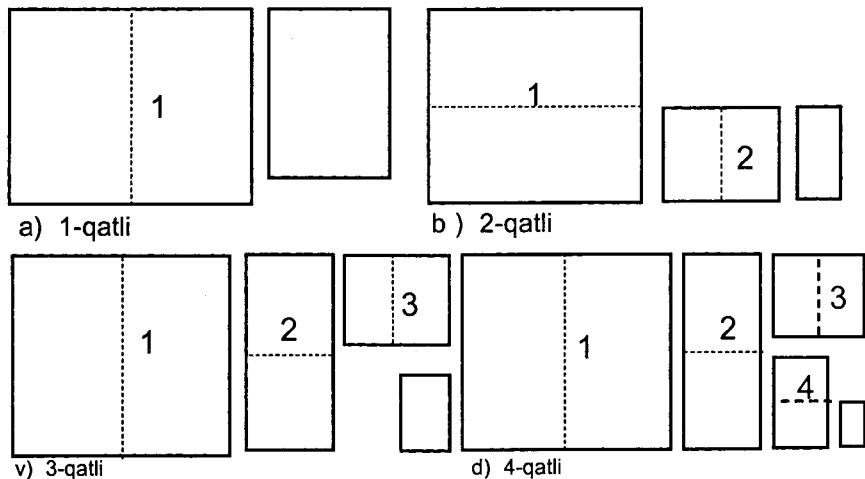

b) 1/12

v) 1/24

Albom variantının əsas xüsusiyyətlərindən biri də, 3 qatlıda 12 səhifəli, 4 qatlıda isə 24 səhifəli dəftərin alınmasıdır. 3 qatlı qatlama kombinasiya vasitəsi ilə reallaşır, 1-ci qatda kağız uzununa 3 yerə, 2-cidə birinciyə paralel, 3-cüdə isə birinci iki qata perpendikulyar, yəni dəftərin kötüyü boyu qatlanır.

Sək. 37. Vərəqlərin qatlanması nəticəsində formatların alınması

Albom və kitab variantında buraxılan nəşrlərin ardıcıl iki paralel və bir perpendikulyar və ya əksinə qatlanması, onların kəsildəndən sonrakı ölçüsünün əvvəlkindən fərqli olmasına səbəb olur, məs.: 60x90 1/16 formatlı nəşrin kəsildəndən sonrakı ölçüsü vertikal (kitab) variantda 145x215 mm, horizontal (albom) variantda isə 220x140 mm olur. Perpendikulyar qatlanmış vərəqdə (1 qatlıda 4, 2-8, 3-16, 4-32 səhifəli) səhifələrinin ümumi sayı 4-ə bölünən dəftərlər alınır.

Standart bütöv vərəqin hissələrə bölünmə qaydası ($1/2$, $1/4$, $1/8$, $1/16$ və s.), onun hər hansı bir hissəsinə də şamil oluna bilər.

Reklam xarakterli nəşrlər, divar stendləri, bədii reproduksiya və s. hazırlanması üçün kağızdan rəşional istifadə etməyin lazım gəldiyi hallarda vərəqin kiçik tərəfi böyük vurulana, böyük tərəfi isə kiçiyinə bölünə bilər.

Format seçərkən mətbəədəki maşınların göstəriciləri (taler və çap silindrinin ölçüsü, işçi format, maksimum və minimum format), mətn üçün seçilmiş kağızın formatı (istənilən formatda kağız sifariş etmək olar, ancaq kağızın respublikamızda istehsal olunmadığını, qeyri-standart nəşrlərin tirajının isə, adətən, az olduğunu nəzərə alsaq, hər sifariş üçün ayrı-ayrılıqda kağız sifariş olunması artıq vaxt və izafi maliyyə sərfinə səbəb ola bilər) mütləq nəzərə alınmalıdır.

Vərəqlə işləyən çap maşınları üçün 61x86 1/8, 60x108 1/8, 60x108 1/16, 90x100 1/16, 84x100 1/16, 80x108 1/16, 60x100 1/16, 84x90 1/16, 62x90 1/16, 70x84 1/16, 84x100 1/32, 84x90 1/32, 80x100 1/32, 70x75 1/16, 60x70 1/16, 61x86 1/32, 70x100 1/16, 60x108 1/32 və s. formatlı nəşrlər daha münasibdir.

Bu səbəbdən də, seçim respublikada olan kağız formatları arasında aparılmalı, izafi material itkisinə yol verməyən optimal variant seçilməlidir. Əks halda enində və ya hündürlüyündə cəmi 0,5 -1,0 sm fərq olan eyni həcmli iki kitabın biri digərindən demək olar ki, 1,5 -2 dəfə baha başa gələ bilər.

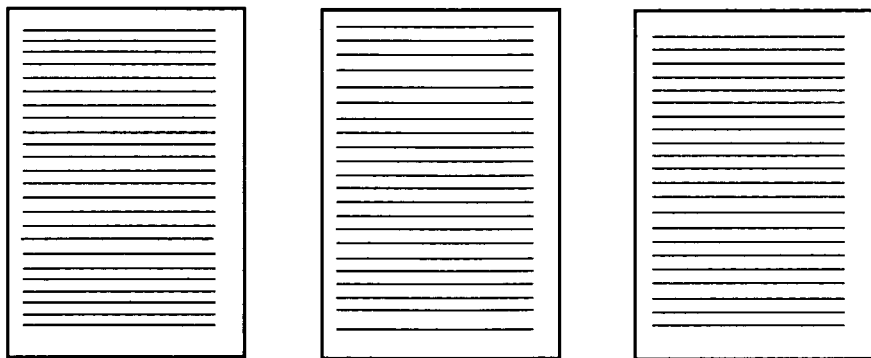
Nəşri çapa hazırlayan texniki redaktor cild əməliyyatlarını (qatlama, blokun yığılması, tikiş üsulu, bəzəmə əməliyyatı, cild növü və s.) əvvəlcədən texnoloqla, mətbəənin texniki imkanları nəzərə alınmaqla razılaşdırmasa, keyfiyyətli kitab hazırlanmasından söhbət belə gedə bilməz.

Müəllifin seçdiyi format cədvəl və illüstrasiyaları yerləşdirmək üçün yararlı olmadıqda, redaktor daha əlverişli format seçilməsi məsələsini gündəmə gətirə bilər. Redaktorun, işin başlanğıcında bütün incəlikləri araşdırdıqdan sonra seçdiyi format, mütləq yazarla da razılaşdırılmalıdır.

Kitab səhifəsinin yığım formatı. Kitab üçün bu və ya başqa format seçilərkən xəyalımızda onun səhifəsinin ölçüləri canlanır. Kitabın həndəsi cəhətdən səhifəyə oxşayan yığım formatı və düzbucaqlı səhifəsi arasında kompozisiya əlaqəsinin olduğu aydındır. Yığım sahəsi, adətən, səhifənin mərkəzindən bir az

kötüyə, bir az da, yuxarıya yaxınlaşır. Bunun da kompozisiya cəhətdən müəyyən mənası var: yığım sahələrinin açıq kitabda bir-birinə yaxın yerləşməsi onların bağlılığını, yuxarı çəkilməsi isə səhifənin optik mərkəzinin həndəsi mərkəzindən yuxarıda olduğunu göstərir.

Qəbul olunmuş standarta görə (S.S.T.t.- 29.62-81) yığım sahəsinin hər kitab formatı üçün qənaətli, normal və yaxşılaşdırılmış. adlanan 3 variantı mövcuddur:

Sək. 38 .Kitab səhifələrinin tərtibat variantları: qənaətli, normal və yaxşılaşdırılmış.

-1-ci variant - əhəmiyyətini itirib tez köhnələn, qısamüddətli istifadə üçün nəzərdə tutulmuş iri formatlı (qənaətli) istehsalat təlimatları, yığcam olması tələb olunan lüğət və sorğu nəşrləri üçün yararlıdır;

- 2-ci variant - müəyyən müddətli istifadə üçün nəzərdə tutulmuş orta formatlı (normal) dərslik, kütləvi-siyasi, istehsalat təlimatları, elmi, elmi-texniki və bədii ədəbiyyat nəşrləri üçün yararlıdır;

- 3-cü variant - uzunmüddətli istifadə üçün nəzərdə tutulmuş nisbətən kiçik formatlı (yaxşı) seçilmiş əsərlər, siyasi, elmi və bədii ədəbiyyat nümunələrinin nəşri üçün yararlıdır.

Qaydaya görə səhifənin kötük hissəsindəki boş yerin eni kiçik, yuxarıdakı-bir az böyük, kənarındakı-daha böyük, aşağıdakı isə lap böyük olmalıdır.

Ancaq, başqa variant da mövcuddur: kötük hissəsindəki boş yer kiçik, qalan 3 tərəfdəki boş yerlər isə bərabər endə də, ola bilər. Hər 2 variant açıq kitabın kompozisiya cəhətdən bitkinliyini təmin etməklə yanaşı, davamlılığını da artırır, çox işlənən kənar sahələr enli olduğundan gec kirlənib xarab olur. Kombinə olunmuş variantlardan da istifadə etmək olar: eni bir varianta, hündürlüyü o biri varianta uyğun və ya onların arasında müəyyən bir ölçü seçməklə kağızdan istifadə faizini artırıb azaltmaq da olar. Səhifədə yerləşdirilən illüstrasiyaların bir hissəsi, başlıq, şəkilmaltı söz və digər bu tipli elementlər bəzən ayrıca sırada da verilə bilər. Belə hallarda yığım formatı da bir az enli olur. Səhifənin boş kənarlarının ölçüsü yığılmış mətnin kitab səhifəsində yerləşmə qaydasından asılı olaraq dəyişir. Göz mütaliə vaxtı boş sahələrin hesabına dincəlir, kitab isə zədələnilib çirklənməkdən qorunur (barmaq izləri mətndən kənarında qalır), nəticədə kitabın səhifələri açıq və ya bükülmüş halda olmasından asılı olmayaraq bitkin görünüş alır.

II. 2. KİTABIN DAXİLİ ELEMENTLƏRİNİN KOMPOZİSİYASI

Mətni rəngarəng və dolğun məzmunu ilə seçilən kitabın, tərtibatı da özünə-məxsusluğu, orijinallığı ilə fərqlən-məlidir. Hər binanın özünəməxsus arxitekturası oldu-ğu kimi, hər kitabın da müəyyən quruluşu, fərdi arxi-tektonikası var. Əsas və əlavə mətn, başlıqlar sistemi, sorğu ele-mentləri və s. kimi daxili elementləri oxucu üçün rahat qavranı-lan hala gətirib qaydaya salmaq, tərtibatla məşğul olan hər bir bə-dii və texniki redaktorun vəzifəsidir.

Çap məhsulunun əsas mətni üçün tez qavranılıb asan oxunan şriftlər seçilməlidir. Orta yaşlı oxucu kateqoriyasına hesablanan kitablarda şriftin ölçüsü, adətən 10 pt (keql) olur. 30-35 sm məsa-fədən normal oxunan belə şriftlər elmi-kütləvi və bədii əsərlərin əsas mətnləri üçün də münasib sayılır. Həmin kitablara verilən çıxarış, göstərici, qeyd, şərh və s. kimi əlavə materiallar, mətnin əhəmiyyətindən və nəşrin növündən asılı olaraq ölçüsü 6-9 pt (keql) olan şriftlə də yığıla bilər.

Ensiklopedik lüğət, sorğu və məlumat nəşrlərində hər dəfə mətnin yalnız kiçik bir hissəsi oxunduğuna görə, kitab, ölçüsü 6-8 pt (keql) olan kiçik şriftlərlə də tərtib olunsa, göz yorulmur. Cib lüğətləri üçün isə, bəzən, hətta ölçüsü 7 pt olan şrift seçilir.

Uşaqlar üçün hazırlanan kitab və jurnallar üçün ölçüsü 12, 16, bəzən, hətta 20 pt olan şrift seçilə bilər. Eyni ölçülü şriftlərdən kitabın titullarının əsas sətirləri ilə yanaşı, cildində də istifadə etmək olar. Orta və ali məktəb dərsləklərində istifadə olunan şriftlərin qarnitur və ölçüləri Azərbaycan Respublikası Təhsil Na-zirliyi tərəfindən müxtəlif siniflər və kurslar üzrə, yəni şagird və tələbələrin yaşları nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir, məs.: az-

yaşlı uşaqlar üçün hazırlanan “Əlifba” kitabında şriftin ölçüsü bəzən, hətta 48 pt-a qədər də yüksələ bilər.

Müasir kitab tərtibatı nəzəriyyəsində qarniturlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- kərtikli və ya antikva şrifti
- kərtiksiz və ya qrotesk
- bədi -dekorativ şrift
- əlyazma şrifti.

Redaktor əsas diqqətini şriftin oxunaqlıq dərəcəsinə yönəltməli, dekorativ və əlyazma (kursiv) şrift növlərindən yalnız uşaq kitab və jurnallarının, həmçinin bir sıra bədi nəşrlərin rubrika və sərlovhələrinin, sitat və əlavələrinin tərtibatı zamanı istifadə etməlidir. Şriftlər, ölçülərindən asılı olaraq beynəlxalq sistemdə qəbul olunmuş xüsusi adlarla tanınır, məs.: brilliant (3 pt), nonparel (6 pt), petit (8 pt), korpus (10 pt), sissero (12 pt) və s.

Şrift tərtibatının, ancaq bədi və incəsənət nəşrlərinə aid olduğunu fikirləşənlər yanılırlar. Yüksək zövqlə işlənmiş bu kitablarla yanaşı, sadə, lakin düzgün tərtibatlı kitabların da olması, onların başdansıvdu, necə gəldi hazırlana bilməsi anlamına gəlmir. Tiraj artdıqca kitabdən istifadə edənlərin sayı da çoxalır, bu tərtibatçıdan işə daha məsuliyyətlə yanaşmağı tələb edir.

Kitablar əslində açıq rəngli normal şriftlərlə tərtib olunmalı, kursiv və qalın şriftlərdən isə ancaq ayrı-ayrı hərf, söz, söz birləşməsi və ya cümlələrin, eləcə də sərlovhə və başlıqların fərqləndirilməsi məqsədilə istifadə edilməlidir.

Əvvəllər, söz və hərflər arasındakı məsafənin tənzimlənməsi (məs.: linotip maşınında yığılan H və N hərfləri ilə A və Y hərfləri arasında eyni ara qoyulduqda söz sönük alınır, yığıcıdan sözün baxımlı alınması üçün xüsusi bacarıq tələb olunurdu) üçün hündürlüyü literdən kiçik olan materiallardan istifadə olunurdu (şpasiya, şpon, xətkəş və s.). Əsas mətnin eyni uzunluqlu sətirlərlə yığıldığı səhifədə söz və hərflər bir tərəfdə sıx, qarışıq, digər tərəfdə seyrek olmamalı, arzuolunmayan “yolayıcıları” və “dalanlar”a (eyni xətt üzrə yerləşən sözlər arasındakı boş məsafə)

yol verilməməli idi. XIX əsrdə kitabın səhifələrinin quruluşuna aid bütün məsələlər “metranpaj” (fransız sözü) adlanan işçi tərəfindən həll olunur, səhifədə şəkil, sxem, cədvəl və s. yerləşdirilməsi isə, bu işi daha da çətinləşdirirdi.

XIX əsrin ortalarına kimi kitablar linotip maşınında əl ilə yığılır, yığıcıdan dözümlü, səbir, zəhmətsevərlik və ustalıq tələb olunurdu. Yığılan matrisalar vasitəsilə, tezəriyən metal qarışığından ibarət (əvvəllər bu təmiz qalay, sonralar XVII-XVIII əsrlərdə isə qalay, sürmə, qurğuşun və dəmir qarışığı idi) tökmə forma hazırlanırdı. Kitabın bəzədilməsində istifadə olunan şəkil və ya dekorativ naxışlar üçün “klişe” adlanan qəlibdən istifadə olunur, sonralar, XIX əsrdə literlə eyni hündürlükdə olan klişe ağacdan və ya sinkdən hazırlanıb səhifəyə əlavə olunurdu.

Kompyuterlərin gündəlik həyatımıza, o cümlədən nəşriyyat sahəsinə daxil olması ilə bu iş kökündən dəyişdi, indi əksər müəlliflər özləri yığıb səhifələdikləri əsərlərini, nəşriyyata disk və ya disketdə gətirirlər. Bu redaktorun işini xeyli asanlaşdırdığı kimi, kitabın nəşri prosesini də yüngülləşdirdi.

İllüstrasiya və ya qeyri tipli əlavə mətnlərlə kəşiməyən əsas mətn kitab səhifəsinin yığım üçün nəzərdə tutulan hissəsində ənənəvi olaraq bir, nəşrin xüsusiyyəti ilə bağlı iki və ya üç sütuna yerləşdirilə bilər.

Sütunların sayını oxucu marağını nəzərə almaqla müəyyənləşdirmək istəyiriksə, səhifənin eni ilə yanaşı, şriftin qarnitur və ölçüsünü (keqli) də, mütləq diqqətdə saxlamalıyıq.

Enli səhifəli təsviri sənət nəşrləri üçün ölçüsü 10, nisbətən ensiz dərslik, sorğu kitabları və s. üçün isə 8 keqlə yığılmış iki sütunlu quruluş daha məqsədəuyğun sayılır. İki sütunlu quruluş iki dildə yazılmış mətnin bir-birinə paralel yerləşdirildiyi lüğət, tərcümə nəşrləri üçün də münasibdir.

Əsas mətn, ölçüsü 7 pt olan şriftlə yığılmış enli nəşrlər üçün üç sütunlu quruluş daha yararlı hesab olunur (**Şək. 39**)

Giriş, sözlü, qeyd, rəy, izahat, əlavə, metodik göstəriş və s. əlavə mətnlərə aid edilir. Əlavə mətn nəşrin əsas məzmununu təşkil et-

Ön sözü və məzmununa görə ona yaxın olan materiallar "Müəllifin" başlığı altında çox vaxt əsas mətnin şrifti ilə yazılır və heç nə ilə ondan fərqlənir. Bu isə düzgün deyil, çünki ön sözü oxucunu mətn üzərində düzgün işləməyə istiqamətləndirir. Kitabın əsas ideyasını göstərən və mövzuların bəstə olar. Oni əsas mətnlə eyni ölçüdə yazmaq və heç nə ilə ondan fərqləndirmək olmaz.

- mətnə uyğun şriftlə yazmaq, ancaq hərfləri bir-birindən azca aralamaq;

- həmin ölçüdə kiçik, ancaq kursiv qənimturu ilə yazmaq (kiçik həcmli "ön söz" üçün məqbul);

- nisbətən ensiz ölçüdə səhifələmək;

- nisbətən kiçik kQ-lə yığmaq (əsas mətn 10 kQ-lə yığılıbsa, 9 kQ-lə "ön sözü" yığılmalıdır).

Bütün bu hallarda isə söz əsas mətnə xeyli fərqlənir, yaxsa oxuna, yadda qala bilər. Bəzi kitablarda ancaq yəni təpənin üzünə heç bir vacib məlumat verməyən söz közləri nə qədər olar. Bəli ölkədə, 2-ci dərəcəli olubunu nəzərə alaraq onu əsas mətnə xeyli kiçik kQ-lə (əsas mətn 10 kQ-dursa, 8 kQ-lə) yazmaq və oxucu ona layiq olduğunu qədar diqqət yetirir.

Giriş məqaləsi əsas mətnə aid olmasa da, oxucu üçün vacib materialdır. Onu yığmaq yuxarıdakı variantlardan ehtiyatla etmək lazımdır ki, oxucunun diqqətindən yayınmasın.

Qeyd əsas mətnin içində, səhifinin aşağısında, kitabın və ya ünvanının bir-birindən ayrılaraq yerləşdirilməlidir. Rəsmi nəşrlərdə (qanun, standart, icbari qaydalar və s.) qeydləri əsas mətnə əlavə etməyə ehtiyac yoxdur. Mətn daxilində qeydləri yəni sözləndirib, abzasdan bir az aralı kiçik kQ-lə yazmaq ("qeyd" sözləri ilə şriftlə kursiv, yarı qara və s.) əsas mətnə fərqləndirir. Səhifinin aşağısında qeydləri yerləşdirmək ki, onları əsas mətnə sıx əlavə etməklə mətnin zəifləməsinə səbəb olublar, onları nisbətən kiçik şriftlə (əsas mətn korpusu, qeyd-penti yazılır, və ya əsas mətnəndən fərqli aralamaqla; yaxud altından xətt çəkməklə)

Ön sözü və məzmununa görə ona yaxın olan materiallar "Müəllifin" başlığı altında çox vaxt əsas mətnin şrifti ilə yazılır və heç nə ilə ondan fərqlənir. Bu isə düzgün deyil, çünki ön sözü oxucunu mətn üzərində düzgün işləməyə istiqamətləndirir. Kitabın əsas ideyasını göstərən və mövzuların bəstə olar. Oni əsas mətnlə eyni ölçüdə yazmaq və heç nə ilə ondan fərqləndirmək olmaz.

Giriş məqaləsi əsas mətnə aid olmasa da, oxucu üçün vacib materialdır. Onu yığmaq yuxarıdakı variantlardan ehtiyatla etmək lazımdır ki, oxucunun diqqətindən yayınmasın.

Qeyd əsas mətnin içində, səhifinin aşağısında, kitabın və ya ünvanının bir-birindən ayrılaraq yerləşdirilməlidir. Rəsmi nəşrlərdə (qanun, standart, icbari qaydalar və s.) qeydləri əsas mətnə əlavə etməyə ehtiyac yoxdur. Mətn daxilində qeydləri yəni sözləndirib, abzasdan bir az aralı kiçik kQ-lə yazmaq ("qeyd" sözləri ilə şriftlə kursiv, yarı qara və s.) əsas mətnə fərqləndirir. Səhifinin aşağısında qeydləri yerləşdirmək ki, onları əsas mətnə sıx əlavə etməklə mətnin zəifləməsinə səbəb olublar, onları nisbətən kiçik şriftlə (əsas mətn korpusu, qeyd-penti yazılır, və ya əsas mətnəndən fərqli aralamaqla; yaxud altından xətt çəkməklə)

Ön sözü və məzmununa görə ona yaxın olan materiallar "Müəllifin" başlığı altında çox vaxt əsas mətnin şrifti ilə yazılır və heç nə ilə ondan fərqlənir. Bu isə düzgün deyil, çünki ön sözü oxucunu mətn üzərində düzgün işləməyə istiqamətləndirir. Kitabın əsas ideyasını göstərən və mövzuların bəstə olar. Oni əsas mətnlə eyni ölçüdə yazmaq və heç nə ilə ondan fərqləndirmək olmaz.

Giriş məqaləsi əsas mətnə aid olmasa da, oxucu üçün vacib materialdır. Onu yığmaq yuxarıdakı variantlardan ehtiyatla etmək lazımdır ki, oxucunun diqqətindən yayınmasın.

Qeyd əsas mətnin içində, səhifinin aşağısında, kitabın və ya ünvanının bir-birindən ayrılaraq yerləşdirilməlidir. Rəsmi nəşrlərdə (qanun, standart, icbari qaydalar və s.) qeydləri əsas mətnə əlavə etməyə ehtiyac yoxdur. Mətn daxilində qeydləri yəni sözləndirib, abzasdan bir az aralı kiçik kQ-lə yazmaq ("qeyd" sözləri ilə şriftlə kursiv, yarı qara və s.) əsas mətnə fərqləndirir. Səhifinin aşağısında qeydləri yerləşdirmək ki, onları əsas mətnə sıx əlavə etməklə mətnin zəifləməsinə səbəb olublar, onları nisbətən kiçik şriftlə (əsas mətn korpusu, qeyd-penti yazılır, və ya əsas mətnəndən fərqli aralamaqla; yaxud altından xətt çəkməklə)

Bütün bu hallarda isə söz əsas mətnə xeyli fərqlənir, yaxsa oxuna, yadda qala bilər. Bəzi kitablarda ancaq yəni təpənin üzünə heç bir vacib məlumat verməyən söz közləri nə qədər olar. Bəli ölkədə, 2-ci dərəcəli olubunu nəzərə alaraq onu əsas mətnə xeyli kiçik kQ-lə (əsas mətn 10 kQ-dursa, 8 kQ-lə) yazmaq və oxucu ona layiq olduğunu qədar diqqət yetirir.

Giriş məqaləsi əsas mətnə aid olmasa da, oxucu üçün vacib materialdır. Onu yığmaq yuxarıdakı variantlardan ehtiyatla etmək lazımdır ki, oxucunun diqqətindən yayınmasın.

Qeyd əsas mətnin içində, səhifinin aşağısında, kitabın və ya ünvanının bir-birindən ayrılaraq yerləşdirilməlidir. Rəsmi nəşrlərdə (qanun, standart, icbari qaydalar və s.) qeydləri əsas mətnə əlavə etməyə ehtiyac yoxdur. Mətn daxilində qeydləri yəni sözləndirib, abzasdan bir az aralı kiçik kQ-lə yazmaq ("qeyd" sözləri ilə şriftlə kursiv, yarı qara və s.) əsas mətnə fərqləndirir. Səhifinin aşağısında qeydləri yerləşdirmək ki, onları əsas mətnə sıx əlavə etməklə mətnin zəifləməsinə səbəb olublar, onları nisbətən kiçik şriftlə (əsas mətn korpusu, qeyd-penti yazılır, və ya əsas mətnəndən fərqli aralamaqla; yaxud altından xətt çəkməklə)

Şəkl. 39. 1, 2 və 3 sütunlu səhifələmə üsulları

məsə də, oxucuya vacib məlumatlar verir. Bu səbəbdən də, onun tərtibatı əsas mətnəndən bir az fərqli, yəni öz təyinatına uyğun olur.

Kitabın əsas ideyasını öz göstərməklə oxucunu mətn üzərində düzgün işləməyə istiqamətləndirən vacib məlumatlardan ibarət ön sözü və ya ona yaxın materialların çox vaxt əsas mətnin şrifti ilə "müəllifin" başlığı altında yığılıb, ondan heç nə ilə fərqlənməməsi, əslində düzgün deyil. Ön sözünün əsas mətnəndən seçilməsi üçün bir neçə variant təklif olunur:

- əsas mətnlə eyni şriftlə, ancaq bir-birindən azca aralı yığmaq;

- eyni ölçülü şriftlə, lakin kursiv qənimturu ilə yığmaq (kiçik həcmli "ön söz" üçün məqbul olan);

- nisbətən ensiz ölçüyə səhifələmək;

- nisbətən kiçik ölçülü şriftlə (məs.: əsas mətn 10 keqllə yığılıbsa, "ön sözü"nü 9 keqllə) yığmaq olar.

Bütün bu hallarda, əsas mətnəndən xeyli seçilən ön sözü (Şəkl. 40) rahat oxunduğu kimi, asan da yadda qalır.

ÖN SÖZ ÜZƏRİ

"MÜƏLLİFİN MÜCƏSSSƏSİ" adlı kitabın Azərbaycanca Rus, Səh. 11, 12, 13, müəllifin Kəngirliyə yazdığı məktubu, əsas mətnə əlavə etməyə ehtiyac yoxdur. Mətn daxilində qeydləri yəni sözləndirib, abzasdan bir az aralı kiçik kQ-lə yazmaq ("qeyd" sözləri ilə şriftlə kursiv, yarı qara və s.) əsas mətnə fərqləndirir. Səhifinin aşağısında qeydləri yerləşdirmək ki, onları əsas mətnə sıx əlavə etməklə mətnin zəifləməsinə səbəb olublar, onları nisbətən kiçik şriftlə (əsas mətn korpusu, qeyd-penti yazılır, və ya əsas mətnəndən fərqli aralamaqla; yaxud altından xətt çəkməklə)

Bütün bu hallarda isə söz əsas mətnə xeyli fərqlənir, yaxsa oxuna, yadda qala bilər. Bəzi kitablarda ancaq yəni təpənin üzünə heç bir vacib məlumat verməyən söz közləri nə qədər olar. Bəli ölkədə, 2-ci dərəcəli olubunu nəzərə alaraq onu əsas mətnə xeyli kiçik kQ-lə (əsas mətn 10 kQ-dursa, 8 kQ-lə) yazmaq və oxucu ona layiq olduğunu qədar diqqət yetirir.

Giriş məqaləsi əsas mətnə aid olmasa da, oxucu üçün vacib materialdır. Onu yığmaq yuxarıdakı variantlardan ehtiyatla etmək lazımdır ki, oxucunun diqqətindən yayınmasın.

Qeyd əsas mətnin içində, səhifinin aşağısında, kitabın və ya ünvanının bir-birindən ayrılaraq yerləşdirilməlidir. Rəsmi nəşrlərdə (qanun, standart, icbari qaydalar və s.) qeydləri əsas mətnə əlavə etməyə ehtiyac yoxdur. Mətn daxilində qeydləri yəni sözləndirib, abzasdan bir az aralı kiçik kQ-lə yazmaq ("qeyd" sözləri ilə şriftlə kursiv, yarı qara və s.) əsas mətnə fərqləndirir. Səhifinin aşağısında qeydləri yerləşdirmək ki, onları əsas mətnə sıx əlavə etməklə mətnin zəifləməsinə səbəb olublar, onları nisbətən kiçik şriftlə (əsas mətn korpusu, qeyd-penti yazılır, və ya əsas mətnəndən fərqli aralamaqla; yaxud altından xətt çəkməklə)

Bütün bu hallarda isə söz əsas mətnə xeyli fərqlənir, yaxsa oxuna, yadda qala bilər. Bəzi kitablarda ancaq yəni təpənin üzünə heç bir vacib məlumat verməyən söz közləri nə qədər olar. Bəli ölkədə, 2-ci dərəcəli olubunu nəzərə alaraq onu əsas mətnə xeyli kiçik kQ-lə (əsas mətn 10 kQ-dursa, 8 kQ-lə) yazmaq və oxucu ona layiq olduğunu qədar diqqət yetirir.

Giriş məqaləsi əsas mətnə aid olmasa da, oxucu üçün vacib materialdır. Onu yığmaq yuxarıdakı variantlardan ehtiyatla etmək lazımdır ki, oxucunun diqqətindən yayınmasın.

Qeyd əsas mətnin içində, səhifinin aşağısında, kitabın və ya ünvanının bir-birindən ayrılaraq yerləşdirilməlidir. Rəsmi nəşrlərdə (qanun, standart, icbari qaydalar və s.) qeydləri əsas mətnə əlavə etməyə ehtiyac yoxdur. Mətn daxilində qeydləri yəni sözləndirib, abzasdan bir az aralı kiçik kQ-lə yazmaq ("qeyd" sözləri ilə şriftlə kursiv, yarı qara və s.) əsas mətnə fərqləndirir. Səhifinin aşağısında qeydləri yerləşdirmək ki, onları əsas mətnə sıx əlavə etməklə mətnin zəifləməsinə səbəb olublar, onları nisbətən kiçik şriftlə (əsas mətn korpusu, qeyd-penti yazılır, və ya əsas mətnəndən fərqli aralamaqla; yaxud altından xətt çəkməklə)

...son Azərbaycanın, yəni şəhərin türü 200 əhəmiyyətli, qorunmalı və Səhiyyənin qorunması və Həyatın qorunması. Zülfərın tıqalın vaxtında, yəni "məhsulət əhəmiyyətli" ...

...Bütün bu məqalədə, yəni 200 əhəmiyyətli, qorunmalı və Səhiyyənin qorunması və Həyatın qorunması. Zülfərın tıqalın vaxtında, yəni "məhsulət əhəmiyyətli" ...

...Bütün bu məqalədə, yəni 200 əhəmiyyətli, qorunmalı və Səhiyyənin qorunması və Həyatın qorunması. Zülfərın tıqalın vaxtında, yəni "məhsulət əhəmiyyətli" ...

...Bütün bu məqalədə, yəni 200 əhəmiyyətli, qorunmalı və Səhiyyənin qorunması və Həyatın qorunması. Zülfərın tıqalın vaxtında, yəni "məhsulət əhəmiyyətli" ...

...Bütün bu məqalədə, yəni 200 əhəmiyyətli, qorunmalı və Səhiyyənin qorunması və Həyatın qorunması. Zülfərın tıqalın vaxtında, yəni "məhsulət əhəmiyyətli" ...

...Bütün bu məqalədə, yəni 200 əhəmiyyətli, qorunmalı və Səhiyyənin qorunması və Həyatın qorunması. Zülfərın tıqalın vaxtında, yəni "məhsulət əhəmiyyətli" ...

...Bütün bu məqalədə, yəni 200 əhəmiyyətli, qorunmalı və Səhiyyənin qorunması və Həyatın qorunması. Zülfərın tıqalın vaxtında, yəni "məhsulət əhəmiyyətli" ...

...Bütün bu məqalədə, yəni 200 əhəmiyyətli, qorunmalı və Səhiyyənin qorunması və Həyatın qorunması. Zülfərın tıqalın vaxtında, yəni "məhsulət əhəmiyyətli" ...

Bəzən oxucuya heç bir əhəmiyyətli məlumatın verilmədiyi, annotasiya tipli ön sözləri ilə də rastlaşırıq.

Oxucunun ikinci dərəcəli mətnlərə layiq olduğu qədər diqqət yetirməsini təmin etmək istəyiriksə, ön sözünü əsas mətndən xeyli kiçik (əsas mətn 10 pt olsa, 8 pt-la) şriflə yığmalıyıq.

Giriş məqaləsi əsas mətnə aid olmasa da, oxucunu, önəmli sayılan məqalələrə istiqamətləndirən vasitə kimi vacibdir. Bu səbəbdən də, onun üçün şrift seçərkən yuxarıdakı variantlardan ələ istifadə etmək lazımdır ki, giriş oxucunun diqqətindən yayınmasın.

Şək. 41

Qeyd, ya onun aid olduğu mətnin içində, ya da səhifənin, kitab və ya onun böyük həcmli hissəsinin axırında yerləşdirilə bilər (Şək. 41).

Rəsmi nəşrlərdə (qanun, standart, istehsalat təlimatları və s.) əsas mətnlə əlaqəsini nəzərə alıb, qeydləri birbaşa mətnin içərisində yerləşdirmək daha məqsəduyğundur. Mətn daxili qeydləri isə, yeni sətirdən, əvvəlkindən bir az aralı, nisbətən kiçik şriflə abzasdan yığır, "qeyd" sözünü şrift vasitəsilə (kursiv, yarı qara və s.) əsas mətndən az da olsa fərqləndirirlər. Əsas mətnlə sıx əlaqəli olsalar da, mütləq zamanı oxucuya lazım olmayan qeydləri, nisbətən kiçik şriflə (məs.: əsas mətn korpus, qeyd-petit) yığmaqla və ya hərfləri bir-birindən aralayıb altından xətt çəkməklə əsas mətndən fərqləndirib səhifənin aşağısında yerləşdirmək mümkündür (Şək.42).

1. ...

2. ...

3. ...

4. ...

5. ...

6. ...

1. ...

2. ...

3. ...

4. ...

5. ...

6. ...

Şək. 42

Mətnin izahı adlanan haşiyə bir çox nəşrlərdə səhifənin aşağısındakı xəttin altında, ya da yığım formatının kənarında verilir. Haşiyənin mətnin hansı hissəsinə aid olduğunu göstərmək üçün, əsas mətnin və haşiyənin başlanğıcında xüsusi işarələr qoyulur. Haşiyə işarəsi dedikdə kiçik rəqəmlər, ulduzcuqlar və ya mötərizə ilə ayrılan rəqəm və ya işarələr başa düşülür: 1,2,3,4, * * * * * (1), 2), 3), *), **), ***).

Düsturlardan istifadə olunan mətnlərdə haşiyə işarəsi kimi rəqəmlərdən istifadə olunması məsləhət görülmür. Oxucu, onları müaliə zamanı düsturdakı rəqəmlərlə qarışdırma bilər.

Yuxarıda göstərilən səbəbdən nə ulduzcuqların, nə də rəqəmlərin istifadə edilmədiyi bəzi elmi nəşrlərdə, hər səhifədə fərqli işarə ilə göstərilən xüsusi haşiyədən istifadə edilməsinə icazə verilir.

Haşiyələrin, aid olduqları fəsilə, paraqrafa, məqaləyə və ya bölməyə uyğun nömrələnməsi daha əlverişlidir, çünki kitaba görə aparılan nömrələnmə, redaktorun hansısa əlavə və ya ixtisarınn bütün kitab üzrə düzəlişlərə (növbəti haşiyələrin nömrələri də dəyişməli olur) səbəb olması ilə nəticələnir. Haşiyə müəllifə yox, redaktora aid olduqda isə, onun mətnini digərlərindən ayırmaq üçün kursiv şriftinə müraciət etmək olar.

Dərslik, elmi-texniki və s. kimi nəşrlərdə izahatın sətiraltı haşiyə şəklində verilməsi daha məqsədəuyğundur. Əsas mətnlə əlaqəli olmayıb şərh xarakteri daşıyan izahat, kitabın axırında da yerləşdirilə bilər. Belə hallarda, haşiyələnən mətn kiçik şriftlə (6-7 keql) yığılıb səhifənin axırında, əsas mətn isə aid olduğu yerdə yazılır.

Əsas mətn kiçik və çoxsaylı haşiyə rəqəmlərilə yükləndikdə sönük, baxımsız görünən tərtibat oxucunu tez yorur. Bədii ədəbiyyatda heç bir şərti işarə ilə nömrələnməyən mətnarxası izahatların, yalnız kiçik bir oxucu auditoriyasını maraqlandırdığını nəzərə alıb, onları, sadəcə aid olduqları səhifədə yerləşdirir, ya da aid olduğu əsəri (kitab bir neçə əsəri birləşdirsə) göstərirlər. Bəzi nəşrlərdə mətnarxası qeydlərlə yanaşı, səhifənin axırında verilən haşiyələr də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə nəşrlərdə,

100

əsas mətnlə istənilən izahat növü arasındakı əlaqə dəqiq işarələnməli, oxucunu düzgün istiqamətləndirməlidir.

Şərhlər də mətnarxası qeydlər kimi tərtib olunur.

Məktəb dərslikləri içərisində, bəzən əlavə mətnlərin xüsusi növü olan metodiki vəsaitlərə də rast gəlik (öz biliyini sərbəst yoxlamaq üçün suallar, müstəqil işləmək üçün tapşırıqlar, tarixi sənədlər və s.-dən ibarət olan). Bütün bu mətn növlərinin oxucu tərəfindən asan qavranılmasını təmin etmək üçün, onları əsas mətndən az da olsa fərqləndirmək (kiçik şriftlə və ya daha sıx, başqa qarnitura aid şriftlə və ya başlıqların xüsusi tərtibatı ilə) məsləhət görülür.

Nisbətən kiçik şriftlə yığılan əlavələri yeni sətirdən başlamaqla, onların əsas mətndən daha yaxşı seçilməsini təmin etmək olar.

Rubrikasiya. Kitabın arxitektonikası onu hissələrə, bölmələrə, sərlövhə, fəsil və s. kimi hissələrə ayırmaqla qurulur. Dəqiq düşünülmüş, məntiqə uyğun başlıqlar sistemi, əsərin quruluşunu qavramaqda oxucunun köməyinə çatır.

Kitabşünaslıqda, əsərin başlıqları (latınca ruber-qırmızı sözüdür) “rubrika” adlanır. Mirzələrin vaxtilə başlıqları əsas mətndən qırmızı rənglə ayırmaları, sonralar mətnin məntiqi hissələrə bölünməsi anlamını verən rubrika anlayışının yaranmasına səbəb oldu. Rubrikalar mövzu (hansısa fəsilin adı) başlıqlı, nömrəli (məs.: “2-ci hissə”) və qarışıq (2 hissədən ibarət, nömrəli və mövzu başlıqlı) növlərə bölünür.

Müxtəlif ölçülü rubrikaların bir-birindən fərqli şrift qarniturları ilə yığılması, yerləşmə tərzini və rəngi (qara və s) əsərin hər bir hissəsinin ayrı-ayrılıqda əhəmiyyətini və bu hissələr arasındakı qarşılıqlı əlaqəni açıb göstərir. Nəticədə, oxucu düzgün istiqamətləndirilmiş olur. Bu işə, mövzunun asan qavranılmasını təmin edir.

Əsərin kompozisiyasını təşkil edən, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli (düznə və ya dolayısı ilə) rubrikaların cəmi, rubrikasiya sistemi adlanır. Nəşrin ümumi kompozisiyası rubrikasiya sistemində öz əksini tapır.

Azərbaycan Respublikasının Seçmə Məcəlləsi*

**Bölmə
DÜMƏN MÜDƏRƏLƏR**

**QƏNDƏ FƏSİL
BƏCİLİ VƏ NƏŞRƏNƏMƏ DÜMƏNLƏRİ**

Maddə 17. Seçilə (referendum) quruluşların fəsiləyi şərtləri

17.1. Azərbaycan Respublikasında seçkilər və referendumlar seçilə (referendum) komitələri tərəfindən təşkil edilə və həyata keçirilə.

17.2. Bu Məcəllə ilə müəyyənləşdirilən şərtlərlərdə seçilə (referendum) quruluşları - seçilə (referendum) komitələri tərəfindən (referendum) hazırlanmışdır. Komitəyə təqdim olunan və seçkilərin (referendumların) yekunlarının müəyyənləşdirilməsinə və referendumların həyata keçirilməsinə və məcəlləsinin tətbiqinə dair, həttdə həttdə tələb olunan məlumatları təqdim edə bilər.

17.3. Bu Məcəllə ilə müəyyənləşdirilən şərtlərlərdə seçilə (referendum) komitələri tərəfindən (referendum) hazırlanmışdır və həyata keçirilə. Bu Məcəllənin qüvvədə olduğu müddət ərzində seçilə (referendum) quruluşları, qeyri-hökumət təşkilatlarından və digər hüquq və fəaliyyət sahələrindəki şəxslərdən və ya orqanlardan təşkil edilə bilər. Seçilə (referendum) komitələri tərəfindən (referendum) hazırlanmışdır və həyata keçirilə. Seçilə (referendum) komitələri tərəfindən (referendum) hazırlanmışdır və həyata keçirilə. Seçilə (referendum) komitələri tərəfindən (referendum) hazırlanmışdır və həyata keçirilə.

17.4. Bu Məcəllə ilə müəyyənləşdirilən şərtlərlərdə seçilə (referendum) komitələri tərəfindən (referendum) hazırlanmışdır və həyata keçirilə. Bu Məcəllənin qüvvədə olduğu müddət ərzində seçilə (referendum) quruluşları, qeyri-hökumət təşkilatlarından və digər hüquq və fəaliyyət sahələrindəki şəxslərdən və ya orqanlardan təşkil edilə bilər. Seçilə (referendum) komitələri tərəfindən (referendum) hazırlanmışdır və həyata keçirilə. Seçilə (referendum) komitələri tərəfindən (referendum) hazırlanmışdır və həyata keçirilə.

17.5. Bu Məcəllə ilə müəyyənləşdirilən şərtlərlərdə seçilə (referendum) komitələri tərəfindən (referendum) hazırlanmışdır və həyata keçirilə. Bu Məcəllənin qüvvədə olduğu müddət ərzində seçilə (referendum) quruluşları, qeyri-hökumət təşkilatlarından və digər hüquq və fəaliyyət sahələrindəki şəxslərdən və ya orqanlardan təşkil edilə bilər. Seçilə (referendum) komitələri tərəfindən (referendum) hazırlanmışdır və həyata keçirilə. Seçilə (referendum) komitələri tərəfindən (referendum) hazırlanmışdır və həyata keçirilə.

17.6. Seçilə (referendum) quruluşları və seçilə (referendum) komitələri tərəfindən (referendum) hazırlanmışdır və həyata keçirilə. Bu Məcəllənin qüvvədə olduğu müddət ərzində seçilə (referendum) quruluşları, qeyri-hökumət təşkilatlarından və digər hüquq və fəaliyyət sahələrindəki şəxslərdən və ya orqanlardan təşkil edilə bilər. Seçilə (referendum) komitələri tərəfindən (referendum) hazırlanmışdır və həyata keçirilə.

*Məcəllənin qüvvədə olduğu müddət ərzində.

Şək. 43

in işçi başlığına yeni sətirdən müəllifinin adı və soyadı əlavə olunur (bəzən təşkilatın adı da). Eyni səviyyəli rubrikaların bütün nəşr boyu eyni rəqəmlə nömrələnməsi zəruri şərtidir.

Hissə, əsərdəki yeri hərf ilə göstəriləməklə; məs.: “Birinci hissə. Mövzunun adı”, bölmə rəqəmlə -“Bölmə I. Mövzunun adı”, fəsil baş hərf ilə-“A. Mövzunun adı”, paraqraf isə ərəb rəqəmi ilə -I. Mövzunun adı” və ya “&1. Mövzunun adı” kimi qeyd olunur.

Kitablarda müxtəlif səviyyəli başlıqlar ardıcıl nömrələmə sistemində uyğun, yeni pillələrinə görə işarə olunur. İndeksləşdirmə aşağıdakı qaydada aparılır, məs.: başlıqlar 3 pillədirsə (bölmə, fəsil, paraqraf) 1-ci səviyyəli rubrikalar 1 hissəli (1-bölmənin nömrəsi-I.), 2-ci səviyyəli 2 hissəli (1-bölmənin nömrəsi; 2-bu bölmədəki fəslin nömrəsi-I.1.), 3-cü səviyyəli 3 hissəli (1-bölmənin nömrəsi, 2- fəslin nömrəsi, 3- paraqrafın nömrəsi- I. 1.1. olur. İndeksləşdirmənin bu qaydada aparılması, oxucuya mətnin hansı paraqrafa, fəslə, bölməyə aid olduğunu dərhal müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Kompozisiya kimi rubrikasiyanı da araşdırıb dəyərləndirmənin ən asan yolu işçi başlıqlara əsaslanmaqdır. Nəşrdə rubrikaların yeri ilk əvvəl, məhz işçi başlıqlara görə müəyyənləşdirilir (**Şək. 43**)

Eyni səviyyəli rubrikalar eyni qarniturlu, rəngli (qara, yarımqara, açıq rəng), ölçülü (keq), növlü (baş hərf-lərlə və ya adi qaydada) şriftlərin ölçülərini böyükdən-küçüyə dəyişməklə, aşağıdakı kimi yığılır: hissə, bölmə, fəsil, paraqraf (&).

Müxtəlif müəlliflər tərəfindən yazılmış məqalə toplularının nəşri prosesində, ayrı-ayrılıqda hər məqalə üçün xarakterindən asılı olaraq işçi başlıqlar sistemi tərtib olunur. Hər bir məqalənin

Başlıqların bir-biri ilə əlaqəsini və təsnifatda yerini şriftlərə görə də müəyyənləşdirmək mümkündür. Əsas və metodiki rubrikalar tərtibatına görə mütləq bir-birindən fərqlənməlidir.

Rubrikalar üçün şrift seçərkən baş hərflərin sətirdəkilərdən, böyük keqllə yığılanların kiçiklərdən, yarıqaraların açıq rəngli-lərdən bir xeyli fərqləndiyinin fərqi varırıq. Texniki tərtibat prosesində baş hərflərlə yığılmış 8 keqlli başlığın 10 keqlli kiçik hərflə yığılanla demək olar ki, eyni effekt verdiyini də, mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Rubrikaların tərtibatı 2 əsas şərtin ödənilməsini tələb edir:

-müxtəlif pilləli rubrikalar üçün eə şrift və tərtibat tərzi seçilməlidir ki, oxucu hansı başlığın hansı pilləyə aid olduğunu baxan kimi təyin edə bilsin;

-seçilmiş rubrika sisteminin iqtisadi cəhətdən səmərəliliyi təmin edilməlidir.

İkinci tələb rubrika növləri seçilərkən onların nəşrdəki sayının (istifadə tezliyinin), nəşrin formatının, cildlərə bölünüb-bölünməyəcəyinin, tirajının nəzərə alınması deməkdir, məs.: çox böyük tirajla çap olunması nəzərdə tutulan iri formatlı, bir neçə cildli nəşrlərdə bir-birini əvəz edən çoxsaylı fəsillərin olması, onların başlıqlarının şmüstitula çıxarılmasını iqtisadi cəhətdən mümkünsüz edir. Nəşrin formatı və tirajı nə qədər böyük, fəsillərinin sayı nə qədər çox olsa, şmüstitullara da bir o qədər çox kağız işlənər. Ona görə də, şmüstitulların sayı planlaşdırılarkən sifarişçinin maliyyə durumu mütləq nəzərə alınmalı, hər bir seçimin iqtisadi cəhətdən səmərəli olub olmayacağı dəqiqləşdirilməlidir.

Ədəbi, bədii və texniki redaktorlar tərtibat prosesində rubrikaların hansı növündən və hansı şərtlər daxilində istifadə etmək lazım gəldiyini aşağıdakı amillərə əsasən qərarlaşdırmalıdırlar:

-əsrin məzmununun mürekkəblik dərəcəsi (çətin qavranılan kitabda şmüstitul və təmiz səhifədən başlayan başlıqlardan istifadə edilməsi, oxucunun işini asanlaşdırır, bu səbəbdən də əlverişli sayılır);

-kitabın həcmi (qalın, iri həcmli kitabın heç olmazsa böyük bölmələrini bir-birindən rahat ayırmaq istəyiriksə, onların hər biri yeni səhifədən başlamalıdır);

-rubrikasiya pillələrinin sayı (çoxpilləli rubrikaları bir-birindən ayırmaq üçün papaq, nəfəslik və s. kimi müxtəlif başlıq növlərindən istifadə etmək zəruridir);

Hər fəslə yeni səhifədən başlayan kitab nə qədər rahat oxunsa da, yeni səhifədən başlayan hər kiçik bölmənin oxucunu tez-tez mütaləni kəsməyə vadar edə biləcəyini də, nəzərə almaq lazımdır.

Kiçik pilləli başlıqlar əsas mətnlə eyni sətirdə yerləşdirilsə də, rənginə, hərflər arası məsafəyə, şriftin növünə görə əsas mətn-dən fərqlənməlidir. Səhifədə yerləşdirilən kiçik pilləli mətnarası başlığın hər tərəfində ən azı 2 sətirin boş buraxılması, 208 səhifəli kitabda 1100-1300 sətir, yəni təxminən 20-24 boş səhifə deməkdir. Bunu nəzərə alaraq başlıqlardan, yalnız vacib olan yerlərdə və lazım olan sayda istifadə etmək lazımdır. Əks halda nəşrin maya dəyəri artar, ədəbi dəyəri isə əksinə, aşağı düşər.

Tərtibat prosesində rum rəqəmlərilə işarələnən başlıqların baş hərflərlə, onların ərəb rəqəmlərilə, axırıncıların isə mötərizəli kiçik hərflərlə işarələnənlərdən böyük olduğunu unutmamaq olmaz.

I.

A.

1.

a).

Çox pilləli rubrikalar üçün şrift seçərkən tək cə ölçü amilini əsas tutmaq olmaz, yoxsa qədərindən böyük şrift seçilməsi tərtibata ancaq xələl gətirə bilər. Belə vəziyyətdə başlıqların fərqli yerləşdirilməsi üsulundan yararlanmaq daha düzgün olar:

- seçmə, yəni mətnlə eyni sətirdə;

- arada, yəni 1-ci bölmənin axırıncı abzası ilə 2-ci bölmənin 1-ci abzası arasındakı boş sətirdə;

- aşağıda, yəni 1-ci bölmənin mətni ilə növbəti bölmənin mətni arasında, 1-cidən bir az aşağıda;

- papaq kimi, yəni səhifənin yuxarısındakı başlığın mət-
nindən xeyli aralı.

Kitabda abzasdan başlayan seçmə başlıqları, adətən yarı qara (sətir) şriftlə, aralı hərflərlə, ya da ölçüsü əsas mətnə uyğun olan kursivlə yığırlar.

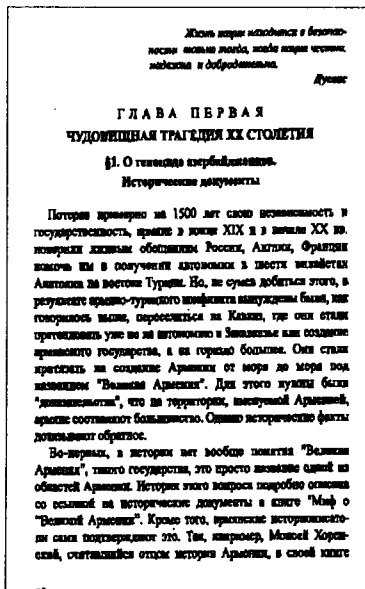
Müxtəlif ölçülü şriftlə yığılan tək bir pilləli yox, bir neçə pilləli başlıq da, əhəmiyyətindən asılı olaraq, mətn arası məsafədə yerləşdirilə bilər. Belə başlıq həm yuxarıdakı, həm də aşağıdakı mətn-dən müəyyən qədər aralı (aşağıdakı mətnə aid olduğuna görə ona, yuxarıdakına nisbətən daha yaxın məsafədə) olmalıdır.

Yuxarı və aşağı pilləli 2 başlıq bir-birinin arxasında, yəni ardıcıl da yerləşdirilə bilər. Bu halda başlıqlar arası məsafə yuxarıdan aşağıya bu ardıcılıqla tənzimlənir: ən böyük məsafə yuxarıdakı mətnlə 1-ci başlıq arasında, bir az kiçik məsafə 2 başlıq arasında, ən kiçik məsafə isə 2-ci başlıqla aşağıdakı mətn arasında olmalıdır. Eyni səviyyəli başlıqlar bütün kitab boyu eyni ölçülü şrift dəsti ilə və eyni qaydada yığılmalıdır.

Aşağı salınmış “papaq” başlıqları ilk səhifələrdə yerləşdirilir:

1-cisi səhifənin yuxarısından bir az aşağıda: 2-cisi isə səhifənin lap yuxarısında. Belə başlıqlarla müxtəlif nəşrlərdə çox böyük bölmələr başla-
ya bilər. Amma, başqa cür də ola bilər, yəni hər biri aşağı salınmış baş-
lıqla başlayan bir-neçə bölməni bir-
ləşdirən “papaq” başlığı daha yuxarı
pilləli başlıq sayılır (Şək. 44).

Bir sətirə yerləşməyən başlığı bir neçə sətirdə elə yerləşdirmək lazımdır ki, cümlənin mənası itməsin, axı kiçik hissəni yeni sətirə keçirmək də düzgün (bütöv sətirdə yığılmış çox uzun başlıqlar istisna olmaqla) olmaz.

Şək. 44

Mətni hissələrə ayıran başlıqlar, oxucunu yeni hissəyə keçməzdən əvvəl fasilə edib dayanmağa məcbur edir, bu da, bəzi nəşrlərin mütləəsi zamanı çox əhəmiyyətlidir. Amma, elə nəşrlər də var ki, mətn hissələri arasındakı fasilə, onsuz da aydın dildə yazılıb asan qavranılan kitabın oxunmasına yalnız mane olur. Belə bölmələrin başlıqları ancaq istiqamətləndirici funksiya daşdığından, onların aşağı pillələrinin “fanarcıq”, “nəfəslik” və ya marginaliya kimi tərtib olunması daha düzgün olar.

“Fanarcıq”, başlığı sayıldığı mətn parçasının ilk abzasının içərisində verilir, onun bütün kitab üçün eyni olan eni, sətirin təqribən 1/4-nə bərabər olur. Nisbətən kiçik, qara şriftlə yığılan “nəfəslik” kimi mətn daxili başlıqlar yöndəmsiz görünməsin deyərək, onları sətirin əvvəlindən sağa tərəf ən azı üç hərf enində aralı və ya aid olduğu mətnin üzərində-səhifənin tam ortasında qoymaq məsləhətdir. İki mətnin arasında yerləşən “nəfəslik” özündən əvvəlki sətirdən 1,5-2 interval aralı, yeni aid olduğu mətnə yaxın qoyulmalıdır. Yuxarıdan və aşağıdan eyni məsafədə yerləşdirilən başlığın hansı mətnə bağlı olduğu bilinmir, bəzə səbəbdən də oxucu çaşa bilər.

Marginaliyalar (latınca “marqo- sahə deməkdir) kitabın açılan tərəfində, yəni sağda yerləşən başlıqlara deyilir. Nisbətən kiçik, açıq rəngli şriftlə yığılan mövzu təsvirli marginaliyalar xeyli yer tutduğundan, onlardan yalnız nadir hallarda istifadə olunur (Şək. 45).

Çalışmaq lazımdır ki, “nəfəslik” və marginaliya növlü başlıqlar yığcam olsun, mətnin sürətli oxunuşuna maneçilik törətməsin, əks halda oxucuda mənfi rəy yarada bilər.

Nefertitiyə bənzəyən xanım

Walter Crane

A

mətnin əvvəlki 15-16 bəndə qəbul edilmişdir. Bu mətnin əvvəlində, yəni birinci bəndə, oxucunu yeni hissəyə keçməzdən əvvəl fasilə edib dayanmağa məcbur edir, bu da, bəzi nəşrlərin mütləəsi zamanı çox əhəmiyyətlidir. Amma, elə nəşrlər də var ki, mətn hissələri arasındakı fasilə, onsuz da aydın dildə yazılıb asan qavranılan kitabın oxunmasına yalnız mane olur.

Belə bölmələrin başlıqları ancaq istiqamətləndirici funksiya daşdığından, onların aşağı pillələrinin “fanarcıq”, “nəfəslik” və ya marginaliya kimi tərtib olunması daha düzgün olar.

“Fanarcıq”, başlığı sayıldığı mətn parçasının ilk abzasının içərisində verilir, onun bütün kitab üçün eyni olan eni, sətirin təqribən 1/4-nə bərabər olur. Nisbətən kiçik, qara şriftlə yığılan “nəfəslik” kimi mətn daxili başlıqlar yöndəmsiz görünməsin deyərək, onları sətirin əvvəlindən sağa tərəf ən azı üç hərf enində aralı və ya aid olduğu mətnin üzərində-səhifənin tam ortasında qoymaq məsləhətdir. İki mətnin arasında yerləşən “nəfəslik” özündən əvvəlki sətirdən 1,5-2 interval aralı, yeni aid olduğu mətnə yaxın qoyulmalıdır. Yuxarıdan və aşağıdan eyni məsafədə yerləşdirilən başlığın hansı mətnə bağlı olduğu bilinmir, bəzə səbəbdən də oxucu çaşa bilər.

Nefertitiyə bənzəyən xanım. Walter Crane. Nəşr edilmişdir.

Şək. 45

Kitabda nə sözlə, nə də “nömrə” ilə qeyd olunmayan kiçik həcmli, müstəqil hissələr də ola bilər. Belə hissələr əvvəlkilərdən “lal başlıqlar” və ya hansısa işarə, ulduzcuq, ya da boş sətir vasitəsi ilə ayrılır. Onlara əksər hallarda şeir toplularında rast gəlmək mümkündür. Səhifənin başlanğıcında və sonunda lal başlıq kimi saxlanılan boşluğun diqqəti cəlb etməməsi, onların əsas çatışmamazlığıdır. Bu səbəbdən də çalışmaq lazımdır ki, belə ayrımalara zərurət yarandıqda iki səhifənin qovşağına düşən lal başlıq 1-ci səhifənin axırına düşsün və mütləq, hər hansı bir işarə ilə qeyd olunsun.

Kitabın bütün hissələrinin arxitektonikası eyni ritmə tabe olmalıdır, məs.: hər hissə bölməyə, bölmə fəsilə, fəsil isə paraqrafa bölünməlidir.

Hər hansı bir halqanın yoxluğu (məs.: hansısa fəsildə paraqraf əvəzinə sərlövhənin olması) rubrikasiyanın məntiqə uyğun və düşünlü olmuş olmasına şübhə yarada bilər. Lakin, kitabın hansısa hissəsinin kiçik pillələrə bölünməməsini həmişə rubrikasiya səhvi saymaq da düzgün deyil, ola bilər ki, buna sadəcə ehtiyac yoxdur.

Əsas mətnin rubrikalarından başqa, kitabda əlavə mətnə aid başlıqlar da ola bilər. Oxucu çarşmasının deyə, onları fərqli şriftlə yığıb, fərqli tərzdə yerləşdirirlər, məs.: kötüyə yaxın yerdə...

Rubrikasiyanın kitab tərtibatında mühüm rol oynadığını nəzərə alan redaktor, onu mütləq nəşrin müəllifi ilə də razılaşdırmalıdır. Rubrikaların tərtibatı ilə bədii və texniki redaktor məşğul olsa da, əsərin rubrikalara bölünməsi (xüsusilə də çoxpilləli), bütünlükdə müəlliflə nəşrin redaktorunun vəzifəsi daxilindədir.

Rubrikaların tərtib olunma qaydası redaktorun dinamik, yaxud sakit tərtibat sisteminə üstünlük verməsindən birbaşa asılıdır. Oxucunun pilləli rubrikaları bir-birindən ayıra bilməsi üçün birinci halda çox nəzərə çarpan (əsas qarniturdan əhəmiyyətli dərəcədə seçilən, məs.: qara, böyük), ikinci halda isə azacıq (cüzi) fərqlənən şriftlərdən istifadə olunur. Başlıqların yerləşdirilməsi də, həmişə eyni qayda üzrə həll olunmur: birinci halda səhifənin tam ortasında-ayrıca sətirdə yerləşdirilən simmetrik başlıqlar, ikincidə sistem halın-

yəni eyni vertikal müstəvidən başlayaraq alt-alta “bayraq” şəklində yerləşdirilir. Adi halda başlıqlar sol tərəfdən başlasa da, bəzən nisbətən mürəkkəb varianta üstünlük verilir. İndeksasiya, başlıqların assimetrik yerləşdiyini bir daha vurğulamış olur. Başqa variant da seçilə bilər, məs.: onların nömrəli hissələrinin vertikal xətt üzrə alt-alta yerləşdirilməsi daha əlverişlidir.

Bəzi nəşrlərdə oxucunun işini asanlaşdırmaq yerinə, əsərə bədii-lik vermək məqsədi ilə başlıqları istədiyi kimi (assimetrik) yerləşdirən tərtibatçının işi, heç də həmişə uğurlu alınmır. Tərtibatçının hansı sistemə üstünlük verməsindən asılı olmayaraq, bütün hallarda oxucunun istəyi birinci növbədə nəzərə alınmalıdır.

Bir sətirə yerləşməyən başlığı 2 sətirə ehtiva etmək lazımdır ki, bir-biri ilə sıx əlaqəsi olan sözlər eyni sətirdə qalsın. Nəyisə əsas götürüb başlığın mənasına zərər verilməsi səhv olar.

Əvvəlinci və axırncı səhifələr. Kitabın arxitektonikası, mətnin başladığı ilk səhifənin başqa səhifələrdən fərqli kompozisiyası və tərtibatı ilə seçilməsini tələb edir. Səhifənin yuxarı kənarından fəsilin başlanğıcına qədər olan məsafə, adətən, səhifənin hündürlüyünün $1/4$ ilə $1/3$ -i arasında olsa da, kitabın boş kənarlarının ölçüsündən, hərflər, sözlər arasındakı məsafədən, başlıqların uzunluğundan və kitabın formatından asılı olaraq dəyişir, məs.: adi qaydada (ardıcıl) yığılmış mətnin yanındakı boş yer ensiz, başlıq qısa olduqda bu sahə yığım formatının eninin $1/4$ -dən də bir az kiçik; səhifənin boş kənarları enli və başlıqlar uzun olduqda isə, əksinə, bu məsafə nisbətən böyük ola bilər.

Kitabın bütün eynitipli bölmələrində mətnin başlanğıcı ilə səhifənin başlanğıcı arasındakı məsafə, bir qayda olaraq bütün nəşr boyu həmişə eyni ölçüdə olur. Oxucunun işini çətinləşdirib tərtibatı korlayan uzun-uzadı başlıqlar vaxtında qaydaya salınmalıdır ki, kitabın ümumi kompozisiyasına xələl gəlməsin.

Nəşrdə mətnin başladığı ilk səhifə, öz tərtibatına görə digərlərindən az da olsa, fərqlənməli, daha gözəgəlimli olmalıdır.

İnisiyala, təkcə böyük bir bölmənin başlanğıcı kimi yox, həm də başlanğıc səhifənin mühüm tərtibat elementlərindən biri kimi baxmaq lazımdır. İnisiyallar adi, bəzəkli şrift (yığılmış və ya rəsəm tərəfindən əl ilə çəkilmiş) və ya sujet-mövzu rəsmi şəklində ola bilər. Şrift inisiyallarından istənilən növ ədəbiyyatın tərtibatında istifadə olunsa da, bəzək və sujet-mövzu inisiyalları əsasən bədii-ədəbi və incəsənət nəşrlərinin tərtibatında işlədilir. İnisiyala mətnin 1-ci sətirinə bütünlüklə və ya müəyyən dərəcədə daxil ola, ondan bir az hündürdə yerləşə, yarisı və ya hamısı mətnin yanına çıxarıla bilər. Qrafik xarakterli inisiyalın ölçüsü və yeri başlanğıc səhifənin ümumi kompozisiyasına uyğunlaşmalıdır. İnisiyalı mətndəki yerinə və görünüşünə görə ümumi kompozisiyaya uyğunlaşdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əks halda, mətnə daxil olan inisiyala ya birinci sətirdəki mətndən qopmuş halda qalacaq, ya da birinci sətirdəki hərflərlə eyni səviyyədən başlasa da, onlardan xeyli hündür olacaq. İnisiyalın hər hansı növünün mətnlə uzlaşmaması ciddi kompozisiya səhvi sayılır.

Mətn daxilindəki bir neçə sətirlə yanaşı yerləşən inisiyalın aid olduğu sözün qısa (2-3 hərfdən ibarət) olması, redaktoru o biri hərfləri də sətirdəkilərdən bir az böyük, ancaq adi hərflərlə verməyə vadar edir. Belə hallarda inisiyaldan istifadə olunması məsləhət deyil, məs.,: əgər çoxsaylı rəqəm, abbreviatura (baş hərflər) ilə başlanan mətn dırnaq içində yazılırsa, redaktor ya cümləni, mənasını dəyişməmək şərtilə başqa tərzdə tərtib etməli, ya da bu fikirdən dəşinməlidir.

Təsvirli başlıq - başlanğıc səhifənin yuxarisında qoyulan bəzək elementidir (Şək.46). O, bəzək, sujet mövzu növünə uyğun emblem və ya

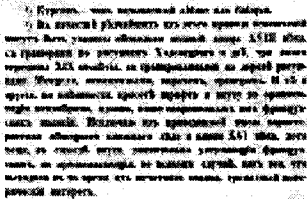

Şək. 46

simvolik təsvirdən də ibarət ola bilər. Ən sadə növü səhifənin başında qoyulan adi xətdən ibarət olan bu cür başlıq, diqqəti səhifənin başlanğıcına cəlb etməklə yanaşı, həm də onun oxucuya təsirini gücləndirir. Mövzu təsvirli başlıq istənilən ədəbiyyat növü üçün yararlı olsa da, əsas mətnin şriftinə uyğunlaşdırılmalıdır, məs.: kontrastlı (təzadlı) şriftə nazik yox, mürəkkəb xətt (bordyr) daha çox uyğun gəlir. Əsasən bədii ədəbiyyat, incəsənət nəşrləri üçün keçərli olan mürəkkəb ornamentli belə başlıqlar (şrift və ya rəsm şəklində) tərtibata dövrə uyğun milli kolorit verməklə bərabər, həm də oxucuda əsərin məzmununa dair konkret fikir formalaşdırır.

Kitabın düzgün seçilmiş ornamentinə yerində əlavə olunmuş simvol və emblemlər, oxucunun əsərin məzmunu ilə əlaqəsini daha da gücləndirir. Düzgün işlənməyib şablon kimi qəbul olunan simvollar isə, ona ancaq yorucu təsir bağışlayır.

Əsasən dərslik və elmi nəşrlərdə istifadə olunub səhifənin ümumi tərtibatına yaraşır verən sujet-mövzu başlıqları mühüm bölmələrin başlanğıcında, səhifənin ümumi kompozisiyasına uyğun yerləşdirildikdə oxucuya güclü təsir imkanına malik olur.

Şək. 47

Kitabın iri hissələrinin, başlanğıc və son səhifələrinin tərtibatı mütləq bir-birini tamamlamalı, nəşrin tərtibatı ilə birlikdə tam və bitkin bir kompozisiya yaratmalıdır (Şək.47).

Axırıncı səhifənin yarımqıq saxlanılması, oxucunu dayanıb bir anlığa düşünməyə, kitabı oxuyub qurtardığını anlayıb, öyrəndiklərini bir daha dərk etməyə vadar edir.

Axırıncı səhifədə cəmi bir-iki sətirin olması da, kompozisiyaya xələl gətirir, yaxşı olar ki, səhifənin ən azı 3/4-ə qədəri dolsun. Axırıncı sə-

Şək. 48

hifənin tərtibatını əvvəlinci səhifəyə uyğunlaşdırmaq üçün onu xətt, ornament və s. ilə də bitirmək olar.

Bütün səhifələrin lüzumsuz yerə bəzəkli çərçivəyə alınması səhifəni ağırlaşdırmaqla yanaşı, həm də oxucuya nəşrin mövzusunun qavramaqda maneçilik törədir (Şək.48).

Müxtəlif növlü mətnlərin səhifələnməsi. Səhifələnmə dedikdə yığılmış mətn və qrafik materialın kitabın formatına uyğunlaşdırılması başa düşülür. Bu tək texnoloji yox, həm də bir tərtibat prosesidir, onun necə olacağı isə, birbaşa nəşrin təyinatından, materialın həcmindən, müəllifin, ədəbi, texniki

və bədii redaktorun zövqündən və seçimindən asılıdır.

Əlyazma materialı (mətn, illüstrasiya, xəritə və s.) əksər hallarda əvvəldən axıra qədər eyni yığım formatına səhifələnilir. Səhifələnmə aşağıdakı qaydalara uyğun olmalıdır:

-səhifə mütləq abzasla başlamalı, bütöv sətirin ümumi görünüşünü korlayıb mütaləni çətinləşdirməməlidir (bu qayda səhifənin axırına da aiddir);

-sözün, ifadənin təksaylı səhifədən cüt saylıya yarımçıq keçirilməsi arzuolunmazdır, çünki səhifənin tez-tez çevrilməsi oxucunu yorur;

-səhifəni başlıqla qurtarmaq olmaz; başlıq, aid olduğu mətnin ən azı 3 sətirindən sonra növbəti səhifəyə keçirilə bilər.

Səhifəni standart ölçüyə yaxınlaşdırmaq məqsədilə, mətnin hər hansı hissəsindəki abzas və ya sətirlərarası məsafəni dəyişdirməyə icazə verilmir. Abzasın dəyişməsi, yəni böyüdülmə-küçüldülməsi, bunun hansısa bir məqsədlə qəsdən edilməsi, sətirlərarası məsafənin artırılması isə, həmin mətnin üstün əhəmiyyətli olması ilə bağlı oxucuda yalnız təsəvvür yarada bilər.

Sözlər arası məsafənin nəzərə çarpmayacaq dərəcədə dəyişdirilməsi daha məqsədəuyğundur. Burada da, ifrata varmaq olmaz, yəni sözlər arası məsafənin həddindən artıq böyük və ya kiçik olması, oxucuda müəyyən çəşqınlıq da yarada bilər.

Müxtəlif mürəkkəblik dərəcəsinə malik mətnlərin düzgün səhifələnməsi konkret qaydalar əsasında aparılmalıdır:

-sətrlərinin uzunluğu fərqli olan şeirlər eyni məsafədən başlaya bilməz; onları simmetrik kompozisiyaya uyğunlaşdırmaq üçün elə yerləşdirmək lazımdır ki, “ağırlıq mərkəzi” mütləq səhifənin ortasından keçən vertikal xəttlə üst-üstə düşsün, yəni, mətnin sol və sağ tərəfinin qatılığı, yəni yüklənmə dərəcəsi eyni olsun. Bu məqsədlə soldakı məsafəni riyazi üsulla deyil, görünüş yaratmaq üçün seçirlər, axı soldan bir az aralı yerləşdirilən şeir, onsuz da, yığım formatından ensiz olur. Şeirın başlığı isə, əksinə, səhifənin düz ortasında yerləşdirilməlidir.

Assimetrik kompozisiya bizi məsələyə başqa aspektdə baxmağa vadar edir. Aralı yerləşdirildiyinə görə bir-birindən ayrılıb yeni səhifədən başlanan şeirlərdən birinin eni digərindən xeyli fərqlənsə, onların biri sol tərəfdən azacıq aralı, az fərqlənsə, hər ikisi eyni nöqtədən başlaya bilər. Bu incəliklər əslində texniki redaktorun vəzifəsi sayılsa da, bədii redaktor və nəşirin də səhifənin kənardan necə göründüyünə diqqət yetirməsi vacibdir:

-yeni səhifədə yerləşdirilən bütün şeirlər soldan eyni məsafədə olmalıdır, xüsusilə də, kiçik formatlı nəşrlərdə;

-üz-üzə yerləşən qoşa səhifələr üçün eyni, konkret, hər iki səhifə üçün münasib sayılan məsafə seçilməlidir;

-hər şeir üçün ayrıca başlanğıc məsafəsinin seçilməsi, ümumi kompozisiyaya xələl gətirir. Şeirləri sətərdən-sətərə keçirəndə kupletləri parçalamaq olmaz, buna nail olmaq onlar arasındakı məsafəni artırıb-azaltmağa da icazə verilir.

Tərkibində düstur olan mətnləri bu məqsədlə bir səhifədən digərinə (xüsusilə də, tək səhifədən cüt səhifəyə) yarımçıq keçirmək düzgün olmaz. Həmçinin, çalışmaq lazımdır ki, səhifə düsturla baş-

1. $x^2 + 2x + 1 = (x+1)^2$
 2. $x^2 - 4x + 4 = (x-2)^2$
 3. $x^2 + 6x + 9 = (x+3)^2$
 4. $x^2 - 8x + 16 = (x-4)^2$
 5. $x^2 + 10x + 25 = (x+5)^2$
 6. $x^2 - 12x + 36 = (x-6)^2$
 7. $x^2 + 14x + 49 = (x+7)^2$
 8. $x^2 - 16x + 64 = (x-8)^2$
 9. $x^2 + 18x + 81 = (x+9)^2$
 10. $x^2 - 20x + 100 = (x-10)^2$

Şək. 49

onları növbəti səhifənin əvvəlində yerləşdirib, oxucuya lazımı istiqamət də vermək olar (məs.: bax səh 3-ə və ya cədvəl 3-ə). Xüsusilə də, başlıqsız cədvəl və nəticələrin aid olduqları mətn-dən aralı yerləşdirilməsi arzuolunmazdır. Heç bir halda cədvəli səhifələrə bölmək lazım deyil, çünki onda məlumatları bir-biri ilə tutuşdurmaq çətinləşir. Bu da heç cür alınmasa, onları üzübüz səhifələrdə yerləşdirmək olar. Mətnədən cədvələ qədər və cədvəl-dən sonrakı məsafə bütün kitab boyu eyni olmalıdır. İstehsalat texnologiyası, hər dəftərin həcmnin ayrı-ayrılıqda 0,5 çap vərəqin-dən az olmamasını tələb edir. Kitabın səhifələrinin ümumi sayının 16-ya və ya 8-ə tam bölünməsi təmin edilməlidir, bu çap və cild proseslərini asanlaşdırar, kitabın keyfiyyətini yaxşılaşdırar.

İllüstrasiyalı mətnin səhifələnməsi. Kitab tərtibatının vacib məsələlərindən biri də, kitab səhifəsində yerləşdirilmiş bütün mətn və qrafik materialların, xüsusilə də illüstrasiyaların nizamlı düzülüşünü təmin edir. İllüstrasiyaların səhifədə düzgün və qaydasında yerləşdirilməsi kitabın xarici görünüşünün bədiiliyini və ondan istifadə rahatlığını təmin etməyə xidmət edir. İllüstrasiyaların yerləşdirilmə tərzini, kitabın məzmununun oxucuya göstərdiyi təsirlə birbaşa bağlıdır.

lamasının (əgər o özündən əvvəlki səhifədə yerləşən mətnə aiddirsə), əks halda mətnin düzbucaqlılığının pozulması kompozisiyaya xələl gətirə bilər.

Düsturla mətn arasında qalan məsafəni (Şək.49) müəyyən məqsədlə artırıb-azaltmaq da olar. Ancaq, çalışmaq lazımdır ki, bu məsafələr nəşr boyu eyni olsun, ya da bir-birindən o qədər də fərqlənməsin.

Cədvəllər (və nəticələri). Cədvəllərin, birbaşa aid olduqları mətnin yanında yerləşdirilməsinə nəzarət etmək lazımdır. Əgər buna imkan yoxdursa, onda

İllüstrasiyalar iki yerə bölünür: məndaxili və mənxarici. Yaxşı tərtibat verilmiş kitabda məndaxili illüstrasiyalar, əvvəlcədən düşünülmüş sistem üzrə, yəni ahəngdar yerləşdirilməlidir. İllüstrasiyalar, elmi-texniki və bədii nəşrlərdə fərqli qaydada yerləşdirilir. Elmi nəşrlərdə illüstrasiyalarsız mətni anlamaq çətin olduğundan, oxucu mütaliə zamanı mətnin müəyyən hissəsi ilə bağlı olan illüstrasiyalara müraciət etməli olur. Ona görə də, bu tip nəşrlərdə mətndən illüstrasiyaya və ya əksinə, yəni geriyyə keçidi asanlaşdırmaq məqsədilə illüstrasiyaların, bilavasitə aid olduqları mətnin yanında yerləşdirilməsi daha düzgündür.

Ümumiyyətlə, illüstrasiyalar istənilən nəşrdə elə yerləşdirilməlidir ki, oxucu tərəfindən adi, yəni olduğu kimi qəbul edilsin. Bədii nəşrlərdə isə illüstrasiyalardan, üstəlik diqqəti daha çox cəlb etmək məqsədilə istifadə olunur.

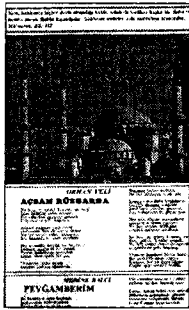
Yaxşı görünsün deyə, əsas mətnə yaxın yerləşdirilən hər hansı bədii illüstrasiya, çox vaxt hansısa epizoda yox, əsərin bütün məzmununa aid olur, belə olduqda onu istənilən yerdə (şmüstitulda, frontispisdə və s.) yerləşdirmək olar. Oxucu ona kitabı oxuyandan sonra, yəni, axırda da baxa bilər.

İllüstrasiyaların kompozisiya daxilində simmetrik və ya assimmetrik yerləşdirilməsi (Şək 50) əsərin kompozisiya quruluşundan, tərtibat ünsürlərinin xarakterindən irəli gəlir. Əsas məsələ odur ki, kompozisiya bitkinliyi, hər şeyin yerli-yerində olması illüziyası, bütün mütaliə boyu oxucunu tərk etməsin. İllüstrasiyaların yerləşdirilmə qaydası, bədii və texniki redaktordan hər bir konkret halda, vəziyyətdə uyğun qərar qəbul etməyi tələb edir :

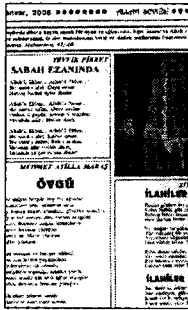
-açıq düzülüş zamanı səhifənin aşağısında və ya yuxarisında yerləşdirilən illüstrasiya mətndən bir qədər təcrid olunmuş təsiri bağıqlasa da, bununla diqqəti daha çox cəlb edir;

-hər tərəfdən, səhifənin digər sətirlərinə nisbətən daha kiçik mətn sətirləri ilə əhatə olunan illüstrasiya, məhz bu düzülüş vasitəsilə, aid olduğu mətnə daha da yaxınlaşmış olur;

- səhifənin (yığım formatının) bir hissəsini tutan illüstrasiya həmişə iki tərəfdən mətnlə əhatə olunur, ya yuxarı və yan, ya da aşağı və yan tərəflərdən;

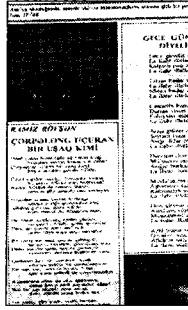
a

b

v

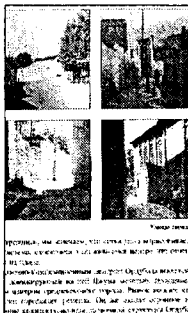
q

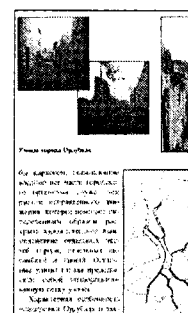
d

e

j

z

Şək 50. İllüstrasiyalarla səhifələməyin geniş yayılmış üsulları

- mətn, səhifəni ortadan qapayan illüstrasiyadan yuxarıda və ya aşağıda yerləşdirilə bilər;
 - bir neçə kiçik illüstrasiyanın şaquli xətt boyunca ardıcıl düzülməsi, onları eyni səhifədə yerləşdirməyə imkan verməklə bərabər, həm də oxucunun işini asanlaşdırır. Mətni yarıya bölməyən illüstrasiyalar bu cür düzülüşdə daha gözəgəlimli görünür.
 - “bağlı” yığımda illüstrasiya 3-tərəfdən mətnlə əhatə olunur;
 - ölçüsü səhifə formatına uyğun olan iri ölçülü illüstrasiyalar və bir-birilə əlaqəli məlumatları əks etdirən cədvəllər, məzmunları imkan verən hallarda, ayrıca səhifədə də yerləşdirilə bilər;
 - “kor” yığımda-illüstrasiya 4-tərəfdən mətnlə əhatə olunur.
- Yığıma üsullarından, illüstrasiyanın yığım formatından ensiz olduğu hallarda istifadə olunur, əks halda illüstrasiyaların ətrafındakı

sətirin ensiz olması, sözlərin sətirdən-sətirə düz keçirilməsinə mane ola bilər. Texnoloji təlimatlara əsasən orta və böyük formatlı nəşrlərdə əsas mətnin yığım formatı (yığım hissəsinin eni) 8 keqlli şrift üçün 2 kv (kvadrat), 10 keqlli üçün 2,2 kv, 12 keqlli üçün 3 kv-dan az olmamalıdır. Kiçik formatlı nəşrlərdə isə, mətni 10-8 keqlli şriftlə yığılan səhifədə sətirin uzunluğu 2,1 kv-dan az olmamalıdır.

Kiçik ölçülü çoxsaylı illüstrasiyaları sol tərəfdə, vertikal xətt boyu yuxarıdan aşağıya yerləşdiririksə, mütaliəni asanlaşdırmaq üçün, onlara aid mətni də səhifənin sağ tərəfinə yığmalıyıq.

Şəkillərin ölçüsü səhifənin ölçüsünə və ya yığım formatına yaxın olan hallarda elə variant seçmək lazımdır ki, şəkilaltı söz şəkilin sol tərəfindən bir az aralı olsun.

Yığıma üsulları illüstrasiyanı, aid olduğu mətnə mümkün qədər yaxınlaşdırmağa imkan verir. Ölçüləri səhifənin ölçüsünə uyğun olan şəkilləri ya ayrı-ayrı səhifələrdə verir, ya da bir yerə yığıb nəşrə əlavə şəklində daha keyfiyyətli kağızda çap edirlər.

Enli illüstrasiya iki yanaşı səhifədə də yerləşdirilə bilər. Bu zaman o, 16-səhifəlik dəftərdə (3-qatlı) 8-9-cu səhifələrdə, 8 səhifəli dəftərdə (2 qatlı) isə, 4-5-ci səhifədə yerləşdirilməlidir. Onun digər yanaşı səhifələrdə yerləşdirilməsi texniki cəhətdən 100%-li keyfiyyəti tam təmin etmir, xüsusilə də, dəftərlər üst-üstə yığılan hallarda... Kitabın mərkəzində, yəni kötükdə yerləşdirilən 2 hissədən ibarət şəkil qatlananda, istər-istəməz ortada nazik ağ kağız zolağı qalır. Üst-üstə yığılıb, üzünə yumşaq üz çəkilən nəşrlərdə şəkilin ortası hər tərəfdən 0,3-0,5 sm içəridə qaldığından tam görünür. Bu səbəbdən də, hazır kitabda orijinalın nəzərdə tutulduğu kimi yox, əslində olduğundan fərqli mənə verə biləcəyi də nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Böyük illüstrasiyalar kiçik formatlı kitablarda, tək bir kitab səhifəsinin yox, iki yanaşı səhifənin ölçüsündə də verilə bilər. Belə hallarda, hazır kitab üç tərəfdən kəsildə illüstrasiyanın kənarında ağ kağız zolağı qalmasın deyə, kitabın kəsilməyə qədərki ölçüləri əsas götürülməlidir. Bu variant, illüstrasiyanın oxucuya göstərdiyi təsiri, sonsuzluq illüziyası yaratmaqla xeyli gücləndirmiş olur. Belə

illüstrasiyaları yerləşdirərkən nəzarət etmək lazımdır ki, kəsiyə şəkilin yalnız lazımsız hissələri düşsün.

“Açıq” illüstrasiya iki yanaşı (qoşa) səhifənin birini bütövlükdə, o birisinin isə, yalnız müəyyən bir hissəsini tutursa, belə düzlüş assimetrik kompozisiyaya daha çox uyğundur.

Bədii ədəbiyyatda, illüstrasiyaların səhifənin boş kənarlarında yerləşdirildiyi hallarla da rastlaşırıq. Illüstrasiyaların yığım formatından kənara çıxarılması səhifənin ümumi görünüşünə xələl gətirmirsə, sətirləri ensiz, boş kənarları enli olan şeir kitablarında, buna icazə verilə bilər.

Xarakteri və mövzusu, ölçüsü və ritmi səhifənin ümumi kompozisiya quruluşuna zidd olmayan belə illüstrasiyalar, bütövlükdə nəşrin oxucuya göstərdiyi emosional təsiri yalnız gücləndirməyə xidmət edir.

Elmi nəşr və dərsliklərdə demək olar ki həmişə, bədii kitablarda isə nadir hallarda, əsas mətndən bir az kiçik ölçülü şriftlə yığılan yığcam şəkilməli sözlərdən istifadə olunur. Əsas mətn korpusla yığılıbsa şəkilməli söz petilə, şəkilin izahı (eksplikasiya) isə nonparellə yığılır. Şəkilməli sözlərin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi hallarda, onları əsas mətndə olduğundan bir az iri şriftlə də yığmağa icazə verilir.

Şəkilin eninə uyğun yığılıb onun altında yerləşdirilən şəkilməli sözlər, şəkillə mətn arasındakı kompozisiya əlaqəsini daha da artırmış olur. Illüstrasiyanın ölçüsündən və təsvir üsulundan asılı olaraq başqa variant da tətbiq edilə bilər, məs.: şəkilməli söz ensiz şəkilin yanında da qoyula bilər. Şəkilməli sözlərin qeyri-adi qaydada yerləşdirilməsi isə, yalnız tərtibatın orjinal həlli ilə bağlı ola bilər.

Səhifələmənin modul sistemi. Nisbətən mürəkkəb, qeyri-adi hallarda illüstrasiyaları modul sistemi vasitəsi ilə mütənasib şəkildə yerləşdirmək mümkündür. “Modul” sözünün də “arxitektika” termini kimi kitabşünaslığa arxitekturadan gəlməsi, kitabla binanın quruluşu arasında müəyyən oxşarlığın olması ilə izah olunur. Arxitekturada “modul” (moduls- latın sözü olub kiçik öl-

çü mənasını verir) konstruksiya ilə, onun ayrı-ayrı hissələrinin ölçüləri arasındakı əlaqənin ifadə vasitəsi kimi qəbul olunmuş ölçü vahidinə deyilir, məs.: klassik arxitekturalı binanın müxtəlif elementləri, onun bünövrəsindəki sütunun modul kimi götürülən radiusu ilə ifadə oluna bilər

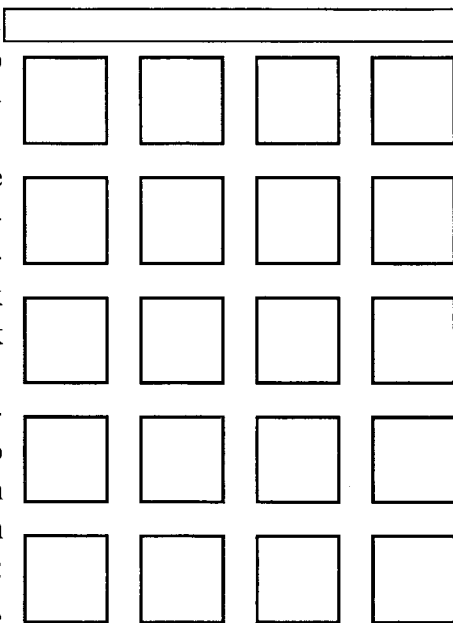
Modul sistemini kitabşünaslığa tətbiq edərkən, müxtəlif quruluşlu mətn və illüstrasiyaların kitabın səhifəsində necə yerləşdirilməsindən asılı olmayaraq, oxucu tərəfindən bir tam kimi qəbul olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Ona görə də, bu elementlərdən hər birinin səhifədə öz yeri olmalıdır. Səhifələri çevirəndə mətn və illüstrasiyalar arasındakı nisbət dəyişsə də, onlara ayrılan yer, seçilmiş ölçü vahidinə, yəni modula uyğun olmalıdır.

Qəbul olunmuş modul əsasında kitabın ölçüsünə uyğun modul toru qurulur. Modul toru səhifəni, hər biri modula bərabər olan eyni ölçülü (eni, uzunluğunu) qəfəslərə bölür.

Qəfəslər bir-birindən bu nəşr üçün (mətn və illüstrasiya, ya da iki illüstrasiya arası) qəbul olunmuş məsafə qədər aralı olur. Modul toru qurularkən, səhifənin yuxarısında səhifələrin sayı və kolontitul üçün boş yer saxlanılmalıdır.

Modul toru, səhifələmə sxemi üçün bünövrə rolunu oynayır. Bu bünövrə üzərində, kitabdakı bütün materialları müxtəlif variantlarda yerləşdirmək mümkündür (**Şək 51**).

Kitab səhifəsində eyni vaxtda müxtəlif ölçülü 3-4 şəkil də yerləşdirilə bilər, ancaq onların hər birinin ölçüsü mütləq torun addımına uyğun olmalıdır, məs.: 2 şəkilin hər biri eninə görə 2, hündürlüyünə görə 3, 3-cü şəkil

Şək 51

isə eninə görə 4, hündürlüyünə görə 3 modula bərabər ola bilər. Əsas məsələ, səhifədə illüstrasiyanın ölçüsünün istənilən halda modul torunun addımlarına bərabər olmasının təmin edilməsidir.

Bütün səhifələrin dəqiq quruluşlu orijinal tərtibatına, ancaq modul sisteminin prinsiplərinə düzgün əməl etməklə nail olmaq olar. Bəzi incəsənət nəşrlərində rəsm əsərlərini səhifədən səhifəyə keçirmək (əsas kadri saxlayıb, kənarlarını kəsmək) arzuolunmaz olduğundan, onlara modul sisteminin tətbiq olunması da, düzgün deyil.

Səhifələmənin modul sistemi məqsəd deyil, kitabın bütün illüstrasiyalarının harmonik, bir-birinə uyğun yerləşməsini təmin edə biləcək bir vasitədir. Ondan mətnin başlıq və digər elementlərinin, titul vərəqi və üzqabığının qurulması, kənar sahə zolaqlarının ölçüsünün düzgün təyin olunması və hətta şriftin düz seçilməsi məqsədlə də istifadə etmək mümkündür.

Əlavə sorğu elementləri. Kitabın məzmununu təşkil edən mətn və şəkillərdən başqa bir çox sorğu elementləri də var. Onlar kitab blokunun düzgün yığılmasına və oxucuya, kitabda özünə lazım olan mətn və materialı rahat tapmağa kömək edir. Bütün bu elementlərin tərtibatı kitab səhifələrinin nəşr üçün qəbul olunan ümumi kompozisiyasına uyğunlaşdırılmalıdır. Oxucu üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əlavə sorğu materiallarına səhifələrin sıra nömrəsi, mündəricat, başlıq və s. göstəricilər aiddir.

Səhifələrin sıra nömrəsi, başlıq və göstəricilər kitabdan istifadəni asanlaşdırıb istənilən materialı tapmağa yardım etdiyi üçün yaxşı görünməlidir. Bu səbəbdən də, onlar əsas mətnin yığıldığı qarniturla eyni rəngdə və ölçüdə yığılır. Əsas mətn korpus və ya daha iri şriftlə yığılıbsa, bu göstəricilər üçün bir az kiçik şrift (petit) də seçilə bilər. Əsas mətnin petitlə yığıldığı hallarda isə, sıra sayını petitdən kiçik şriftlə yığmaq düzgün deyil. Daha tez-tez istifadə olunan lüğət və sorğu nəşrlərində bəzi səhifələrin sıra nömrəsini əsas mətnə olduğundan da iri, qara rəngli şriftlə yığmaq olar. Sıra nömrəsi, adətən səhifənin aşağısında lap mərkəzdə, ya da kitab açılan tərəfdə, yəni sağda yerləşdirilir. Elmi kitab və dərsliklərdə

səhifə kənarında yerləşən sıra sayına görə istənilən səhifəni tapmaq daha rahat olsa da, ortada yerləşən sıra sayı, həm də, kitab səhifəsinin simmetrik kompozisiyasını gücləndirmək imkanına malikdir.

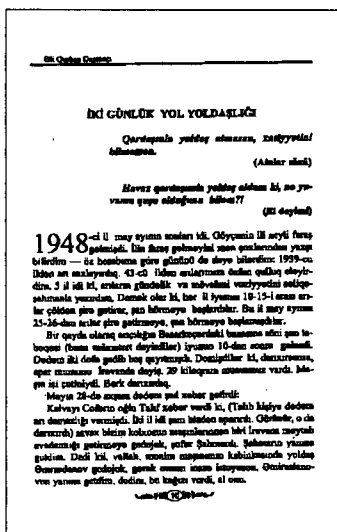
Başlıq və şeirlərin mərkəzdə, eyni vertikal ox üzərində yerləşdirilməsi səhifənin daha baxımlı alınmasına səbəb olur. Səhifənin aşağısındakı boş yerdə yerləşən sıra sayı əlavə yer tələb etmir, onun hesabına səhifənin aşağısı da boş görünür. Sıra sayı səhifənin yuxarisında yerləşəndə isə, ensiz görünən yuxarı sahəni yığım formatı hesabına bir az böyütmək lazım gəlir. Bu isə kitabın həcmi və ona sərf olunan materialların miqdarını artırır, deməli əlavə maliyyə itkisinə səbəb olur. Səhifənin yuxarisında kolontituldən istifadə olunursa, əsas mətnlə eyni ölçülü şriftlə yığılan sıra sayı da, onunla eyni sətirdə verilməlidir. Adi halda sıra sayını əsas mətndən, təqribən sətirin hündürlüyü qədər məsafə ayırmalıdır.

Tərtibatın xarakterindən və tərtibatçının istedadından asılı olaraq bəzi nəşrlərdə sıra saylarının fərqli tərzdə yerləşdirilməsinə icazə verilir, məs.: ensiz sütunlarda başlıqla yanaşı və s.

Kolontitul - səhifənin yuxarisındakı, mətnin aid olduğu bölmənin

adının yazıldığı sətirə deyilir. Kolontitullar sabit və dəyişkən olur. Kolontitulların kitab boyu dəyişməsi, oxucuya istədiyi bölməni asanlıqla tapmaqda kömək edir. Bütün kitab boyu dəyişməyib sabit qalan, yalnız tərtibata gözəllik vermək məqsədilə istifadə olunan kolontitul əslində oxucuya lazım deyil, elə bu səbəbdən də “ölü” kolontitul adlanır (Şəx 52).

Kolontitulların mürəkkəb rubrika-siya sisteminə malik elmi işlərdə, məqalə toplularında, sorğu kitablarında, texniki dərsliklərdə və s. bu kimi nəşrlərdə əhəmiyyəti az deyil.

Şəx 52

Mürəkkəb rubrikasiyalı nəşrlərdə kolontitulun cüt səhifəsində fəslin adı gedirsə, tək səhifəsində bu fəsil daxilindəki paraqraf göstərilir, məs.: məqalələr toplusunda sol tərəfdə (cüt səhifədə) müəllifin adı, sağ tərəfdə (tək səhifədə) məqalənin adı verilir. Başqa variantlardan da istifadə oluna bilər.

Kolontitul şriftinə görə əsas mətndən fərqlənməlidir. Bu səbəbdən də, onları kursivlə, ya da əsas mətnə olduğundan bir az kiçik (əsas mətn korpusdan kiçik deyilsə) şriftlə yığrlar. Bu qayda kolontitulların mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi lüğətlərə aid deyil, onlarda kolontitulu əsas mətndən bir az iri şriftlə yığrlar ki, diqqəti dərhal cəlb edə bilsin.

Kolontitullar adətən səhifənin yuxarisında, nadir hallarda açılan tərəfində və ya aşağısında yerləşdirilir, həm də axırncı iki variant mütlaliə vaxtı oxucunu yorduğundan birinci variant daha münasib hesab olunur.

Bədii əsərlərin titul, bütövlükdə şəkillə örtülmüş və ya boş səhifələrində kolontitul və ya sıra sayları qoyulmur.

Kolontitulla bir sətirdə, yəni səhifənin yuxarisında yerləşən sıra nömrələri nəşrlərin ilk səhifələrində, aşağısında yerləşənlər isə axırncı səhifələrində qoyulmur.

Amma bu, heç də həmişə belə olmur, məs.: sıra sayının vacibliyini nəzərə alıb, şeirlər toplusunda oxucunun işini asanlaşdırmaq məqsədilə bəzən bu qaydadan kənara çıxmağa da icazə verilir. Ümumiyyətlə, kitabın oxucu üçün hazırlandığını, deməli onun marağına da xidmət etməli olduğunu həmişə diqqətdə saxlamaq lazımdır.

Mündəricat. Mündəricatın əsas vəzifəsi lazım olan bölməni tapmaqda oxucuya yardım etmək, onda kitabın quruluşu, işıqlandırılan mövzuların ardıcılığı haqqında təsəvvür yaratmaqdır (Şək.53).

MÜNDƏRICAT	
N əfisi.....	3
QİS	5
MİSİR	5
PƏSİL. Təbiiyyət quruluşu, onun inkişafı və vəziyyəti	
1.1. Təbiiyyət quruluşu haqqında ümumi məlumatlar.....	9
1.2. Təbiiyyət quruluşu haqqında əlavə məlumatlar.....	16
1.3. İncəsənət inkişafı və təbiiyyət quruluşu.....	11
1.4. Təbiiyyət quruluşu haqqında qısa təsvir haqqında.....	14
PƏSİL. Təbiiyyət quruluşu haqqında əlavə məlumatlar	
2.1. Yer fəzaları haqqında məlumatlar.....	30
2.2. Əhəmiyyətli olan məlumatlar.....	31
2.3. Təbiiyyət quruluşu haqqında əlavə məlumatlar.....	33
2.4. İncəsənət haqqında məlumatlar.....	33
2.5. Əhəmiyyətli məlumatlar, quruluşu haqqında məlumatlar.....	35
2.6. Bir qədər əlavə məlumatlar.....	34
PƏSİL. Təbiiyyət quruluşu haqqında əlavə məlumatlar	
3.1. Təbiiyyət quruluşu haqqında əlavə məlumatlar.....	50
3.2. İncəsənət quruluşu haqqında əlavə məlumatlar haqqında.....	51
3.3. Pərspektiv, qrup və əhəmiyyət.....	53
3.4. İncəsənət quruluşu haqqında əlavə məlumatlar haqqında.....	53
PƏSİL. Əhəmiyyətli məlumatlar və əlavələr	
4.1. Düzün pərspektiv və əhəmiyyətli məlumatlar.....	54
4.2. Əhəmiyyətli məlumatlar.....	54
PƏSİL. Əhəmiyyətli məlumatlar haqqında əlavələr	
5.1. Əhəmiyyətli məlumatlar haqqında əlavələr.....	54
5.2. Əhəmiyyətli məlumatlar haqqında əlavələr.....	54
PƏSİL. Əhəmiyyətli məlumatlar haqqında əlavələr	
6.1. Əhəmiyyətli məlumatlar haqqında əlavələr.....	54
6.2. Əhəmiyyətli məlumatlar haqqında əlavələr.....	54

Şək 53

Mündəricatda əlavə sorğu elementi kimi istifadə olunan başlıqlar, adətən kiçik ölçülü şriftlə (əsas mətn korpusdursa-pe-titlə) yığılır. Böyük formatlı nəşrlərdə (incəsənət) başlıq əsas mətndən bir az böyük, bəzən hətta baş hərflərlə də, yığıla bilər. İmkan daxilində başlıq daha yaxşı nəzərə çarpsın deyər hərfləri bir-birindən azacıq aralamaq, ya da, açıq rəngli şriftlə yığılan əsas mətndən qara şriftlə seçmək mümkündür.

Başlıqların təsnifatının dəqiq aparılması kitabın arxitektони-касы haqqında düzgün təsəvvür yaratmağa xidmət edir. Bu, bir neçə üsulla həyata keçirilir:

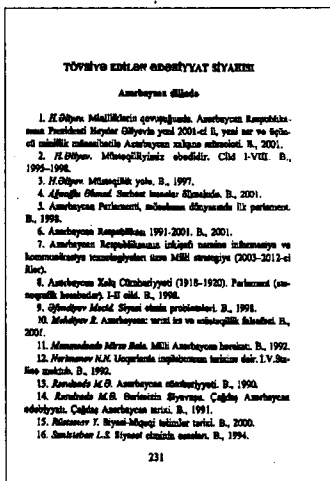
- müxtəlif səviyyəli başlıqlar müxtəlif ölçülü şriftlə yığılır, məs.: hissələrin adı - 8 pt-la qara, fəsilərin adı 8pt-la açıq rəngli, &-ların adı isə nisbətən kiçik, açıq rəngli şriftlə yığılır;

-müxtəlif səviyyəli başlıqlar fərqli qaydada da, məs.: hissələrin adı qırmızı xəttlə, fəsilin adı-səhifənin kənarında, paraqrafın adı isə ortada yerləşdirilə bilər. Seçilən şriftlərin rəngi və ölçüsü, kitabın ümumi tərtibat kompozisiyasından və rubrika növündən asılı olaraq dəyişir.

Aşağı səviyyəli başlıqlara yer çatmadıqda, onları ya atır, ya da mətnin içində yerləşdirirlər. Bu qayda başlıqların, nəşrin

xarakteri ilə bağlı vacib olduqları hal-lara şamil edilmir. Belə halda onları azca sıxıb, iki sütuna da yerləşdirmək mümkündür.

Uzun başlıqlardan ibarət mürəkkəb quruluşlu (elmi kitab, dərslik) mündəricatı əsas mətnlə eyni formata (eninə görə) yığmaq olar. Qısa başlıqlı (bə-dii, incəsənət nəşrləri) enli kitablarda isə, mündəricat (**Şək. 54**) üçün nisbətən kiçik yığım formatı seçilir. Əks halda sətirdə uzun uzadı yerləşən nöq-tələr, səhifənin sıra nömrəsini tapma-ğı, ancaq çətinləşdirə bilər.

Şək. 54

Mündəricata, mövzularla bağlı müvafiq təsvir elementləri də əlavə oluna bilər. Belə hallara sorğu və elmi nəşrlərdə, dərsliklərdə daha çox rast gəlinir. Eyni təsvir elementi həm kitabdakı yerində, həm də mündəricat olan səhifənin sağ kənarında yerləşəndə, kitabı açmadan da, lazım olan bölməni tapmaq mümkün olur.

Mündəricat ya kitabın əvvəlində (tituldan sonra) ya da axırında yerləşdirilir. Sorğu xarakterli mündəricat layiq olduğu ikinci dərəcəli yerdə, yəni kitabın axırında yerləşdirilməlidir. Oxucunun əsas mətndən əvvəl kitabın mövzu, plan və arxitekturası ilə tanış olması tələb olunan hallarda, onu kitabın əvvəlində də yerləşdirmək olar. Oxucu, kitabın axırında yerləşdirilən hər hansı bir göstərici ilə mündəricatı qarışdırmasın deyər, ikincini kitabın əvvəlinə də keçirmək olar.

Başqa kağızda çap olunan illüstrasiyaların yerləşdirildiyi nəşrlərdə mündəricat onlarla əsas mətnin arasında, ya da kitabın əvvəlində yerləşdirilir. Elmi nəşr və dərsliklərdə mündəricatın kitabın əvvəlində yerləşdirilməsi daha məqsədəuyğundur.

Mündəricatı axırda yerləşdirməyin texnoloji cəhətdən üstünlüyü ondadır ki, çap vərəqlərinə uyğun gəlməyən səhifələrin sayını (8, 16) tənzimləmək, yəni onları bir az sıxmaq və ya tamamilə ləğv etmək olar. Kiçik həcmli nəşrlərdə yer az qalanda mündəricatı titul və ya üzqabığının arxasında da vermək olar.

Göstərici elmi, texniki, istehsalat, dərslik, sorğu və s. nəşrlərdə lazım olan məlumatları asanlıqla tapmağa imkan verir. Göstərici mövzuların adlarını, hər adın qarşısında isə, bu mövzuya aid məlumatın yerləşdiyi səhifəni göstərir. Onları elə tərtib etmək lazımdır ki, istifadə edəndə problem yaranmasın. Bu məqsədlə, hər axtarılan söz yeni sətirdə, onun izahı isə eyni sətirdə, yalnız bir az solda yerləşdirilir. Məlumatın yerləşdirildiyi səhifənin sıra nömrəsi də, mütləq əsas mətndən fərqlənməlidir. Kitab ədəbiyyat göstəricisinə əsasən axtarıldığından, müəllifin əlifba sırası ilə düzülən soyadı, adı aydın görünməli, mətn yığcam olub kiçik şriftlə, yəni petitlə yığılmalı, yəni onun şrifti əsas mətndən fərqlənməlidir. Göstəricilərin materialı əsasən 2, enli formatlı nəşrlərdə isə bəzən, hətta -3 sütuna

belə bölünə bilər. Bəzi lüğət və sorğu kitablarında oxucunun işi-
ni asanlaşdırmaq məqsədilə hər bir bölmənin müxtəlif çalarlı ka-
ğızda çap olunmasına da icazə verilir.

İstehsalat prosesində mətbəə işçilərini istiqamətləndirmək
məqsədilə norma və siqnatura tətbiq olunur. Norma və siqnatura,
müxtəlif nəşrlərin eyni vaxtda hazırlandığı sexdə komplektləş-
dirilən blokların və dəftərlərin bir-birinə qarışmamasını təmin
edir. Norma dedikdə, kitabın qısa adı, müəllifin soyadı və ya si-
fariş nömrəsi nəzərdə tutulur, məs.: o, 3 qatlı dəftərdə 17, 33 və s.
səhifələrdə, 4 qatlıda isə 33, 65, və s. səhifələrdə yerləşdirilir.
Siqnatura hər dəftərin (8, 16 səhifəli) 3-cü səhifəsində ulduz-
cuqla təkrarlanır. Bu elementlər oxucuya lazım olmadığına görə
onları kiçik şriftlə (6-8 keql) yığırlar. Səhifənin qurtaracağında,
yəni kötük tərəfdə yerləşdirilən norma və siqnatura sıra sayı ol-
mayan səhifələrə qoyulmur.

Kataloqa salınan hər bir nəşr, mütləq onun qısa məzmununu,
ideya-siyasi istiqamətini, müəllifini və hansı oxucu kütləsi üçün
yazıldığını göstərən annotasiya ilə təmin edilməlidir. Annotasiya
ciddi yaradıcılıq məhsulu olub, müəllifdən dərin bilik, geniş mü-
şahidə və ümumiləşdirmə qabiliyyəti tələb edir. Oxucuda kitabın
məzmunu ilə bağlı təsəvvür yaratmaq üçün annotasiya konkret,
dəqiq, aydın, sadə və sərrast cümlələrlə yazılmalı, onun mət-
nində geniş oxucu kütləsinə məlum olmayan terminlərdən istifa-
də edilməməlidir. Əsas mətnin qarnituru ilə, yalnız ondan bir az
xırda, kursiv şriftlə yığılmış annotasiya 800 işarədən, yəni makina
yazısı ilə 16 sətirdən çox olmamalı, titulların arxasında və
ya supercildin klapanının içəri tərəfində verilməlidir. Super cildin
klapanında və ya üz qabığında yerləşdirilən annotasiyanın ölçüsü,
mütləq müstəvi üzərindəki təsvirə uyğunlaşdırılmalıdır.

Bədii əsər üçün yazılan annotasiyada əsərin müəllifi, nəşrin
qısa məzmunu və ideyası, elmi kitablarda bununla yanaşı, bə-
zən fəsillər, başlıq və bölmələr, məcmuələrdə isə, üstəlik hər böl-
mənin müəllifi də göstərilməlidir.³

³ *Алехин Е.М., Западов А.Б. Аппарат книги,- М.:Книга,1957, с.72*

Mətnlə əlaqəli çoxsaylı illüstrasiyalarla bəzədilmiş kitabın hər səhifəsinə ayrı-ayrılıqda tərtibat vermək lazımdır. Əksər hallarda, ancaq kitabın əvvəlindəki səhifələri (titul, avantitul, frontispis və s.) tərtib edən bədii redaktor, bütün qalanları üçün ancaq zəruri standartları müəyyənləşdirməklə kifayətlənir. İstənilən halda, onun tərtib etməli olduğu səhifələrin arasında mündəricat, hissənin, bölmənin əvvəli, səhifə sayı, rubrika pillələri (böyük, kiçik, orta pilləli və s.) mütləq olmalıdır. O, həmçinin texniki redak-

"Технически мысленно выстроить текст не невозможно, а только возможно". А у автора сложилось такое мнение - во что бы то ни стало добиться ровности. Ровности пролета, ровности арматуры, а ведь известно, что гнев порождает и увеличивает даже дробнейшего человека.

В монографии была упрята и в адрес ровного авторбейтингового автора, особенно оговорившись, что это провозглашение возможности. С начала XX века процессом сложившегося на его протяжении в авторбейтинговом арматурном выделительном, разнотипном арматурном выделительном выделении. Но все эти области относятся к разным группам выделительных из области легкой выделительной, арматурной выделительной. Историко выделительной. Именно выделительной историко выделительной, одной из главных арматурных выделительных выделительных выделительных выделительных того арматурного (39, с.152-153).

В заключение хотелось бы арматурно выделительной арматурной выделительной арматурной философии Сопрано: "Выделительной арматурной - выделительной добро в зло".

Şək 55 a)

torla birlikdə aşağıdakı məlumatları da hazırlamalıdır:

- nəşrin əsas (tituldan mündəricata qədər) səhifələrinin tərtibatı;
- səhifənin sağında, solunda və ya mərkəzində yerləşdirilən sətirlərin hansı şrift dəsti ilə, hansı formata yığılması;
- səhifə saylarının şrift ölçüsü və yerləşdirilmə qaydası;
- başlıq, yarımbaşlıq, kolontitul və fanarların tərtibatı;
- şrift dəsti və ölçüsü, sətirlər arasındakı məsafə;

- səhifədəki sətirlərin sayı;
- başlıqla mətn arasındakı məsafə;
- yığım formatı;
- boş sahələrin ölçüsü;
- annotasiya;
- çıxarışların yerləşmə qaydası;
- axırını (nəşr haqqında texniki məlumat, ədəbiyyat siyahısı) səhifələrin (Şək 55, a, b) tərtibatı.

Standart üsullardan istifadə etməklə hazırladığı bir neçə adi səhifəni yoxlamaq üçün bədii və texniki redaktora qaytaran səhifələyici, ancaq onlar təsdiq olunduqdan sonra bütün kitabı səhi-

125

**CANALI MİRZƏLİYEV
JURNALISTIN TALEYİ
(Roman)**

Mətbəhə əlaqə saxlamaq üçün məlumat əldə edə bilərsiniz
Tel. Mətb. (090) 311-63-72
E-poçtu: Canali@aznet.az

Bədii redaktor: C.XANALİYEV
Texniki redaktor: SƏLƏN MƏLİTİYEV
Korrektor: VİDALƏ HAQQVƏRDİYEV

Çap sənədləri: 01.10.2006. Kəpən: 60x84 1/16.
Ofet həcmi: 1000 sətir, 13,5. Bütünlük vaxtı: 12,55.
Tiraj: 1000. Səhifə 30.00. Məlumat əldə etmək üçün.

"Azərbaycan" nəşriyyatı mətbəxəsinin əsas nəşriyyatıdır.
Az 1073 Bədə. Mətbəxə: 090401, 028-00. Mətbəxə.
Tel.: (09412) 438000. Faks: (09412) 4970983.
E-mail: azarbaycan@aznet.az

Şək 55 b)

Kitabın sonuncu səhifəsi

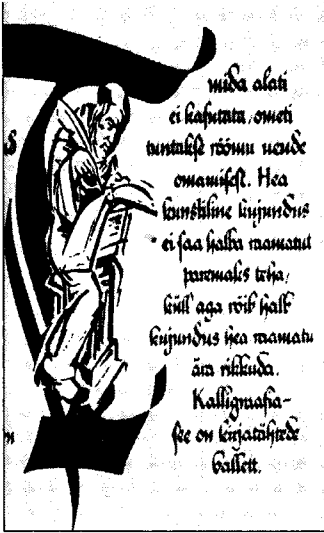
fələməyə başlasa, düzəlişlər nisbətən az olar. Əks halda, tərtibatçını düz anlamayan səhifələyici, işi hər dəfə yenidən başlamalı olacaq. Əlyazmanın maket variantı, tərtibatçı ilk əvvəl sətirdə söz və işarələrin sayını hesablayıb gələcək kitabdakı səhifə sayını müəyyənləşdirdikdən sonra hazırlanır.

Əlyazmanın həcmi nə qədər böyükdürsə, əsas mətni kiçik keqlə yığmağa da bir o qədər çox əsas var, bu şərtlə ki, ensiz sütunlarda yerləşə bilməyən mətn 10 keqldən kiçik şriftlə yığılmasın. Yoxsa, oxucunun işi çətinləşə bilər.

Əlyazma kiçik olduqda isə, nisbətən böyük ölçülü şrift seçib, sətirlər arası məsafəni artırmaqla və ya mətni sütunlara bölüb səhifənin boş kənarlarını böyütməklə, ya da daha qalın kağızda çap etməklə kitabın həcmi bir az artırmaq mümkündür. Çalışmaq lazımdır ki, kitabdakı səhifələrin sayı (ağ səhifələr də daxil olmaqla) formatın kəsr hissəsinə tam bölünə bilsin, ya da heç olmasa onun yarısına bərabər olsun. Yaxşı redaktə olunmuş müəllif əlyazması, ancaq tərtibatçı tərəfindən şrift seçildikdən və nümunə (səhifənin maketi) təsdiq edildikdən sonra səhifələnməyə, yəni operatora verilir. Müasir dövrdə demək olar ki, bütün yazarlar kitabı nəşriyyat və ya mətbəəyə yığılıb səhifələnməmiş halda diskətdə, ya da kağızda təhvil verirlər. Bu, kompyuterdə işləməyi bacaran redaktorun işini xeyli yüngülləşdirsə də, əksər hallarda texniki və bədii tərtibat barədə anlayışı olmayan yazar tərəfindən çapa hazırlanan işin təkrar səhifələnməsi ilə nəticələnir.

Yığım formatının tərtibatı. Müasir dövrdə, titul və şmüstitulların adətən, cüt variantlarına üstünlük verilir, arxası (cüt sayılı) ağ saxlanılan titul tək səhifədə yerləşdirilir. Bu, mövzunun vacibliyi illüziyası yaratmaqla yanaşı, həm də oxucuya fikrini toplayıb oxuduqlarını daha yaxşı qavramaqda kömək edir. Kitabın dizaynından asılı olaraq ağılaşmaz görünə də, ağ sahələrin ölçüsü bəzən ümumi həcmə 50%-ni, qeyri-adi, orijinal tərtibatlı incəsənət nəşrlərində isə daha çox hissəsini tutur. Bütün kitab-

larda səhifənin açıq kənarındakı ağ sahələr kötükdəkinə nisbətən bir az böyük olur. Əsas məsələ, yanaşı səhifələrin bir tam kimi qəbul olunmasının, yəni mətnin düzgün yerləşdirilməsinin təmin olunmasıdır. Kitab açılarda ortada görünən ensiz ağ kağız zolağı qoşa səhifələrə yığılmış mətnin, sanki bir-birinə qısılması illüziyasını yaradır. Ən kiçik ağ sahə kötüklə səhifə arasında qalsa da, iki səhifə arasındakı sahənin eni, sahənin kənarındakı istənilən ağ sahədən böyük olur. Sahələrin eni aşağıdakı qaydada artır: yuxarı, yan, aşağı. Cildləmə vaxtı səhifələr bir-birinə yapışmasın deyə kötükdəki ağ sahənin eninin kifayət qədər olmasına da diqqət yetirilməlidir. Başlıq iki yanaşı səhifədə yerləşdirilmədirsə, dəftərlərin birləşdirilmə qaydası (iç-içə və ya üst-üstə), cildləmə üsulu mütləq nəzərə alınmalı, kötükdə yerləşən hərflər arasındakı məsafə tənzimlənməlidir. Kitabların əksəriyyəti üçün, şrift seçib səhifələməklə məhdudlaşan tərtibat, hətta bu halda da bədii və texniki redaktordan bir neçə mürəkkəb məsələni həll etməyi tələb edir, məs.: rubrikalar üçün seçilən şrift, cədvəl, şəkilaltı sözlər, əlavələr necə olmalıdır? Kitab tərtibatçısı, əlbəttə ki, bütün kitabda eyni şrift dəstindən istifadə etməyə çalışır. Əsas mətnin başlıqları, hər hissənin əvvəlində yerləşən fanarcıq, kolontitul, eyni ölçülü sıra sayları yaxşı olar ki, eyni səviyyədə yerləşdirilsin. Kitab üçün standart ölçüdə yığım formatı seçilməlidir. Başlığın şrifti, titulun şriftinə uyğun seçilsə də, adətən, 18-24 keqldən böyük olmur. Bəzən, kiçik, bir-birindən aralı şriftlə yığılmış başlığın nəzərimizi böyükdən heç də az cəlb etmədiyinə də diqqət yetirməliyik. Əsas mətnin şrifti kitabın qalınlığından, sütunun enindən, şrift dəstindən, sətirlərarası məsafədən və nəzərdə tutulduğu oxucu auditoriyasının yaşından asılı olaraq 8-12 keql arasında seçilir. Yaxşı olar ki, hər sətir özündən əvvəl yerləşən sətirin abzasını, ən azı iki hərflə bağlasın. Sitatlar üçün, ya əsas mətndən bir az kiçik ölçülü şrift seçilir, ya da hərflər bir-birindən aralı yığılır. Onlardan əvvəldə və sonra bir az boş məsafə də saxlanılmalıdır.

Şək 56..

Təcrübə, kitabın adi tərtibatı (əla, yaxşı yox) ilə bağlı məsələni standart yolla həll etməyin mümkünlüyünü göstərir. Ölçüsü 60x90 1/16 olan "adi" kitabın əsas mətni üçün şrift dəsti-"tayms", ortada yerləşdirilən başlıqlar üçün "A1-lat" dəsti, bölmələrin nömrələnməsi üçün nisbətən iri şrift seçilərsə, səhifənin aşağısında daha enli yer boş saxlanıla bilər. Tərtibatçı rəssamın bu işi adi də olsa səhvsiz, qəbul olunmuş standartlardan kənara çıxan işi isə "qeyri-adi" dizayn sayılır (Şək. 56).

Bədii redaktorların kitabın hazırlanması prosesində ikinci dərəcəli rolla kifayətlənməsi, nəşrin tərtibatı ilə bağlı məsələlərdən bir çoxunu, məs.: yığım, səhifələmə, rubrikasiya sistemi, titul səhifələri, mündəricat, əlavələr, sitatlar üçün şrift seçimi, rastr və s. kimi işlərə nəzarəti texniki redaktorun və ya istehsalat şöbəsinin üstünə atması, tamamilə yol verilməzdir.

Nəşrin tərtibatı üçün dəvət edilən bədii və texniki redaktorların işinə nəşrin redaktoru tərəfindən mütləq nəzarət edilməlidir. Nəşrin redaktoru bədii və texniki redaktorların işinin miqyasını, yəni nəşrin formatını, səhifələrin təqribi sayını, şəkillərin ölçüsünü və yerini, rəngini, cild növünü, materialını və s. müəyyən etməli, sifarişi çapa imzalamamışdan əvvəl mütləq istehsalata dərinədən bələd olan təcrübəli texnoloqla məsləhətləşməlidir. Uzun illər ərzində istehsalat təcrübəsinə yiyələnən, poliqrafiya texnikasının iş prinsipini, çap və cild texnologiyasını dərinədən öyrənən texnoloq, illüstrasiyaların rəngini və yerini, nəşrin formatını və s. dəyişməklə tirajın hazırlanmasına sərf olunan məsrəfi, sifarişçinin maliyyə imkanlarına uyğunlaşdırıla bilər. Bütün incəlikləri nəzərə alıb texnoloqla, kitabın keyfiyyətinə xələl gətirmədən nəşrin maya dəyərini azaltmaq yollarını araşdıran

redaktor, tədrisən daha az məsrəf sərf etməklə nəfis və keyfiyyətli kitab çap olunmasına nail ola bilər.

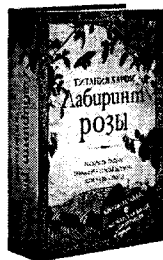
Planı məntiqə uyğun qurulan kitabın tərtibatı prosesində aşağıdakı mətnlərin şrift ölçüsü, dəsti, yığım formatı, yeri, rəngi və yığılma qaydası mütləq (səhifələnmədən əvvəl) müəyyənləşdirilməlidir:

- müəllifin adı, nəşrin daxil olduğu seriyanın, ya da yazarın əvvəlki işlərinin siyahısı;
- titul vərəqi (avantitul, kontrtitul, frontispis, şmustitul);
- müəllif hüququnun qorunma şifri (qrif) və kodları;
- ithaf;
- təşəkkür (nəşrin əvvəlində və ya mündəricatdan sonra gəlir);
- giriş və ya qısa müqəddimə (müəllif tərəfindən yazılmış);
- mündəricat;
- illüstrasiyaların siyahısı (şəkilaltı sözlər də daxil olmaqla);
- şmustitul;
- başlıqların təsnifatı (asılılıq pillələri göstərilməklə);
- əlavələr (haşiyə, şərh);
- sitat, dəlil;
- bibliografiya (istifadə olunan ədəbiyyat);
- indeks;
- nəşriyyat və nəşr haqqında texniki məlumat.
- forzaslar (hər biri ayrı-ayrılıqda, əgər ağ deyilsə).

Bu siyahıya kitabın əvvəlində və ya axırında yerləşən boş səhifələr daxil deyil. Orda, həmçinin bu səhifələrin cüt və ya tək olması barədə də məlumat verilmir, çünki, qəbul olunmuş qaydaya görə "əsas" səhifələr (titul, şmustitul) tək saylı səhifədə yerləşməli, arxası isə ağ saxlanılmalıdır. Digər səhifələr kitabın əvvəlindən başlayaraq ərəb rəqəmləri ilə ardıcıl işarə olunur. Səhifələrin sayı dəqiqləşdirilərkən daha keyfiyyətli kağızda çap olunması nəzərdə tutulan titul, frontispis, şmustitul və s. kimi ünsürlər montaj prosesində səhifələrin ümumi sayında nəzərə alınmır.

I.3. KİTAB TƏRTİBATINDA İLLÜSTRASIYALARIN ROLU

Illüstrasiya latın sözü olub, “illüstratio-illüstarrə” - bəzəmək, aydınlaşdırmaq mənasını verir. Əsərin məzmununu şərh edib tamamlayan, onun daha yaxşı və asan qavranılmasına kömək edən rəsm əsəri, fotosəkil, cədvəl, sxem, çertyoj, kartoqram, diaqram və s. bu kimi qrafik təsvirlər illüstrasiya adlanır. İllüstrasiya, təsviri incəsənətin müstəqil qolu kimi təşəkkül tapan kitab tərtibatı elementidir. Bir neçə sözlə müşayiət edilən qrafik təsvir, müəyyən miqdarda mətni əvəz edə bilər.

Kitabın bədii qrafik tərtibat planı ilə birbaşa bağlı olub məlumatverici funksiya daşıyan illüstrasiya, öz ifadəliliyi sayəsində təkcə tərtibat elementi kimi yox, həm də mətnin mənasını aydınlaşdıran vasitə kimi işlədilir.

Əksər kitab tiplərinin vacib ünsürlərindən olan kitab illüstrasiyası mətnlə əlaqəsinə, əsərdəki roluna, tərtibat üsuluna görə digərlərindən fərqlənir. Bu fərq elmi-texniki və bədii ədəbiyyat nümunələrinin müqayisəsində daha aydın görünür.

Öz təyinatı ilə bağlı elmi-istehsalat, dərslik, təbliğat-təşviqat, məlumat tipli nəşrlərin, böyüklər və uşaqlar üçün nəzərdə tutulan ədəbiyyat nümunələrinin hər birində əsas mətnlə müxtəlif qaydada bağlanan illüstrasiya, bu səbəbdən də hər dəfə fərqli funksiya daşıyır. İllüstrasiyalar nəşrin xarakterindən asılı olaraq hər dəfə müxtəlif məqsədlərə xidmət edir, məs.: bədii əsərdə nəşrin məzmununun açılmasına, elmi kitablarda qoyulan məsələnin daha dərinləndirilməsinə və s. kimi... İllüstrasiyalar texniki ədəbiyyatda rast gəldiyimiz əmək alətləri, maşın və detalların qavranılmasını asanlaşdırmaqla bərabər, həm də istehsalat proseslərinin xırdaqlarını da açıb göstərir, müəllif ideyasını möhkəmlətməkdə mətnə yardım etsə də, məzmunla əlavə heç bir yenilik gətirmir.

Elmi-idraki illüstrasiyalar mətndə təsvir olunan mövzu şəkilli çertyojlardan, sxem, diaqram, coğrafi xəritə və s. ibarətdir. Onlar, mətnin şərhini əyaniləşdirib daha da dolğunlaşdırmaqla istənilən mürəkkəb mətni qismən və ya tamamilə əvəz edə bilər. Mahiyyətə kitabın məzmunu ilə sıx bağlı olan belə illüstrasiyalar, müəllif əsərinin ayrılmaz hissəsi sayılır. Əksər hallarda, onlarsız mətnin dərk edilməsi, sadəcə mümkün deyil. Oxucuların teoremin isbatını, dəzgahın quruluşunu çertyojuz, sxemsiz dərk edə biləcəyinə inanmaq, doğrudan da çətindir. Hər hansı naməlum canlı və ya bitki quruluşunun geniş şərhinin illüstrasiya ilə müşayiət olunması, həmin mövzu haqqında oxucuda daha düzgün və aydın təsəvvürün yaranmasına xidmət edir.

Elmi mətnlər kimi, elmi-idraki illüstrasiyalar da oxucudan müəyyən dərrakə, bilik və diqqət tələb edir. Elmi illüstrasiyaların oxucunun hiss və duyğularına təsirinin təmin edilməsi, onların hamı tərəfindən başa düşülən olması demək deyil. Elmi-idraki illüstrasiyalara verilən əsas tələb, onların elmi cəhətdən dəqiqliyi, səlistliyi, məntiqliliyi və həqiqiliyidir.

Elmi illüstrasiyalar mahiyyətə eyni olan predmet, əşya, canlı qrupları və s. haqqında ümumi təsəvvür yarada bilər, məs.: qaragül cinsli qoyun şəklinə baxan oxucu, bütövlükdə qoyunlar haqqında müəyyən məlumatla malik olur. Bununla belə, proses və ya hadisələri dəqiqlik və dolğunluqla təsvir edən elmi illüstrasiyalar da mövcuddur, məs.: Çaldıran döyüşünün təsviri, 20 yanvar qırğını, Xocalı faciəsi, əsrin müqaviləsi və s. İnandırıcılığı ilə oxucuda təsvir olunan hadisə, tarixi və ya siyasi vəziyyət haqqında canlı təsəvvür yaradan, texniki elmlərə aid kitablarda geniş istifadə olunan sənədli illüstrasiyalara qəzet və jurnal kimi nəşrlərdə də rast gəlmək mümkündür.

Elmi-idraki illüstrasiyalar mahiyyət etibarilə əşyavi və şərti xarakter daşıyır, məs.: maşının fotosəkli əşyavi xarakter, onun çertyoju isə şərti xarakter daşıyır. Əşyavi xarakter daşıyan illüstrasiyalara fotosəkilləri, şərti illüstrasiyalara isə sxem, diaqram, çertyoj, coğrafi xəritə və s. misal göstərmək olar.

Tamamlayıcı, tərbiyəedici, izahedici, əsaslandırıcı, estetik, aydınlaşdırıcı funksiyaları yerinə yetirən illüstrasiyalar tədris ədəbiyyatında, həm də başlıca tədqiqat predmetidir. Bu səbəbdən də, dərsləklərdə sadə çertyojdan tutmuş teleskop çəkilişlərinin reproduksiyaalarına qədər, hər cür mürəkkəb illüstrasiyalara rast gəlmək mümkündür. Bundan başqa, dərslək üçün illüstrasiya seçilərkən, mütləq oxucunun təhsil dərəcəsi də nəzərə alınmalıdır, məs.: I siniflər üçün hazırlanan “Əlifba” kitabında illüstrasiyaların mətdən çox yer tutub onu az qala şəkilli alboma çevirməsi mübaligəli görünə də, məntiqə uyğundur.

Kitab tərtibatından, mətnə illüstrasiya çəkməkdən söhbət gəndə ilk növbədə uşaqlar üçün yazılan əsərlər yada düşür. Yaxşı tərtib olunmuş məzmunlu, gözəl illüstrasiyalarla bəzədilmiş kitabların uşaqların təlim-tərbiyəsində rolu, heç də az deyil. Çox zaman uşaqda kitaba marağı və mütalə həvəsini kitabın məzmunundan çox, onun zahiri görünüşü, illüstrasiyalarının cazibədarlığı və rəngarəngliyi oyadır. Bu səbəbdən də, uşaqlar üçün yazılmış əsərlərin tərtibatı digərlərindən ciddi surətdə fərqlənir. Bu cür kitablar məzmunca oxucuların yaş və bilik səviyyəsinə uyğunlaşdırıldığı kimi, tərtibat cəhətdən də pedoqoji tələblərə cavab verməlidir.

İllüstrasiyalar kiçik oxucunun qabiliyyət və bacarığının inkişaf edib formalaşmasına, fikir və fantaziyasının genişlənməsinə, bilik və məlumatının artmasına xidmət etməlidir. Bu zaman tərtibatçı rəssam rəng əlvanlığından, zahiri bəzəkdən əlavə, məna gözəlliyinə də diqqət yetirməlidir. Uşaq kitablarında, zövq və dünya görüşü tədricən, sadədən mürəkkəbə doğru dəyişən illüstrasiyalara, xüsusilə böyük ehtiyac duyulur.

Yazılanlara tez inanan uşağın saf qəlbi kimi, ətraf ələmi də xeyirxah və təmiz olmalıdır. İllüstrasiyalı hər bir kitab gənc nəsil üçün estetik zövq, tərbiyə mənbəyi olmalı, uşaqlara sevinc, fərəh bəxş etməlidir. Bu səbəbdən də, rəssamlar uşaqlar qarşısındakı məsuliyyətin böyüklüyünü yaxşı dərk etməli, onlar üçün hazırlanan əlvan illüstrasiyaların, həyat və məişətdə gördüyümüz real təsvirlərlə üst-üstə düşməsinə çalışmalıdırlar.

Özünəməxsus tərtibatı ilə seçilən uşaq kitablarının əsas ünsürü, məhz illüstrasiyalardır. Məktəbəqədər uşaqlar üçün nəşr olunan kitablarda aydınlaşdırma məqsədi daşıyan mətn və şəkillərin bir-birilə əlaqəli olub, birinin digərini tamamlaması əsas şərtədir. Təsvirin idraki, tərbiyəvi, estetik funksiyaları yerinə yetirdiyi bu tip nəşrlərdə, illüstrasiyalar kitabın məzmunu və dili qədər önəmlidir.

Kiçik yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş kitabların tərtibatında rəng xüsusi rol oynayır. Dekorativ səpkili əlvan illüstrasiyalar oxucuda kitaba marağı xeyli artırır. Bu illüstrasiyaların öz təbii rəngində uşaqlara çatdırılmasında, mətbəənin də rolu az deyil.

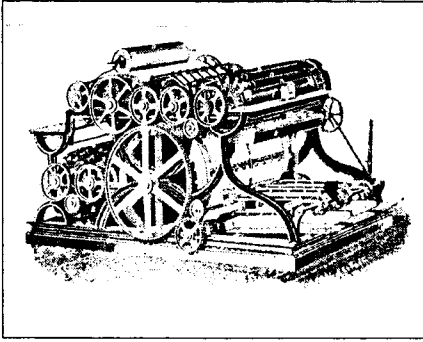
Hansı illüstrasiyalarla müşayiət olunmasından və bu illüstrasiyanın hansı funksiyanı yerinə yetirməsindən asılı olmayaraq, bədii əsərlər elə tək bitkin məzmunu və ədəbi dəyəri ilə də oxucuya dərin təsir göstərmək iqtidarındadır. Bu səbəbdən də, illüstrasiyalardan bədii ədəbiyyatda qavranılma məqsədilə istifadə olunmasına, heç də həmişə ehtiyac duyulmur. Əsas vəzifəsi qrafik təsvirin köməyi ilə ədəbi əsərin ideya-məzmunununa daha dərinə nüfuz edib, onun oxucuya təsirini daha da gücləndirmək olan illüstrasiyalar bədii ədəbiyyatda, bəzən hətta müəllifin vermədiyi xırdalıqları belə açıb göstərməyə qadirdir.

Dərin mənalı gözəl illüstrasiya və mükəmməl bədii təsvir, hər bir ədəbi əsərin yaraşığıdır. Kitabın xarici görünüşü ilə daxili arasında qırılmaz vəhdət yaradan qrafik şəkil, oxuculara yazıçının yaratdığı obrazları əyani vasitələrlə çatdırmış olur.

Beləliklə, məzmununu ilə tanış olduğu əsərin ideyasını dəqiqləşdirən, oxucuya mövzu və süjet xəttini vahid yaradıcılıq konsepsiyasında dərk etməkdə yaxından yardım edən rəssam, qəhrəman obrazını real mühitdə, yəni hadisənin vaxtı olduğu zaman və məkanda, yəni olduğu kimi təsvir edib göstərməyə çalışır.

Xarakterinə görə illüstrasiyalar aşağıdakı növlərə ayrılır:

- rəsm əsərləri;
- texniki rəsmlər;
- quruma (kompyuter texnikası vasitəsilə) rəsmlər;

Şək. 57

Ağ kağız üzərinə çəkilən ştrixli orijinala, yəni qara təsvirə (Şək. 57) bədii effekt: nöqtə, ştrix, müstəvi (rəngli fon) və s. vasitəsi ilə verilir. Ştrixli orijinallara qara tuş, kömür, qələm və karandaşla çəkilməmiş təsvir və eskizlər aiddir. Tonlu orijinallara, təsviri element-

Şək. 58 .

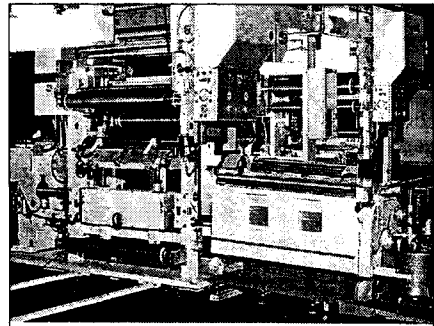
lərinin rəngi qaradan tədricən boz rəngə, ondan isə daha açıq rəngə keçən yarımtonlular aid edilir. Onun əsas növlərindən biri olan fotoşekillərdə, yarımtonların bir-birinə keçid spektrinin zənginliyini izləmək olar. Tonlulara, bəzi yerlərdə fonu yayılıb pozulduğundan rəngi bozaran

tuşla çəkilmiş təsvirlər, akvarel rəsmləri, karandaş (ştrixlər yarımtonlu alınır) və yağlı boya ilə çəkilmiş əsərlər aiddir. Ştrixli və tonlu (Şək. 58, 59) orijinallarla birlikdə hər ikisinin kombinasiyasından ibarət olanlara (məs., fotoşeklin üzərinə qələmlə əlavə olunan cizgilər) də rast gəlmək mümkündür.

Ştrixli və tonlu orijinallar ağ-qara və rənglilərə bölünür.

- xəritələr;
- foto şəkillər.

Nəşrlərdə illüstrasiyanın reportaj-şəkil, reportaj-rəsm, portret, qrup-portret, mənzərə, foto-ətüd, natürmort, interyer, diaqram, xəritə, ornament, vinyetka, kollaj, reproduksiya və s. kimi növlərinə də rast gəlmək olar. Onlar (şəkillər, təsviri orijinallar) iki qrupa ayrılır: ştrixli və tonlu.

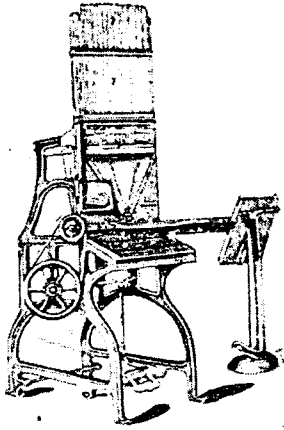
Şək. 59

Elmi-fəlsəfi nəşrlərdə illüstrasiyanın yeri və vəzifəsi. Elmi-fəlsəfi əsərin yaranmasında olduğu kimi, oxunmasında da əsas rolu düşün-cə, məntiqli fikir oynayır. Belə əsərlərdə, illüstrasiyalar mətnin qavranılmasına daha çox yardım edir. Bir çox hallarda əsərin məzmununu sözdən yaxşı ifadə edən illüstrasiyalar, müəyyən dərəcədə mətni əvəz etmiş olur. Tədris prosesində illüstrasiya, həm də psixoloji funksiyaları yerinə yetirir, yəni şagirdi elmi müddəaları mənimsəməyə istiqamətləndirir. Başqa sözlə, illüstrasiya nəşr daxilində baş verənlərin xarici təzahür forması kimi çıxış edir. Düzgün seçilən illüstrasiya əsas mətnlə sıx bağlı olmaqla yanaşı, nəşrin tərkib hissəsinə çevrilib elmi-fəlsəfi əsərlərdə aparıcı rol da oynaya bilər.

Poliqrafiya sənayesinin inkişafı ilə bağlı son illərdə illüstrasiyalardan (əsasən də rəngli) istifadə etmək də asanlaşdı və təbii ki, xeyli ucuzlaşdı. Nəticədə, bir çox sorğu, dərslik kimi nəşrlərdə illüstrasiyalar daha geniş yer tutmağa başladı.

Ancaq bununla bərabər, illüstrasiyanın elmi dəyərini, texniki yararlığını, məlumatlandırma xassəsini axıra qədər anlamayıb, sadəcə əlinə düşən rəngli şəkilləri kitabına necə gəldi daxil edən, əsas fikrini mətnə yönəldən redaktorların da sayı artdı. Elə bu səbəbdən də, bəzən elmi nəşrlərdə lüzumsuz detallardan ibarət işçi eskiz və ya maşın rəsmlərinə rast gəlsək də, maşının quruluşunu şərh edən dolğun qrafik eskizi görmürük. Bunun nəticəsi kimi illüstrasiyaların sistemsiz, qeyri-ardıcıl yerləşdirildiyi bir çox nəşrlərdə, kompozisiyanın pozulması halları ilə qarşılaşırıq.

Elmi-fəlsəfi kitablarda illüstrasiyaların bütün nəşr boyu eyni qaydada yerləşdirilməsi o qədər də asan başa gələn proses deyil, axı çox vaxt kitab bir yox, bir neçə müəllif tərəfindən yazılır. Ona görə də, eyni kitabda maşının quruluşu haqqında mətnin 1-ci halda eskiz, 2-ci halda fotosəkil, 3-cü halda diaqram və ya digər qrafik materialla müşayiət olunması oxucuda təbii ki, çətinlik yaradır. Orijinalları müəllifdən qəbul edən redaktor onların kitabın məzmununa, mövzusunə uyğun olub-olmadığını dəqiq yoxlamalı, bütün anlaşılmazlıqları müəlliflə əvvəlcədən razılaşdırmalı, mənasız illüstrasiyalar yığımının nəşri dəyərdən salmasına yol verməməlidir.

Şək. 60

İllüstrasiyaların fərqli xüsusiyyətləri.

Elmi-fəlsəfi illüstrasiyalar təsvirin xarakterinə görə əşyavi və şərti kimi iki növə ayrılır. Əşyavi illüstrasiyaların real obyektə çox oxşaması təsvirin rahat anlaşılıb asan qavranılmasını təmin edən əsas şərtidir. Əşyavi təsvirin əsas xüsusiyyəti obyektə olduğu kimi göstərməkdirsə, şərti təsvir onu əksinə, yalnız konkret bir tərəfdən səciyyələndirir. İstənilən qrafik təsvir şərtidir, məs.: maşının quruluşunu göstərən eskiz adi halda ona oxşamasa da, obyekt (və ya hadisə)

haqqında fotosəkildən xeyli artıq məlumat verir. Bu da, şərti təsvirin mahiyyətini izah edir.

Əşyavi təsvirin əsas növü fotosəkil və rəsmdirə, şərti təsvirə eskiz (Şək.60), sxem, diaqram, xəritə və s. də aiddir.

Dəqiqsizliyə yol verməmək üçün retuş olunan təsviri orijinala tutuşdurmaq lazım gəlir. Çap olunmuş basma vərəqlər arasından seçilən orijinallar övvəllər özünəməxsus üsulla, yəni üzərindəki toru (rastrdan istifadə edilməsi nəticəsində əmələ gələn) yığışdırmaqla retuş edilirdi.

Bədii redaktorun retuşçu və dizaynerin (kompüterdə retuş) işinə nəzarət etməsi aşağıdakı qüsurları aradan qaldırmağa yardım edir:

- ayrı-ayrı əşya və ya onun hissələrinin forma və ya fakturasının qeyri-dəqiqliyi;

-təsvirin tonunun ümumi xarakterini dəyişib onu kobudlaşdıran kontur xəttlərinin çəkilməsi;

- tondan-tona keçid vaxtı əşyalar arasındakı əlaqələrin kobud şəkildə pozulması;

- torun yarımçıq yığışdırılması (orijinal yerinə basma vərəqdən istifadə olunan hallarda);

- şəklə qeyri-təbii rəngarənglik verən təsadüfi ləkələrin əşyaların konturunu təhrif etməsi və ya onun səthində parıltı yaratması;

-arxa planda verilmiş detalların kifayət qədər işlənməməsi;

Şək. 61

texnikasının təkmilləşməsi ilə bağlı kitabşünaslıqda əllə çəkilmiş rəsmlərin rolu məhdudlaşsa da, elmi-fəlsəfi nəşrlərdə onlarla müqayisədə çox solğun görünən fotosəkil, bəzi hallarda rəsmi heç cür əvəz edə bilmədi. Elmi-fəlsəfi rəsmlərin orijinal və texniki növləri ilə yanaşı, rəsmnin surəti adlanan növü də məlumdur (Şək. 62 a, b).

Orijinal rəsm ya naturadan çəkilir, ya da mövcud eskizlərdən, o cümlədən cızmaqara, müşahidə və hətta təsvirlərdən istifadə olunmaqla yaradılır. Rəssam real obyektləri düzgün, yəni olduğu kimi ("natura") əks etdirməyə çalışsa da, onları özü istədiyi kimi, yəni təsviri incəsənətin qanunlarına, xüsusilə də, təkamül qanununa əməl etməklə yaradır. O, təsvir olunan əşyaları öz düşüncə tərzinə uyğun birləşdirib illüstrasiyanın mahiyyətinə uyğun nöqtəyi-nəzərdən işıqlandırmaq

- bəzi hissələrin itməsi;
- fotosəkildəki qüsurlar düzəldilərkən kobudluğa və səliqəsizliyə yol verilməsi, retuş olunan yerlərin olunmayanlardan kobud şəkildə fərqlənməsi;

Fotoillüstrasiyanın maraqlı növlərindən biri də, güclü effekti ilə seçilən foto-montaj, yəni bir neçə şəkilin bir təsvir müstəvisində birləşdirilməsidir (Şək. 61).

Ondan, plakat və afişalarda, cild, üz qabığı və super cildə, bəzən isə hətta səhifələrdə belə istifadə olunur

Rəsm. Fotoqrafiya və poliqrifiya

Şək. 62 a)

la, eynitipli əşyaların əlamətlərini ümumiləşdirib bir qədər gücləndirə, yaxud təsviri hissələrə ayırmaqla, ona səciyyəvi şəkil verib sadələşdirə bilər. Bütün bunlar, fotosəkillə müqayisədə orijinal rəsmi dərkolunma və anlaşılma dərəcəsini xeyli artırır. Kitab illüstrasiyalarının elə tətbiq sahələri də var ki, orda fotosəkildən, ümumiyyətlə, istifadə etmək olmaz, məs.: uzaq keçmişdə mövcud olub, ancaq ədəbiyyat mətnlərindəki ayrı-ayrı detallarına görə bərpa olunanlar, ya da gələcəkdə yarana-caq əşya və ya baş verə biləcək hadisələrin təsvir olunması, ancaq rəsm vasitəsi ilə mümkündür.

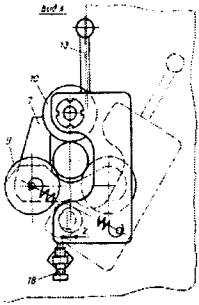
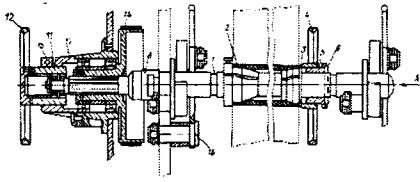
The City of Baku

Şək. 62 b)

Dolğun məntiqli məzmun, dəqiq əsaslandırılmış ifadəli kompozisiya və bədii bitkinlik elmi-fəlsəfi rəsmi ən yaxşı nümunələrində bir-birini tamamlayır.

Texniki rəsm, texniki obyektlərin orijinal rəsmdə olduğu kimi gözəyarı deyil, aksonometriyanın qanunlarına və əşyanın ölçülərinə uyğun çəkilən təsvirinə deyilir.

Texniki rəsm təkamül qanunlarına tabe ola bilər. Onun vasitəsilə əşyanın, təkcə xarici görünüşünü deyil, həm də mürəkkəb daxilini ("kəşik" vasitəsi ilə) orijinal rəsmdə olduğu kimi sadələş-

от чернистого колеса 8 соединенной чертл ширину и высоту предельного колеса 9. Излучение черной краски бьет отступавшими так, чтобы при макс. 300-360 мм на поверхности муфта ретельнолась. До изобретения полумок металлом, предусмотренного механизмом, ослепление электродоматрицы посредством конечного индикатора 5, срабатывающего через рычаг 6 от колеса упора 7. Закрытого люка 10. Управление метатемом по-прежнему осуществляется с помощью ручной зарядки, кнопки «отключение» проволочной и «выход из режима». Подсудить вручную «излучение» вручную, кнопки «свободное отключение» до уровня индикатора, имеется и в «исключительном» проволочной и «выход из режима» «излучение» вручную. В конце полумок индикатор должен быть выдвигнут ограничитель 7 (см. рис. 1) на 20-30 мм, что обеспечит работу соединительной уставки (индикатора) на уровне колесного упора.

«Полиграфия», 9, 1985 31

Şək. 63

dirilmiş halda vermək olar. Elə bu xüsusiyyətlərinə görə dərslik elmi-texniki, istehsalat-təlimat, elmi-fəlsəfi nəşrlərdə texniki rəsmi (Şək.63) başqa nə iləsə əvəz etmək çox çətindir.

Tonlu texniki rəsm xarici görünüşünə görə fotosəklə bənzəməsə də, onun kimi inandırıcı və təbii görünür, buna görə də ondan maşın kataloqları kimi reklam nəşrlərində və prospektlərdə istifadə etmək olar.

Elmi-fəlsəfi illüstrasiya fotosəklə ştrixlə çəkilmiş surəti də

ola bilər. Sadə tonlu poliqrifik təsvir və ya ştrixli illüstrasiyalardan istifadə edilməsi lazım gələn yerlərdə, ona müraciət etmək olar.

Müəllifin orijinal kimi gətirdiyi şəkil əgər başqa, keyfiyyətsiz çap olunmuş kitabdan götürülsə və həmin obyektin şəklini yenidən çəkmək imkanı yoxdursa, onda, şəklın surətini çıxarıb kompüterdə retuş etməkdən başqa əlacımız qalmır.

Rəsmın fotosəkilə nisbətən üstünlükləri surətə aid edilmir. Həm də, surət çəkilərkən həmişə əslinin-orijinalın təhrif olunması qorxusu ilə üzləşirik. Bu zaman əşyanın həcm və fakturası, insan sifətinin ifadəsi, ikinci dərəcəli detalın birincidən fərqli, daha dəqiq işlənməsi (məs.:ancaq ümumi sifət cizgiləri verilən insanın paltarının dəqiq işlənməsi) kimi qüsurlara diqqət yetirilməlidir.

Elmi-fəlsəfi rəsmlər müxtəlif qrafik üsullarla işlənə bilər. Ştrix təsvir olunan əşyanın həcmının dəqiq verilməsini təmin etsə də, səthi parıldamayan kiçik obyektlərin nöqtə üsulu ilə çəkilməsi daha məqsəduyğundur. Kiçik detalları göstərilməyən təsviri ümumiləşdirilmiş halda, ağ-qara kontur vasitəsilə də vermək olar.

Rəssam əsas götürdüyü üsulu o birilərilə, təsvir olunan obyektin və ya elmi-fəlsəfi illüstrasiyanın mahiyyətinə xələl gətirməmək şərtilə tamamlaya bilər.

Çertyoj. Əşyanın fəzadakı forma və quruluşunu təsəvvür etməyə imkan verən çertyoj (**Şək.64**) təkcə əşyanı təsvir etməklə kifayətlənmir, həm də onun haqqında müəyyən bir fikir, rəy yaradır.

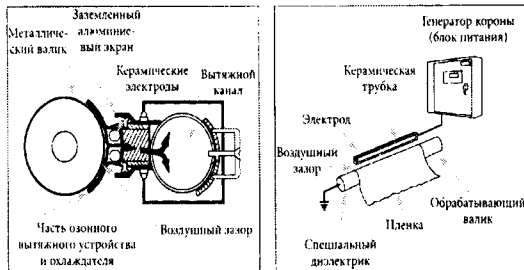

Рис. 6. Систем с электродами в виде керамической трубки

Şək. 64

Çertyoj illüstrasiyalarını istehsalat çertyojlarından fərqləndirən əsas xüsusiyyət, onlarda çox vaxt ikinci dərəcəli standart qaydalara əməl edilməməsidir.

İstehsalat çertyojunda quruluşu ətraflı göstərilən əşyanı hazırlamaq çətin deyil. Kitabda verilən çertyojların məqsədi əşyanın quruluşunu mətnin qavranılması üçün lazım olan dərəcədə göstərməkdir. Təbii ki, kitabda konstruksiyanın yalnız müəyyən bir tərəfi təsvir olunur, illüstrasiyanın dəyəri isə çox vaxt, məhz bu tərəfin düzgün seçilməsindən asılı olur.

Çertyojun dolğunluğu başqa üsullarla da artırıla bilər: “kəşik” vasitəsilə əşyanın daxili quruluşunun, düzəldildiyi materialın fakturasının göstərilməsi, qara fonda hansısa vacib detalların kontrastlı dəqiq sxemi, çertyoju anlamağa yardım edən şrift, xətt və s. kimi cizgilərin ön plana çəkilib daha qabarıq verilməsi və s.

Aksonometrik proyeksiyalarda işlənmiş çertyojlar adi çertyojlardan fərqli olaraq daha gözəgəlimli olub, konstruksiyanın həcmi fəzada bütün dərinliyi ilə təsvir edir. Çertyoj, diaqram və sxemlərin aydın və anlaşılın olması, onların üzərindəki yazıların hansı şriftlə necə yığılmasından da asılıdır. Kitab çertyojlarının şriftlərinə

Çertyojlar, təsvirin qurulması ilə bağlı qəbul olunmuş xüsusi standartlara uyğun çəkilir. Standart qaydalara riayət olunması (proyeksiyaların işlənməsi, ştrixlərin xarakteri, müxtəlif növlərin yerləşməsi və s.) çertyojları oxumağa kömək

verilən əsas tələblər: aydın və dəqiqlik, yığcamlıq, yaxşı oxunmayan mürekkəb və bəzəkli şriflərdən istifadə edilməməsi və s. Çertyojda mətnin bütün nəşr boyu eyni qarniturun eyni ölçülü şriftilə yığılması daha məqsədəuyğundur.

Hazırlıqlı oxucu üçün rəqəm və hərflərin hündürlüyü 5-7 keq olmalıdır. Bu ölçü kitabda yerləşdirilən illüstrasiyaların üzərindəki mətnə də aid edilir. Şriftin ölçüsü, orijinalın üzərinə yığılan mətnin böyüdülmə-küçülmə faizi hesablandıqdan sonra müəyyənləşir. İri şrift illüstrasiyanın üstünü bağlaya bilərsə, kiçik şrift də pis oxuna bilər, bu səbəbdən də ölçü düzgün seçilməlidir. Mətni müxtəlif ölçülü şriflərlə yığılan illüstrasiyalar səliqəsiz görünür: iri şriflər daha vacib, kiçiklər isə ikinci dərəcəli element təsiri bağışlayır.

Şrift işarələrini bu yaxın vaxtlara qədər ya əllə yazır, ya da maşında yığıb kağızı birbaşa illüstrasiyanın üzərinə yapışdırırdılar. İndi, kompyuterin monitoruna salınan şəklın üzərində mətni lazım olan yerə yığıb plyonkaya keçirməklə bu prosesi xeyli sadələşdirmək mümkündür.

Çertyoj və sxemlərdəki yazıların çox hissəsi detalların işarə edilməsi ilə bağlıdır ki, bunların da izahı şəkilsiz mətnə öz həllini tapır. İllüstrasiyanı (ya da konstruksiyanın hansısa qovşağını) bütünlükdə görə oxucuya üzərində detalların adları yazılmış (hərf və ya rəqəmlə) çertyojdan istifadə etmək daha rahat olur: şəkilsiz mətnə çertyoja, sonra da geriye baxmaq lazım gəlmir. Bu üsuldən o vaxt istifadə etmək olar ki, mətnlərin sayı az, şərh isə qısa olsun. Çoxsaylı, geniş izahat tələb edən detallar çertyojun üzərində yalnız rəqəm və ya hərflərlə işarə olunur, mətn isə işarələrlə birlikdə şəklın altında verilir. Bu, xüsusilə də, ayrı-ayrı dillərdə yazılıb eyni vaxtda çap olunan tərcümə nəşrləri üçün əlverişlidir, şəkilsiz mətn tərcümə olunur, şəkil isə necə var, elə də qalır.

İşarələri elə yığmaq lazımdır ki, onların nəyə aid olduğu dərhal bilinsin. Əgər oxlarla nə isə işarə olunursa, elə etmək lazımdır ki, onlar istiqamətləndirildikləri detallı dəqiq göstərsin, başqa xətlərə qarışmasın. Yazılar elə yerləşməlidir ki, soldan sağa və yuxarıdan aşağı oxuna bilsin. Çalışmaq lazımdır ki, yazılar şəklın təsvir sahəsini qədərindən artıq artırmasın.

Sxem. Hansısa əşya quruluşunun prinsip və ideyasını, bu və ya başqa prosesin xassələrini göstərən sxemlər hadisələr arasındakı əlaqəni yalnız ümumiləşdirilmiş şəkildə göstərir. Dəqiq miqyasın göstərilməsi tələb olunmayan sxemlərdə ancaq ümumi prinsiplər göstərilir, əşyanın mahiyyətini ifadə etməyən hissələr isə yığışdırılır, məs.: çap maşınının əsas quruluş prinsiplərinin təsvir olunduğu sxemdə valların sayı və ölçüsü əslinə uyğun gəlməyə, dəzgah çatı (özülü) olmaya da bilər, ancaq əsas ideya, yəni çap prosesi quruluşda mütləq öz əksini tapmalıdır. Bu cür sxemlərlə çertyojlar arasında oxşarlıq da var: hər ikisi çertyoj texnikasının köməyi ilə işlənir. Əsas və köməkçi ştrixlər, şriftlərin ölçü və qarnituru, işarələrin yerləşmə qaydası bu sahədə qəbul olunmuş standarta cavab verməlidir.

Prosesin ümumi xarakterini və ya hadisələr, əşyalar arasındakı əlaqələri göstərən sxemlər (**Şək.65**) abstrakt da ola bilər, məs.: təbiətdə gedən hansısa prosesin sxemi, öz aralarında ox və ya xətlər vasitəsi ilə birləşdirilib haşiyəyə alınmış mətn yığımından da ibarət ola bilər. Belə qeyri-qrafik sxemlər oxucunun diqqətini cəlb etmədiyinə görə, yadda da qalmır. Sxemin məzmununu yaxşı anlayıb qavramaq, oxucudan müəyyən abstrakt şüur anlayışlarına malik olmağı tələb edir. Müəyyən əşya və hadisələrin ikinci dərəcəli element sayılan, elmi dəyəri olmayan təsvirini sxemə əlavə etməklə, onun rahat qavranılmasına və yadda qalmasına nail olmaq mümkündür. Elə, bu səbəbdən də, sadələşdirilmiş lakonik, bir az şerti təsvirlər sxemə daha çox uyğundur. Əşyaların olduğu kimi, yəni dəqiqliklə göstərildiyi təsvirlər isə, oxucunun diqqətini əsas məsələdən ancaq yayındırmaq məqsədi daşıyır.

Hazırlıqlı oxucu üçün nəzərdə tutulan elmi nəşrlərdə sxemlərin

geniş, zəif oxucu üçün isə cüzi abstraklılığı daha münasibdir. İkinci halda belə sxemi əyləncəli rəsmə çevirən elementlərdən istifadə olunması düzgün sayılır.

Şək. 65

Əsas ideyanı qrafik cəhətdən orijinal və maraqlı ifadə edə bilən mürəkkəb və ya sadə sxemlər xüsusilə yaxşı mənimsənildiyindən, daha asan yadda qalır. Sxem vasitəsilə tarixi-sosial hadisə və ya proseslər haqqında məlumatın çatdırılması da mümkündür.

Diaqram. İllüstrasiyaların şərti təsvirli özünəməxsus növü, yeni müqayisə edilən hadisə və proseslər arasındakı miqdar nisbətinin (və ya vaxt) və ya hərəkət trayektoriyasının (dinamika) qrafik ifadəsi diaqram adlanır. Məzmununa görə bir az cədvələ bənzəyən diaqramlar xətti, sütunlu (Şək.66), lentvari, dəyirmi və fiqurlu ola bilər. Qrafik formanın hər bir konkret hal üçün düzgün seçilməsi diaqramın dəqiq və baxımlı alınmasını təmin edir.

Xətti diaqramda koordinat toru ola da bilər, olmaya da. Əyrilərin say göstəricisini gözlə təyin etməyin oxucu üçün vacib olduğu hallarda (əgər oxucu dəyişiklikləri izləyirsə) koordinat torundan diaqramın əyaniliyini hansısa nöqtədə artırmaq məqsədilə istifadə etmək olar. Bununla belə, torun diaqramı müəyyən mənada mürəkkəbləşdirdiyini də, unutmamaq olmaz. Texnoloji prosesin xarakteri haqqında ətraflı məlumat almağın oxucu üçün vacib olduğu hallarda (axıcı və ya sıçrayışvari xəttlər vasitəsilə), koordinat toru olmayan diaqramdan istifadə edilməsi daha əlverişlidir. Müxtəlif prosesləri səciyyələndirən əyrilərin bir-birindən ancaq cizgisinin xarakterinə və ya rənginə görə fərqlənməsi, oxucu üçün xətti diaqramı anlamağı asanlaşdırır. Ordinat və absis oxlarını diaqram əyrilərinin qurtardığı yerə qədər uzatmaqla, yığcam diaqram almaq mümkündür.

İki yanaşı səhifədə yerləşən xətti diaqramlarda əyrilərin yüksəliş xarakteri onların əks etdirdikləri göstəricilərin dəyişmə tezliyinə uyğun olmalıdır. Bu şərtin pozulması, oxucuda bu və ya digər proseslərin dinamikası haqqında yanlış təsəvvür yarada bilər.

İki yanaşı səhifədə yerləşən xətti diaqramlarda əyrilərin yüksəliş xarakteri onların əks etdirdikləri göstəricilərin dəyişmə tezliyinə uyğun olmalıdır. Bu şərtin pozulması, oxucuda bu və ya digər proseslərin dinamikası haqqında yanlış təsəvvür yarada bilər.

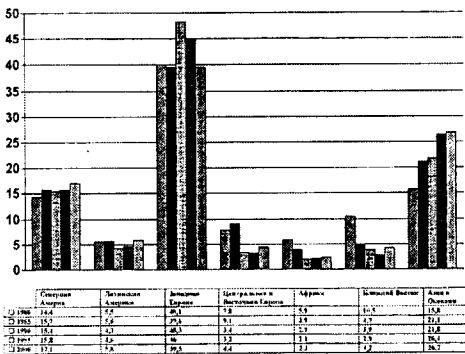

График 1. Доли регионов в мировой торговле

Şək. 66

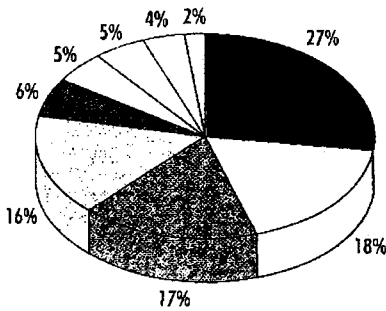
Sütunlu və lentvari diaqramlar əsasən, eyni prinsip üzrə qurulur. Onlar bir-birindən sütunlu diaqramın elementlərinin qrafik cəhətdən vertikal, lentvari diaqramın isə horizontal olması ilə fərqlənir. Diaqramların sütunlu növü əsasən, hansısa hadisənin (məs.: sənaye məhsullarının müəyyən dövr ərzində artımı) dinamikasını (aşağı və yuxarı) göstərməyə xidmət edir. Yuxarıya istiqamətlənmiş əyri artımı, aşağıya istiqamətlənən isə azalmanı göstərir. Eyni zaman kəsiyində baş verən hadisələrin lentvari diaqram vasitəsilə müqayisə edilməsi daha məqsədəuyğundur.

Sütunlu və lentvari diaqramların əyaniliyi və ifadəliliyi, azsaylı elementlərin lazımi qaydada əlavə edilməsi, ayrı-ayrı xətlərin gücləndirilməsi hesabına da artırıla bilər.

Dairəvari (və ya sektor) diaqram (Şək.67), tamı təşkil edən hissələrin bir-birilə müqayisəsini, onların hər birinin hansı əhəmiyyətə malik olduğunu aydın göstərir. Müəyyən sayda sektorlara bölünən dairənin hər bir kiçik hissəsinin fərqli xətlə işlənməsi (və ya rənglənməsi) diaqramın daha asan qavranılmasına imkan verir. Sektorların sayı artdıqca, onların qavranılması da çətinləşir.

Təsviri statistikada geniş yayılıb, predmetin vahid kimi qəbul olunan müəyyən hissəsinin kiçik mövzu təsvirləri ilə ifadə olunmasına əsaslanan, "xırda qəpiklər" metodu ilə işlənmiş fiqurlu diaqramlar aydınlığı və əyaniliyi ilə seçilir.

Sırf qrafik üsulla işlənmiş diaqram, yalnız hazırlıqlı oxucu üçün əlverişlidir, bu səbəbdən də onu qurmamışdan əvvəl hansı auditoriya

Şək. 67

üçün nəzərdə tutulduğunu mütləq aydınlaşdırmaq lazımdır. Normadan çox yüklənmiş diaqramı da cədvəl kimi, qavramaq çətinləşir. Elə buna görə də, rəqəmlərin dəqiq yığılıb seçilməsini tələb edən cədvəlin diaqramla əvəz olunması prinsipcə düzgün deyil. Formaca cədvəli xatırladan belə diaqramdan elmi-texniki ədəbiyyat və dərsliklərdə istifadə olunması daha məqsədəuyğundur.

Fiqurlu diaqramların obyektlərin müfəssəl təsviri ilə müşayət olunması, oxucuya əsəri daha yaxşı qavramaqda yardım edir.

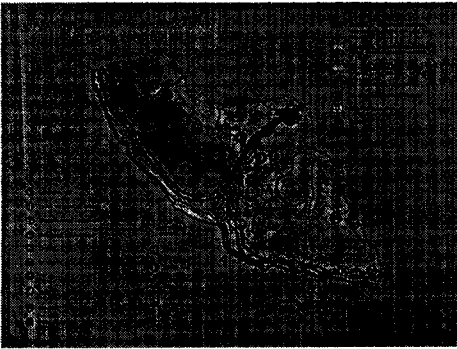
Təsvirin bir neçə dəfə təkrar olunması dinamikanı nümayiş etdirmək məqsədi daşıyır. Kütləvi oxucu üçün nəzərdə tutulan ədəbiyyatda istifadə olunan xətti və ya sütunlu diaqram, bəzən hər hansı bir təsvir fonunda (rəssam təxəyyülünə uyğun) yerləşdirilir. Fonu əvəz edən təsvir diqqətimizi diaqrama yönəldir, yerində seçilmiş rəng çalarlarından düzgün istifadə olunması isə fon kimi çıxış edən təsvirin üzərindəki diaqramın, əyri xətt və sütunlarının aydın görünməsinə təmin edir. Bu üsul rəngli plakatlar üçün də yararlıdır, kitabla eyni rəngdə çap olunan fon isə, fikri ancaq diaqramın məzmunundan yayındırmağa xidmət edir, ona görə də, belə fon üzərindəki mətn pis oxunur. Açıq rəngli təsvir özüllü fondan, yalnız iki rəngli diaqramların tərtibatında istifadə edilməsinə icazə verilir.

Bəzən, hətta sanballı nəşrlərdə belə cədvəlin məzmununun diaqramda olduğu kimi təkrarlanması ilə rastlaşırıq, bu isə təbii ki, izafi xərc tələb edən mənasız prosesdən başqa bir şey deyil.

Kartografik illüstrasiyalar. Coğrafi xəritənin özəlliyi, onun yer səthinin çox kiçildilmiş təsvirindən ibarət olmasıdır. Şar səthinin dəqiq qrafik proyeksiyasını müstəviyə qüsursuz köçürmək mümkün olmasa da, xəritələrin hansısa hissəsini böyüdüb kiçiltməklə yer səthinin hər hansı kiçik bir hissəsini dəqiq göstərmək mümkündür. Hər konkret halda xəritə üçün qarşıya qoyulan məqsəddən və əsərin məzmunundan asılı olaraq optimal variant seçilir.

Eyni coğrafi rayonun müxtəlif proyeksiyalarda işlənmiş xəritələri eyni olmadığı kimi, onların üzərindəki dərəcə toru da fərqlidir.

Ümumcoğrafi xəritələrdə, demək olar ki, həmişə dərəcə toru (Şək. 68) olur, kitablarda isə atlaslardan fərqli olaraq adətən, üzərində dərəcə toru olmayan mövzu xəritələrindən istifadə olunur.

Şək. 68.

Xəritəni yükləyib, onun hazırlanmasını çətinləşdirən bu torların, ancaq oxucuya mane olduğunu güman edənlər səhv etmiş olarlar. Dərəcə torunun təkəcə ümumi orientir kimi götürülməyib, həm də coğrafi xəritənin bəzi xüsusiyyətlərini (məs: qeyri-adi proyeksiya ilə əlaqəli) anlamaqda oxucuya yardım etdiyini isə, yalnız dərəcə toru yığışdırıldıqdan sonra görmək olur.

Xəritənin, bütün dəyişikliklərin nəzərə alındığı coğrafi əsas (sahil xətti, siyasi və idarəetmə mərkəzləri, yaşayış yerləri, rabitə qovşaqları, coğrafi adlar və s.) mütləq mövcud standartlara cavab verməlidir.

Bir çox coğrafi obyektlərin təsvir olunduğu xəritə üzərindəki şərti işarələrin yaxşı oxunması üçün isə, təsvir üsulları sistemine əməl edilməsi vacibdir. (Bu, həm də beynəlxalq sistemdir).

Mövzu xəritəsində (Şək. 69) ancaq vacib məlumatların, yəni məqsədəuyğun coğrafi özülün saxlanması, onun mövzu yükünə zəruri bitkinlik verir.

Xəritənin vacib tərkib elementlərindən biri də onun üzərindəki yazılardır. Mətnin əsas hissəsi coğrafi obyektlərin adlarından ibarət olsa da, bəzən izahat tipli yazılara da rast gəlirik.

Yazılar üçün müxtəlif qarniturlu və ölçülü şrift işlənilə bilər, əsas tələb aydın və dəqiq oxunan şriftlərin seçilməsidir. Xəritədəki yazılar arasındakı fərq aydın görünməlidir. Elə buna görə də, müxtəlif obyektlər (dövlət, dəniz, çay, şəhər adları və s.) fərqli şrift dəstilə (qarnitur) yığılır. Ölçüsünə görə bir-birindən fərqlənən eynitipli sözləri (müxtəlif dənizləri) yığmaq üçün eyni qarniturun müxtəlif ölçülü şriftləri seçilməlidir. Bir sözlə, xəritə üzərindəki yazıların şrifti arasındakı fərq onların coğrafi mənası ilə bağlı olub xəbərdaredici rol oynamalı, yazının məlumatvermə qabiliyyətini artırmalıdır.

Şək. 69

Coğrafi adlar üçün seçilən şriftdən qarnituruna görə fərqlənən bütün qeyri yazılar izahedici funksiya daşıyır. Əvvəllər xəritənin üstünə əl ilə yazılan mətn, müasir texnologiya ilə birbaşa onun üstünə yığılıb plynokaya keçirilir. Bu isə, asan yolla keyfiyyətli xəritə almağa şərait yaradır. Mətn xəritədə elə yerləşdirilməlidir ki, onun hansı obyektə aid olduğu şübhə doğurmasın. Yazılar soldan sağa, yuxarıdan aşağı oxunmalıdır.

Onsuz da çərçivəyə salınmış xəritənin yanında izahat tələb olunarsa, onun çərçivənin içində olması daha münasibdir. Xəritənin üzərindəki mətn (şerti işarələrin izahı, miqyas və s.) üçün onun ən az yüklənmiş, əhəmiyyətsiz tərəfində yer ayrılır. Belə bir yer olmadıqda, izahedici mətni xəritənin aşağısındakı boş yerdə yerləşdirib xəritə ilə eyni haşiyəyə almaq da olar. Bəzən, hansısa kiçik bir coğrafi obyektin geniş xəritəsinin, əsas xəritənin nisbətən az əhəmiyyətli küncündə yerləşdirildiyi hallarla da rastlaşırıq.

Sadə xəritəni bir rənglə, nisbətən mürəkkəb xəritələri isə bir neçə rənglə çap etmək məsləhət görülür.

Coğrafi xəritələrin üzərində hələ qədimdən həmin ərazidə yaşayan əhalinin etnik tərkibini, məşğuliyyətini və maddi mədəniyyətini göstərən kiçik təsvirlər də yerləşdirilə bilər. Belə təsvirli xəritələrdən hal-hazırda yalnız uşaq nəşrlərində istifadə olunur. Bələdçi və s. kimi sorğu nəşrlərində yerləşdirilən şəhərlərin planında ayrı-ayrı qurğuların kiçik eskizinin təsvir olunması isə planı canlandırmaqla bərabər, həm də oxucunu istiqamətləndirir. Bəzən hansısa ərazinin heyvan və bitki örtüyü təsvir olunmuş xəritələrə də rast gəlirik.

Kartoqrafik illüstrasiyalara kartoqram və kartosxemlər də aid edilir.

Kartoqramla verilən xəritədə müxtəlif yerlərdə baş verən hər hansı hadisənin qrafik xarakteristikası da verilə bilər, məs.: hərflər, hündəsi, simvolik və s. kimi cürbəcür işarəli, xarakterinə və tezliyinə görə müxtəlif qatılıqda olan xətt və nöqtələr vahid sistemdə müxtəlif üsullarla göstərilir. İşarə və ya xətlərin coğrafi obyektlərin göstəricilərini bağlamasına yol vermək olmaz. Çox yüklənməsi lazım olmayan kartoqramın əyaniliyini saxlamaq üçün daha orijinal üsullar mövcuddur. Az yüklü, konturlu xəritənin kartoqramın özülü seçilməsi, materialın qavranılmasına heç bir maneə törətmir.

Müəyyən ərazidə hansısa hadisənin gedişini (məs.: coğrafi ekspedisiya) göstərən fərdi xarakterli kartosxemdə istiqaməti bildiren ümumcoğrafi yük və ya götürülən konkret hadisəyə aid coğrafi obyektlərin düzgün işarələnməsi vacibdir. Kartoqrafik illüstrasiyaların çapa hazırlanması nəşriyyatda savadlı müxtəssislərə tapşırılmalı, orijinalar redaktor tərəfindən diqqətlə yoxlanılmalıdır. Aşağıdakı tələblərə cavab verməyən kartosxemlər ciddi araşdırılmalıdır :

- xəritələrin coğrafi özülünün və coğrafi adların düzgünlüyü;
- axırıncı nəşrdən sonra baş verən bütün dəyişikliklərin xəritədə öz əksini tapması;

- şərti işarələrin və onların yerlərinin kartoqrafiyada qəbul olunmuş qaydalara uyğun, dəqiq göstərilməsi (xüsusilə də, yaşayış ərazilərinin işarələrinin idarəetmə dərəcəsinə və ölçüsünə uyğun olub olmaması, çay və dənizlərin sahilindən, dəmir yolundan eyni məsafədə yerləşməsi; çayların qollarına nisbətən daha qalın xətlə işarələnməsi);

- səciyyəvi coğrafi obyektlərin müxtəlif qruplarının, qarniturun müvafiq ölçülü şriftlərilə ardıcıl işarələnməsi;

- xəritəni izafi yükləməyən yazıların, hansı coğrafi obyektə aid olduğunun aydın görünməsi;

- əlavə materialın düzgün yerləşdirilməsi;

- kartoqram və kartosxemlərin yazı yükünün müəllif orijinalına və kitabın mətninə uyğunluğu;

- eynitipli kartoqrafik təsvirlərin bütün nəşr boyu vahid qrafik üsulla işlənməsi.

Elmi-fəlsəfi illüstrasiyaların rəngi. Ağ-qaradan fərqli olaraq rəngli rəsm və ya fotosəkil daha çox məlumatvermə qabiliyyətinə malikdir. Rəngin uyğunluq dərəcəsi həmişə eyni olmur, məs.: heyvan, bitki, mineral təsvirləri verildikən təsvir obyektinin rəngi haqqında müəyyən təsəvvürün yaranması kifayətdir.

Orijinal rəsm əsərlərindəki rəng çalarlarının isə çap prosesində bütün dolğunluğu ilə əks etdirilməsi vacibdir. Mexanizmlərin daxili quruluşunu aydın göstərmək məqsədilə çoxrəngli texniki rəsmlərdə (xüsusilə, "kəsik" üsulunun istifadə olunduğu) bir detalın o birindən fərqli-kontrastlı rəngdə verilməsi daha məqsəduyğundur.

Belə hallarda, kitabın əvvəlində hər bir rəngin şərti işarəsi göstərməli və müvafiq izahı verilməlidir. Çertyoj, sxem və s. bu tipli illüstrasiyalarda, rəngdən təsvir elementlərini bir-birindən seçib daha vacib olanını nəzərə çatdırmaq məqsədilə istifadə olunur, məs.: riyazi çertyojda verilənlər bir, hündəsi məsələnin həlli üçün vacib olan quruluş başqa, nəticə isə üçüncü rənglə göstərilir.

Beləliklə, hər bir rəng çertyojun daha yaxşı anlaşılıb qavranılmasını təmin edir. İki rəngli çertyoj və sxemlərdə qaydaya görə 1-ci rəng qara, 2-ci isə qaradan seçilən qırmızı və ya göy rəngdə olur.

Bir sözlə, coğrafi və başqa xəritələrdə rəngin rolu əvəzolunmazdır. Fiziki xəritədə düzənliyin xarakterik relyefi, hansı sahənin hansı dövlətə mənsub olması, dənizlərin dərinlik dərəcəsi və s. onun vasitəsi ilə öz əksini tapır. Kartoqrafiyada hər bir rəngin müəyyən coğrafi mənası var: mavi rəng çay və dənizləri, qəhvəyi rəng yüksəklikləri, yaşıl rəng düzənlikləri və s. göstərir. Xəritədə təsvir olunan obyektlərin fərqli kəmiyyət xarakteristikaları müvafiq rəng çalarlarına uyğunlaşdırılır. Rəngli və ikirəngli nəşrlərdə rəngdən həm də başlıq və mətnin hansısa hissəsini ayırmaq məqsədilə, bəzən altına açıq rəngli tor verməklə də istifadə edilir.

Beləliklə, metodiki məqsədlə işlədilən rənglərin bir-biri ilə vahid harmoniya yaratması kitabın baxımlı alınmasını təmin edir.

Yaxın keçmişə qədər əsasən incəsənətə aid kitabları və uşaq nəşrlərini bəzəyən rəngli illüstrasiyalar, ofset çapının inkişafı ilə orta və ali məktəb dərslərinə, elmi-texniki, fəlsəfi, və bədii nəşrlərə də yol tapdı. Rəngli nəşrlərin sayının gündən-günə artması redaktorlardan bu rənglərdən necə istifadə etmək (təsvir olunan obyektləri olduğu kimi göstərmək, yaxud hansısa elementləri bir-birindən seçmək məqsədilə) və hansı kitabı rəngli çap etmək lazım gəldiyini qərarlaşdırmaq kimi məsələlərin həllini tələb edir.

Redaktor rəngli illüstrasiyanın keyfiyyətini dəqiq müəyyənləşdirməli, hansı düzəlişlərin lazım olduğunu və poliqrafik bazanın onları hansı səviyyədə hazırlaya biləcəyini özü üçün dəqiq aydınlaşdırmalı, bunu yerinə yetirmək üçün kifayət qədər təcrübəsi olmayanda isə, mütləq texnoloqla məsləhətləşməlidir.

Təsviri materialın qaydaya salınması. Kitabda yerləşdirilməsi nəzərdə tutulan müxtəlif orijinalların hamısını diqqətlə yoxlayıb la-

zım gələrsə üzərində işləmək, vacib olub - olmadığını aydınlaşdırıb qaydaya salmaq vacibdir. Eyni kitabda həm tonlu, həm də ştrixli orijinalardan istifadə olunduğu hallarda, bütün eynitipli illüstrasiya qrupları üçün vahid qrafik qaydaya uyğun hazırlanma üsulu tapılmalıdır. Coğrafi diaqram tipli illüstrasiyaları hazırlayanda belə çertyoj tərz, xəttlərin qalınlığı, xətləmənin xarakteri, yazılmanın tərtibi, diaqramlardakı koordinat toru, eynitipli xəritələrdə dərəcə toru və s. dəyişməməlidir. İllüstrasiyaların qaydaya salınmasına onların ölçülərinin qarşılıqlı uyğunlaşdırılması da daxildir, bəzən bu, o qədər də çətin olmur, məs.: kitaba daxil olunan eyni ölçülü şəkillər ya eyni tərzdə yerləşdirilir, ya da əhəmiyyətlərindən asılı olaraq qruplara bölünürlər. Ölçüsünə görə fərqlənən müxtəlif heyvan təsvirlərini eyni ölçüdə göstərmək və ya böyüyünün şəklini kiçiyinin şəklinə balaca vermək düzgün olmaz.

Müxtəlif mexanizmlərin çertyoj və sxemləri verilirərkən məsələ başqa cür həll olunur, detallarının sayı çox, mürəkkəb konstruksiyalı şəkil, detallarının sayı az, konstruksiyası sadə olana nisbətən daha çox yer tutur.

İllüstrasiyaların eni və ya hündürlüyü səhifənin ölçüsündən və tərtibatından asılı olaraq dəyişir, bu asılılıq onların səhifədə horizontal və ya vertikal xətt üzrə yerləşdirilməsini şərtləndirir.

Bu məsələni orijinalda lazım olmayan hissəni kəsinib götürməklə, rəsmi lazımı ölçüyə uyğunlaşdırmaq yolu ilə də həll etmək olar. Bu üsulla böyük ölçülü orijinalları belə kitab formatına gətirmək mümkündür. Axı, onlar bəzən təkçə yığım formatını yox, səhifəni də bütünlükdə tuta bilər.

İllüstrasiyalardan dərsliklərin tərtibatında istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bədii redaktor illüstrasiyaları müşayət edən mətnin bilavasitə ona aid olub-olmamasına, illüstrasiyaların rəng və ölçülərinin düzgün seçilməsinə, müxtəlif illüstrasiya tipləri arasındakı qarşılıqlı əlaqənin tənzimlənməsinə və s. bu kimi məsələlərə xüsusilə diqqət yetirməlidir.

Elmi-texniki illüstrasiyanın başlıca dəyəri, həm də onların oxucuya verə biləcəyi məlumatın həcmi ilə bağlıdır. Bu həcmi artırmaq məqsədilə elmi-texniki kitab və dərsliklərdə, bəzən bir neçə illüstrasiya birləşməsindən də (montaj, kollaj və s.) istifadə olunur.

II. 4. KİTABIN TİTUL ELEMENTLƏRİNİN TƏRTİBATI

Kitabın daxili və xarici tərtibat elementləri arasında xüsusi yer tutan titul elementlərinin əsas vəzifəsi oxucuya kitab haqqında məlumat verməkdir. Nəşrin titul elementlərinə frontispis, avantitul, kontrtitul, titul və şmustitul daxildir.

Avantituldan əvvəl və ya titul ilə mətnin ilk səhifəsi arasında, ya da üz qabığının ikinci səhifəsində yerləşib kitabın məzmununu və ya hansısa vacib epizodu bədii şəkildə şərh edən illüstrasiyaya frontispis deyilir. Bəzi nəşrlərdə frontispis yerinə müəllifin və ya kitabın nəşrini maliyələşdirən şəxsin qrafik portretinin (artfoto), ya da fotoşeklinin verdiyi hallarla da rastlaşırıq.

Ayrıca çap olunub sonradan kitaba yapışdırılan frontispis, öz təyinatına görə digər titul elementlərindən fərqlənir. Frontispisin

birinci dəftərin tərkibində yerləşib daha keyfiyyətli və fakturalı kağızda rəngli boyalarla çap edilməsi, onun əsas mətndən üstün əhəmiyyətli olduğunu diqqətə çatdırmaq məqsədi güdür (Şək.70).

Frontispisə bədii ədəbiyyatdan əlavə, bəzən sanballı elmi nəşrlərdə də rast gəlmək olur. O, birinci dəftərin tərkibinə daxil olan digər səhifələr kimi sıra sayında nəzərə alınsa da, nömrələnmir.

Frontispisin arxa tərəfi ya ağ olmalı, ya da mətn və ya ornament ilə yerləşdirilməlidir ki, frontispisin nəşrin içinə baxan üzünün keyfiyyətinə xələl gəlməsin.

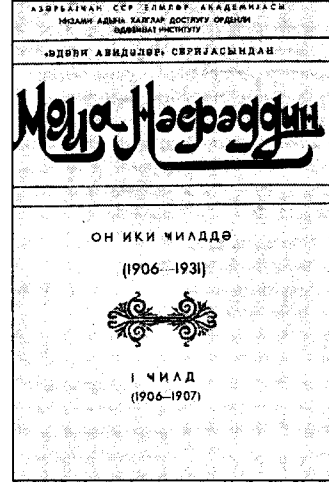
Şək. 70

Kitabşünaslıqda, bəzən iki qoşa səhifədən (açıq halda) ibarət adi bədii illüstrasiyanın frontispis əvəzinə istifadə olunduğu nəşrlərlə də rastlaşırıq.

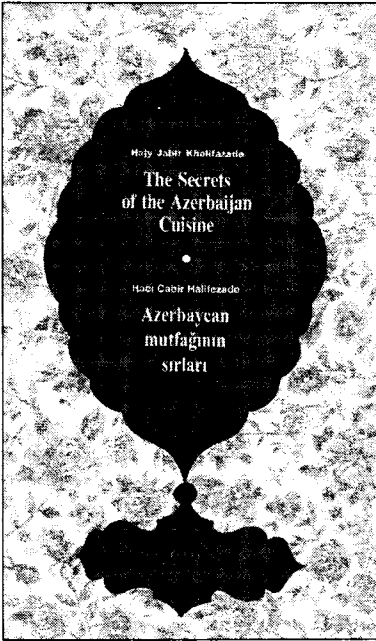
Avantitul, tituldan əvvəldə yerləşib onun bəzi elementlərinin yığıldığı (nəşriyyatın adı, markası, epiqraf, şüar ithaf etmə, kiçik bəzək elementi, titulun kiçildilmiş mətni) səhifəyə deyilir. Ağ-qara və ya rəngli çap olunan avantitul frontispislə yanaşı səhifədə və ya onun arxasında yerləşdirilə bilər (Şək.71).

Çoxcildli nəşrlərin kontrtitulunda bütün cildlərin əhatə olunduğu ümumi məlumatlar, titulda isə ancaq konkret cildə aidiyyəti olanlar yerləşdirilir. Xarici dillərdən tərcümə olunan nəşrlərdə kontrtitulun, əsərin orijinalının yazıldığı dildə tərtib olunması tələb olunur. (Şək. 72).

Titul, nəşrə aid əsas bibliografik məlumatların (müəllifin soyadı və ya kitabı nəşrə hazırlayan təşkilatın, nəşrin, bölmələrin, bəzi hallarda isə fəsillərin adı, çap olunduğu yer və il, nəşriyyatın adı) yerləşdirildiyi səhifəyə deyilir. Bundan əlavə, titulda nəşrin janrı, redaktor və ya tərcüməçinin adı, nəşrin seriyası, cildin nömrəsi və cildlərin ümumi sayı, qrif, dövrülük və s. bu kimi məlumatlar da yerləşdirilə bilər. Rəssam tərəfindən çəkilən və ya kompyuterdə yığılan, ya da hər ikisinin qarışığından ibarət rəngli və ya ağ-qara təsvirli titullara da rast gəlmək olur.

Şək. 71

Şək. 72

Titullar bir və ya iki səhifədən (məs.: 2-3 səhifələr) ibarət olduqda, əvvəlki səhifədə avantitul və ya kontrtitul yerləşdirilir. Açıq, qoşa səhifəli titulda (2 səhifədən ibarət) elementlərin adətən bir hissəsi 2-ci, digər hissəsi 3-cü səhifədə yerləşdirilsə də, 2-ci səhifənin (kontrtitul) məzmunu və kompozisiyasına görə 3-cü səhifəni təkrarlamasına da icazə verilir. Belə titullar, açıq titullar adlanır. Oxucuya, mürəkkəb kompozisiya vasitəsilə daha güclü təsir göstərmək mümkündür. Bu məqsədlə, rəssamın ixtiyarına kifayət qədər böyük sahə verməyə imkan yaradan qoşa səhifəli açıq titullardan istifadə oluna bilər.

Titulda kitabın nəşr edən təşkilatın adı, seriyalı nəşrlərin buraxılış nömrəsi və seriyası, tərtib edən və tərcüməçinin adı, təkrar nəşrlərdə isə, üstəlik nəşrin sıra nömrəsi də göstərilir. Axır vaxtlar titullar daha çox məlumat xarakterli olmasına çalışırlar, bu məqsədlə ora kitabın qısa icmalı olan annotasiya, vacib sitat, elmi-intellektual illüstrasiya və s. də yerləşdirirlər. Elmi, bədii, uşaq ədəbiyyatı, dərslik kimi bir çox nəşrlərdə titulların kompozisiyasına və ya rənglə çap olunan rəsm və ya ornament də daxil edilir. Belə hallarda diqqət yetirmək lazımdır ki, titullarda yerləşdirilib oxucu ilə kitabın məzmunu arasındakı əlaqəni gücləndirməyə xidmət edən rəsm, nəşrin vahid kompozisiyasına xələl gətirməsin (Şəkl. 73).

Şəkl. 73

Şriftlərin assortimenti (növləri) artıqca, rəssamlar titullarda əl ilə şrift şəkli çəkməyə getdikcə daha az maraq göstərirlər. Bu məqsədlə, əsasən kitabın titulları və xarici elementlərinin tərtibatında bədii cəhətdən müasir tələblərə tam cavab verən bir çox qarniturlardan (kirdə-Bajun, Rer-bera, Felingater, latında tayms, A1-Lat və s.) istifadə olunur.

Ofset çapı üçün rəng bolluğunun problemi olmadığı indiki dövrdə, poliqrafiya sənayesinin imkanları, ikinci rəngdən titullarda vacib elementlərin seçilməsi məqsədilə istifadə olunmasına imkan verir.

Bəzi nəşrlərdə "papaq"lı titul tərtibatından da istifadə olunur: kiçik həcmli broşuralarda bütün titul elementləri səhifənin yuxarısında, əsas mətn isə "papaq"dan bir az aşağıda yerləşir. Ehtiyac yarandıqda bəzən, hətta mündəricat belə titulda yerləşdirilir.

Şmüstitulun 2-ci səhifəsi (səhifənin arxası) adətən ağ saxlanılır. Hərfi mənası "məlumatlardan təmizləyən" mənasını verən şmüstitullar əsas titulun tərtibatına uyğun, ancaq ondan bir qədər sadə tərtib olunur. Bəzən əsas mətnlə eyni kağızda çap olunsa da, kitabın böyük hissələrini bir-birindən ayırmaq məqsədilə istifadə olunduğundan, orda yalnız hissənin adı və sıra nömrəsi göstərilir. Şmüstitulda ornament və ya süjet təsviri də yerləşdirilə bilər.

Frontispis, avantitul, kontrtitul, titul və şmüstitulun tərtibatında istifadə olunan rəsm reproduksiyyalarının orijinallarına qoyulan texniki tələblər, digərlərinə qoyulanlarla üst-üstə düşür. Titul elementlərinin tərtibatı ilə bədii və ədəbi redaktor məşğul olur.

Titulun (frontispis, avantitul, kontrtitul, şmüstitul) üzərindəki hər bir elementin şrift tərtibatı onun nəşrdəki yerinə uyğun olmalı, elementlərin bir-birinə nəzərən yerləşmə tərtibi titulun vahid kompozisiyasına zidd olmamalıdır. Titul üçün seçilən şrift qarniturunun əsas mətnə uyğun olması o demək deyil ki, titul tərtibatında, digər qarniturlardan istifadə etmək olmaz, məs.: rubrika (sərlövə, fəsil, sütun, sıra) pillələri üçün istifadə olunan qarniturun şrifti nəşrin tərtibat üslubuna xələl gətirmirsə, ondan titulda da istifadə etmək olar. Titulda nəşrin adının başqa, fərqli qarnitura aid şriftlə yığılması isə, əksər hallarda onun vacibliyini nəzərə çarpdırmaq məqsədi daşıyır.

Eyni qarniturlu şriftlərin simmetrik quruluşu sakit, müxtəlif qarniturlu şriftlərin asimmetrik quruluşu isə dinamik kompozisiya illüziyası yaradır. Simmetrik kompozisiyalı seçilmiş əsərlərdə bəzən hər iki yarısı (kontrtitul və titul) eyni prinsiplə ("güzgü"), yəni bir-birinə uyğun qurulan qoşa səhifəli açıq tituldan da istifadə olunur.

Fərqli qaydada yüklənmiş, fərqli quruluşlu kontrtitulun titulla birləşməsi asimmetrik kompozisiyada da, simmetrik kompozisiyada olduğu kimidir. Titulların yığımında əksər hallarda açıq rəngli baş hərflərə üstünlük verilsə də, bəzi elementlər kiçik hərflərlə yığılır.

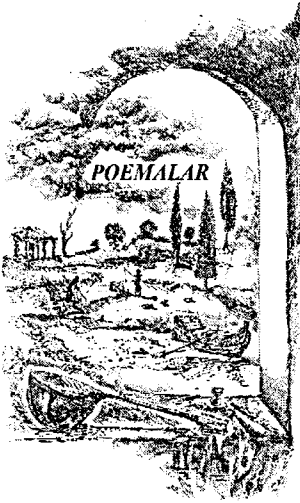
Yarı qara və qara şriflərdən isə nadir hallarda, yalnız kitabın ən vacib elementinin, yəni adının yığılmasında istifadə olunur.

Titulun məzmunundan və kitabın tərtibat üsulundan asılı olaraq dəyişən seçmə üsulları (kursiv, hərfləri aralama, altından xətt çəkmə və s.) hər bir konkret halda ümumi kompozisiyaya uyğunlaşdırılır. Titul elementləri üçün şrift seçərkən yığım sahəsi (format) və şriftin ölçüsü, titul elementlərinin sayı və əhəmiyyət dərəcəsi, sətirlərin uzunluğu və sayı mütləq nəzərə alınır.

Titulun hər bir elementi yığım formatına uyğun olaraq bitmiş, məntiqi sətirlərə ayrılır. Titulun ən vacib elementi-kitabın adı üçün şrift ölçüsü təyin ediləndə, ilk əvvəl onun uzun sətirindəki işarələrin sayı müəyyənləşdirilir, sonra şriftin qarnituru, rəngi və keqli kataloqdan seçilib qərarlaşdırılır. Bəzən tərtibata xələl gətirməyən hansısa elementi, bütün titul elementlərinin daxil olduğu yığım formatı xaricinə çıxarmaq da olar. Titulun ikinci dərəcəli elementləri üçün seçilən qarniturdan sonrakı mərhələdə müxtəlif variantlarda istifadə olunur: nisbətən kiçik keqli şrift, bəzən isə eyni qarniturun baş və kiçik hərflərinin açıq və ya tünd rəngi seçilir. Titul elementləri, kompozisiyadakı əhəmiyyət dərəcəsinə

uyğun yerləşdirilir, bu zaman şriftin ölçüsü və qarnituru da dəqiqləşdirilir.

Titul tərtibatında istifadə olunan elementlərin yeri, nəşrin ümumi tərtibat xarakterinə uyğunlaşdırılır. Simmetrik (bir vertikal ox üzərində) və ya assimetrik (bir neçə ox üzərində) ox üzərində yerləşdirilən reproduksiya, illüstrasiya və ornamentlərin titul kompozisiyasına uyğunluğu, ölçüsü və rəngi müəyyənləşdirilir, məs.: 60x90 1/16 formatlı kitabın adının 20, müəllifin soyadının 12, nəşriyyatın adının isə 8 keqli şriftlə yığılması normaldır.

Şək. 74 a)

Şək. 74 b)

mütləq cild üzərindəki təsvirə uyğunlaşdırılmalıdır.

Titulun ikinci səhifəsində yerləşdirilən buraxılış məlumatları bəzən vacib və məsləhət görülənlərə ayrılır. Vacib məlumatlara kitabın yığma verilmə tarixi, çapa imzalanma tarixi, həcmi, sayı, qiyməti, formatı və s. bu kimi göstəricilər daxildir. Məsləhət görülənlərə isə müəllifin adı, soyadı, atasının adı, nəşrin adı, ədəbi, bədii və texniki redaktorun, korrektorun, rəssamın, dizaynerin adı və soyadı daxildir. Buraxılış məlumatları, adətən əsas mətnin şriftindən bir az kiçik ölçülü şriftlə yığılır.

Müəllifin ad və soyadından, kitabın adından əlavə əsas nəşriyyat işçilərinin ad və soyadının da, fərqləndirilməsi məsləhət görülür, bu onların məsuliyyətini artırmağa xidmət edərdi.

Buraxılış məlumatlarının tərtibatında kitabın kompozisiyasına xələl gətirməyən təsvir elementlərindən də yararlanmaq mümkündür.

Şmüstitul üçün seçilən şrift titulla eyni qarnitura aid olsa da, ona nisbətən kiçik ölçülü olur. Titul elementi kimi bütün səhifəni tutan illüstrasiyadan istifadə edildiyi hallarda isə, kitabın üç açıq-yan tərəfdən kəsilməmişdən əvvəlki ölçüsü əsas götürülür (Şək. 74 a, b).

Nəşrin, reklam kataloqu üçün hazırlanan qısa icmalı-annotasiya adətən, titulun ikinci səhifəsində yerləşdirilir. Annotasiya əsas mətnin qarnituru ilə, lakin ondan bir az ensiz formatda və kiçik ölçülü şriftlə (kursivlə) yığılır. Onu super cildin klapan və ya üz qabığında yerləşdirmək də olar, lakin bu halda ölçüsü

III FƏSİL

KITAB TƏRTİBATINDA MADDİ- TEXNİKİ BAZANIN YERİ

III.1. KİTABIN HAZIRLANMASINDA İSTİFADƏ OLUNAN MATERIALLARIN TEXNİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bədiiliyi və poliqrafik icra keyfiyyəti ilə seçilən nəfis tərtibatlı kitabın yüksək səviyyədə hazırlanması mətbəenin texniki imkanlarının nəzərə alınmasını və texnologiyaya düzgün riayət olunmasını tələb edir. Kitab və xüsusilə də, onun cild, üz qabığı, supercild və forzas kimi xarici tərtibat elementlərinin keyfiyyəti, bədii tərtibata güclü təsir göstərən bir çox amillərlə şərtlənir. Bu amillərə diqqət yetirən hər bir redaktor, istehsal prosesində istifadə olunan materialların özəl xüsusiyyətlərindən maksimum dərəcədə yararlanmaq şansı qazanır.

Kitabın hazırlanması üçün tələb olunan materialların demək olar ki, hamısının, hətta tikildiyi səp və məftilin belə, onun tərtibatına hansısa təsir göstərdiyi məlumdur, nəşrin icra keyfiyyəti isə, əksər hallarda kağız, çap boyası və cild materialının düzgün seçilməsindən asılı olur.

Kağız. Öz aralarında sıxılmış nazik bitki liflərindən ibarət mürəkkəb toxunuşlu kütlə kağız adlanır. Onun tərkibinə lifli maddələrin 2 əsas növü daxildir: sellüloza (bir-birinə yaxşı doluşan uzun və möhkəm liflərdən ibarət) və oduncaq kütləsi (öz aralarında nisbətən zəif şəkildə birləşən qısa və kövrək liflərdən ibarət). Sellüloza və oduncaq kütləsinin rəngi, tərkibindəki oduncağın rəngindən və hazırlanma üsulundan asılı olaraq dəyişir. Bu materialların rəngini xüsusi emal, yəni ağardılma vasitəsilə açmaq mümkündür. Çap üçün yararlı kağızı ya sellülozadan, ya da sellüloza ilə odun kütləsinin qarışığından hazırlanır. Kağızın tərkibinə lif kütləsindən əlavə bir çox aşqarlar, yəni əzilmiş narın ağ kaolin (gilin xüsusi növü), müxtəlif növlü yapışdırıcı və rəngləyici maddələr də qatılır.

Çap kağızları bir-birindən möhkəmlik, rəng, qeyri-şəffaflıq, elastiklik, suya davamlılıq xassələrinə və çap boyasını udma qabiliyyətinə görə fərqlənir. Kitabın hansı - ofset, dərin və ya yüksək üsulla çap olunmasından asılı olaraq, texniki göstəriciləri çap üsulunun xarakterinə və dövlət standartlarına uyğun gələn kağız seçilir. Kağızın möhkəmliyi, onun tərkibindən asılıdır. Rəngli reproduksiyanın və kitab-jurnal məmulatının çapı üçün yararlı olan 1-ci (80-100% ağardılmış sellüloza), 2-ci (50-60 % ağardılmış sellüloza və 50-40 % oduncaq kütləsi) və 3-cü (35 % ağardılmış sellüloza və 65 % faiz oduncaq kütləsi) növ kağız istehsal olunur.

Rənginə görə: ağ və rəngli kimi iki yerə bölünən kağızın ağılığı onun tərkibindəki maddələrin, xüsusilə də, ağardılmış sellülozanın miqdarından asılı olaraq dəyişir. Hətta ağ sayılan kağız belə, az da olsa başqa rəngə çalır, məs.: 1-ci növ kağız ağımtıl, 2-ci növ bozumontul, 3-cü növ isə sarımtıl olur. Ağardılmış sellüloza belə sarımtıl və ya kül rəngində olduğundan, yalnız göyümtül lil qatılan kağızın rəngi təmiz ağ rəngə çalır.

Kağızın rəngi çap üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ağ və ya fil dişi rəngində kağızda qara rənglə çap olunan mətn aydın oxunduğu kimi, çoxrəngli illüstrasiyaların keyfiyyəti də orijinala uyğun, yəni yüksək olur.

Kağızın növü, təkcə onun tərkibiinin və rənginin yox, həm də keyfiyyətinin göstəricisidir. Kitabın bu və ya başqa növ kağızda çap olunması nəşrin əhəmiyyətindən, hansı istifadə müddəti üçün nəzərdə tutulmasından və digər bu kimi texnoloji və iqtisadi amillərdən asılı olaraq qərarlaşdırılır.

Seçilmiş nəşrlər, yəni ensiklopediyalar, uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş rəngli kitablar, siyasi, elmi və bədii ədəbiyyatın dəyərli nümunələri 1-ci növ kağızda çap olunur. 2 -ci növ kağızda ədəbiyyatın bütün növlərinə aid nəşrlər, həmçinin orta və ali məktəb dərsləkləri, 3-cü növ kağızda isə, əsas etibarilə azmüddətli istifadə üçün nəzərdə tutulan hərbi göstərişlər, sənədlər, istehsalat təlimatları və s. bu kimi kiçik həcmli broşürələrin çap olunması daha məqsədəuyğundur

Rəngli kağızlara kitab istehsalında nadir hallarda rast gəlik (lüğət və s.). Onlardan, əsasən, iki rənglə çap olunan üzqabığı, forzas və s. üçün istifadə olunur. Çap kağızında pigmentlər bərabər miqdarda paylanmalı, yəni kağız kifayət qədər qalın, qeyri-şəffaf olmalı, əks tərəfdən baxanda o biri üzü görünməməlidir. Kağızın elastikliyi və hamarlığı da vacib şərtədir. Bərk kağızda yaxşı basmavərəq alınmadığı kimi, şəffaflıq da mətnin oxumasına əngəl törədir.

Kağızın boyanı udma qabiliyyəti onun tərkibindən və emal üsulundan asılıdır, oduncaq kütləsi və aşqarlar nə qədər çox olsa, boya da bir o qədər yaxşı udulur (kiçik hissəciklər arasında yaranan kapilyarlar hesabına); səthi tam hamar olan kağızda boya pis udulur. Kağızın boyanı udma qabiliyyətinə boyanın tərkibi ilə yanaşı çap texnologiyası da öz təsirini göstərir.

Kağızın suydavamlılığı da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Su-yadavamlılığı təmin etmək üçün kağız kütləsinə kanifol və ya başqa bu kimi kimyəvi maddələr qatılır. Suyu canına pis çəkən kağız daha möhkəm və davamlı olur.

Kağızın hamar olub-olmaması çap prosesinə də öz təsirini göstərir. Üstü çıxıntılı, tükü kağızda çap çətin gedir, bəzən isə heç alınmır. Bu səbəbdən də, istehsal olunan kağızın səthini bir qədər hamarlaşdırmaq lazım gəlir. Cilalanma dərəcəsinə görə kağız iki cür olur: - parıltılı və parıltısız. İlkin emaldan sonra kağız parıltısız olur, parıltılı kağız almaq üçün onu cilalayb hamarlaşdırmaq lazım gəlir. Bu məqsədlə kağızın üzünə, təbii oxşayan mineralla yapışqan maddəsinin qarışığı (nazik qatla) çəkilir. Belə kağız cilalananda təbii kağız alınır. Onun cilalanan səthi nə qədər hamar olsa, o qədər çox parıldayır.

Cilalanma dərəcəsi kağızın təyinatına da öz təsirini göstərir, bu dərəcədən asılı olaraq müxtəlif məqsədlər üçün kağız seçilir. Parıltısız (ofset) və ya az parıltılı kağızda çap olunan kitab, mütləq vaxtı işığı pis əks etdirir, buna görə də göz gec yorulur. Rəngli illüstrasiya parıltılı (təbii) kağızda daha keyfiyyətli alınır, daha baxımlı görünür. Təbii kağız bir tərəfli və ya iki tərəfli olur. İkitərəfli kağız kitab, jurnal, kataloq, üz qabığı və s. üçün, bir tərəfli isə rəngli forzas, plakat, afişa və s. üçün yararlıdır.

Çap məmulatının təyinatından, qiymətindən və s. bu kimi özəlliklərindən asılı olaraq müxtəlif çəkili kağızlar sifariş olunur. Kitab mətni üçün sıxlığı adətən, 60-70 qr/m², bədii nəşrlər, uşaq nəşrləri, kataloq və s. üçün isə sıxlığı 80-100 qr/m² olan mətbəə kağızından istifadə olunur. Sıxlığı 100 qr/m² və daha artıq olan kağızlardan, əsasən, ağ-qara afişa, forzas, albom, plakat, üz qabığı və s. hazırlanır. Lüğət, sözlük kimi bir çox böyük həcmli nəşrləri nazik, amma davamlı və qeyri-şəffaf kağızda çap etmək daha məqsədəuyğundur. Nazik lüğət kağızı adlanan belə kağızın 1m²-nin çəkisi 40-45 qr olsa da, özü sellülozanın ən yaxşı növlərindən hazırlanıb çətin başa gəldiyindən, adi ofset kağızından da xeyli baha və qeyri-şəffaf olur.

Rəngli çap üçün kütləsi 70-250 qr/m² olan 1-ci növ, bir rəngli çap üçün isə kütləsi 60-250 qr/m² olan 2-ci növ ofset kağızı yararlıdır.

İstehsal olunan kağızın eni bir neçə metr, özü isə sonsuz uzun lent şəklində olur. Bu lenti uzununa bir neçə nisbətən ensiz (lazım olan ölçüdə, məs.: ofset kağızı üçün 60, 62, 66, 70, 72, 76, 84 və s) hissələrə ayırır, hər birini öz növbəsində ya rulon şəklində oymaqlara sarıyır, ya da müəyyən ölçüdə vərəqlərə bölürlər. 1-ci halda rulon, 2-ci halda vərəq şəklində kağız alınır. Çap maşınlarının quruluşuna uyğun olaraq rulon (böyük tirajlı nəşrlər üçün) və ya vərəq (kiçik tirajlı nəşrlər üçün) formalı kağızlardan istifadə olunur.

Kitab üçün nəzərdə tutulan kağızın qalınlığı və rəng çaları bütün tiraj üçün eyni olmalıdır. Qalınlığı və ya rəngi dəyişən kağızda çap da ala-bula olur, yəni kitab keyfiyyətsiz alınır.

Yumşaq cildli kitabların üz qabığı, kataloq və s. kimi kiçik tirajlı işlər üçün yüksək keyfiyyətli qalın kağızın tələb olduğu yerlərdə, bəzən xüsusi texnologiya ilə hazırlanmış astrolyuks, xromolyuks, vristal, yumurta qabığı, lyuksart və s. kimi bahalı kağızlardan da istifadə olunur, onlardan bəziləri rəngi (hazır fon), başqaları isə orijinal fakturası ilə digərlərindən fərqlənir.

Çap boyaqları. Çap boyaqları, kiçik hissəcikli narın pigment (boyaq cövhəri) tozu ilə bitki və ya mineral mənşəli maddələrin qarışığı

ğundan ibarətdir. Dərin, yüksək və ofset çapı üçün nəzərdə tutulan boyalar, hər çap üsulunun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq seçilir. Yüksək üsulla çap olunan kağız üçün yapışqanlı boyanın qatılığı orta səviyyədə olmalıdır. Üzərindəki boya təbəqəsi yüksək çapa nisbətən xeyli nazik olan ofset kağızı üçün, əksinə, daha qatı boya tələb olunur. Dərin çap üsulu üçün isə, tez quruyan, duru boya məhlulu daha münasibdir. Bu boyanın tərkibinə yağ və piqmentdən əlavə özəlliyini təmin edib, onu digərlərindən fərqləndirən yağ əridiciləri də qatılır. Əridicinin təbiətindən asılı olaraq boyalar parıltılı və ya parıltısız olur.

Yüksək və ofset çapı üçün istifadə olunan qara rəngin boyaq maddəsi qurumdur (his). Boya məhlulunda qurum hissəciklərinin ölçüsü daha narın, miqdarı daha çox olduqca, boyanın keyfiyyəti də artır, rəngi daha da tündləşib zil qara olur.

Kitabın icra keyfiyyəti üçün, boyanın rənginin intensivliyi, işıqədavamlılığı, kağızda udulma və qaysaq bağlayıb bərkiyə bilmə qabiliyyəti böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Çap boyaları - qara və rəngli olmaqla iki yerə bölünür. Qara boya da öz növbəsində, intensivliyinə görə bir-birindən fərqlənən müxtəlif növlərə ayrılır. İntensivliyi yüksək olan əla növlü qara boyadan keyfiyyət tələb olunan yerlərdə, yeni, illüstrasiyalı nəşrlərin çapı üçün istifadə olunur. Bitki və ya mineral mənşəli boyaların tərkibinə rəng cövhəri qatmaqla, müxtəlif rəng çalarlarına uyğun boya hazırlamaq olar. Bir neçə rəngin qarışığından alınan rəng çalarlarından, adətən fon və ya ikinci rəng kimi istifadə olunur.

Boylar, öz təbiətinə görə “şəffaf” və “bağlayan” olmaqla iki yerə bölünür. Rəngli illüstrasiyaların çapı üçün nəzərdə tutulan boyalar qara, qırmızı, sarı, göy kimi 4 təmiz rəngin daxil olduğu “Raduqa” (göy qurşağı) sistemini təşkil edir. Bir rəngin üstü başqa rəngli boya ilə örtüldükdə, o öz rəngini dəyişib yeni, yeni fərqli rəng alır. Bu səbəbdən də, belə boyalar “şəffaf” boya sayılır, məs.: sarı + göy = yaşıl, qırmızı + göy = bənövşəyi, sarı + qara = qəhvəyi rəng və s. Rəngli illüstrasiyaları çap etmək üçün istifadə olunan boyaların “Raduqa” sisteminə uyğun rəngdə və şəffaf olması çox vacibdir, əks halda orijinala uyğun basma vərəq almaq demək olar ki, mümkün deyil.

Poliqrafiyada metal rəngli, yəni gümüşü və qızılı boyaların daxil olduğu, istehsalatda “bağlayan” adı ilə tanınan boya növlərindən də istifadə olunur. Çap olunan istənilən rəngli şəklin üzərinə bu boyalar üst-üstə iki dəfə çəkilsə, altdakı təsvirin bağlanıb görünməz olması təmin edilmiş olur. Elə buna görə də, onlara “bağlayan” boyalar deyilir. Bağlayan rənglərin daha parlaq olması üçün gümüşü rəngin altında göy, qızılı rəngin altında isə sarı rəngli boyadan istifadə olunur. “Raduqa” sisteminə daxil olmayan qızılı və gümüşü rəngli boyalardan müstəqil rəng kimi (əsasən fon üçün) istifadə olunur, onların istənilən təsvirin üzərinə üst-üstə 2 dəfə çəkilməsi, daha güclü effektin alınmasını təmin edir.

Boyanın basma vərəqdə quruma tezliyi və kağızda bərkimə qabiliyyəti, onun tərkibindəki əlaqələndirici maddələrdən (əlif və s.) və mineral yağlardan asılıdır. Çap kağızının boyanı udma tezliyi və boyanın, onun üzərində bərkimə qabiliyyəti nə qədər yüksək olsa, rəngin pozulması, yayılıb qarışması qorxusu da bir o qədər az olar. Boyanın tərkibindəki əlaqələndirici hissəciklərin bəzilərinin oksidləşib qıvcırmaması, kağızın üzərində bərkiyən nazik, parıldayan təbəqə qatı əmələ gətirir. Boyanın əlaqələndirici hissəcikləri oksidləşmədən kağıza hopanda isə, kağızın üzərində qalan piqment qalıqı az olduğundan, basma təsvir o qədər də parlaq alınmır. Həm də, belə hallarda kağızda pis bərkiyən boyanın yayılıb o biri vərəqlərə keçməsi qorxusu da var.

Uzun müddət gün altında istifadə edilməsi nəzərdə tutulan üz qabığı, afişa, plakat, reproduksiya və s. bu kimi məhsullar üçün boyanın işıqadavamlı olması vacib şərtidir. İşıqadavamlı boya gün altında rəngini dəyişmir. Boyaların işıqadavamlılığı kitab vitrinlərini tərtib edərkən də mütləq nəzərə alınmalıdır, çalışmaq lazımdır ki, eyni kitab nüsxələri vitrində çox qalmasın, vaxtaşırı başqaları ilə dəyişdirilsin.

Boyanın tərkibindəki əlaqələndirici məhlul, nəşrin hansı çap maşınında (quruducu kamera ilə və ya onsuz) və hansı kağızda (vərəq və ya rulon) çap olunmasından asılı olaraq dəyişir. Əlaqələndirici məhlul, piqment və bitki yağlarının (məs.: kətan yağı) 200 dərəcədə buxarlanan mineral yağla qarışmasından alınır. Piq-

ment hissəcikləri əlaqələndirici məhlulun tərkibində nə qədər yaxşı həll olunsay, basma vərəq xarici, yəni mexaniki və ya kimyəvi təsirdən də, bir o qədər yaxşı müdafiə olunar.

Ofset boya əlaqələndiricisi üç əsas vəzifəni yerinə yetirir:

- məhlul elə qarışdırılmalıdır ki, kifayət qədər narın boyaq komponentləri, boyadan istifadə qaydasına uyğun olaraq bütün həcm üzrə bərabər paylansın;

- rəngin boya qurğusu (vallar) vasitəsilə fasiləsiz çap təbəqəsinə, oradan isə çap materialına verilməsi təmin olunsun;

- rəngin kağız üzərində quruması, çap maşını üçün nəzərdə tutulmuş ən kiçik vaxt intervalında təmin olunsun ki, vərəqlər bir-birinə yapışmasın.

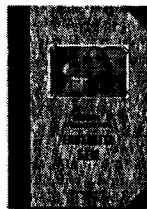
Tez quruyan boyaların tərkibinin 50%-ə qədəri mineral yağlardan ibarətdir. Bu səbəbdən də, buxarlanma dərəcəsi yüksək olan belə boyaların tərkibindəki piqmentin miqdarı az olduğundan, intensivliyi də zəif olur. Aşağı sürətli maşında çap olunan kağızın üzərində tez yayılıb gec quruyan boyanın, quruducu qurğuya ehtiyacı olur. Belə olanda diqqət yetirilməlidir ki, yağ, lazım olduğundan artıq buxarlanmasın, qatılıq həddini aşan boya vaxtından tez quruyub korlanmasın.

Quruducu qurğusu olan, rulonla işləyən sürətli çap maşınları üçün hazırlanan boyaların tərkibində vərəqlə işləyən maşınlar üçün hazırlananlara nisbətən piqment və bitki yağı xeyli az olur. Bu boyaların tərkibinin 30%-ə qədəri mineral yağlardan ibarətdir ki, bu da vərəqlə işləyən maşınlar üçün nəzərdə tutulduğundan xeyli çoxdur.

Mineral yağların buxarlanması təqribən 240⁰-də baş verir. Quruducu qurğuda mineral yağların 80%-ə qədəri 170-240⁰ -də buxarlanıy ki, bu da kağızın 120⁰ -yə qədər qızmasıyla nəticələnir. Quruducunun istiliyi, yağın buxarlanma dərəcəsinə nisbətən aşağı olmalıdır ki, boyanın çürüməsinin qarşısı alınsın,

III.2. CİLD NÖVLƏRİ VƏ CİLD MATERİALLARI

Kitabın ilk baxışdan oxucuya göstərə biləcəyi təsir, onun geyimi funksiyasını daşıyan xarici tərtibat elementlərinin xarakteri ilə şərtlənir. Kitabın xarici tərtibat elementləri sayılan üz qabığı və ya cildin vəzifəsi bloku çirklənməkdən və dağılmaqdan qorumaqla yanaşı, həm də, oxucuya kitab haqqında zəruri məlumat verməkdir. Kitabın xarici tərtibat elementləri ilə, eyni məlumatverici funksiya daşıyan titul vərəqi arasında xeyli fərq var. Mağaza vitrinində, kitab rəfində gördüyümüz kitab, bəzən və-rəqlənmədən də, tərtibatı ilə diqqətimizi çəkir və çox vaxt kitabla tanış olmaq istəyimiz də, elə bu ilk təəsüratdan asılı olur. Beləliklə, tituldan fərqli olaraq, xarici tərtibat elementləri tək-cə məlumat vermə yox, həm də reklam-təbliğat funksiyasını yerinə yetirir. Beləliklə, xarici tərtibat elementləri nəşrin ideyasını açmağa yardım etməklə yanaşı, həm də, oxucuda bu kitabı alıb oxumaq istəyi oyatmağa xidmət edir.

Xarici tərtibat kifayət qədər gözəl, düşünülmüş olmalı, oxucuda kitabla maraqla oyanmaqla yanaşı, nəşrin məzmunu ilə də səsleşməli, onu tamamlamalı, qondarma, bayağı təsir bağışlamamalıdır.

İşin başlanğıcında cild və ya üz qabığının növlərinin, hər növün xarakterik xüsusiyyətlərinin araşdırılması, tərtibatçıda kitabın xarici tərtibat üsürləri haqqında düzgün təsəvvür yaranmasına, tərtibatın düzgün istiqamətdə aparılmasına xidmət edir.

Üz qabığı - kitab blokunun (bir-birinə bərkidilmiş dəftər bağlaması) üzünə çəkilən kağız örtüyə deyilir. O, bloku öndən, arxadan və kötükdən bürüyür: Üz qabığının kitabı öndən və arxadan örtən hissələri tərəf, yandan örtən hissəsi isə köyük adlanır. Kitabın içinə nisbətən xeyli qalın kağızda çap olunan üz qabığının möhkəmliyini, işığa, suya, didilməyə davamlılığını artırmaq məqsədilə, bəzən onun üzünə parıltılı (isti üsulla) və ya parıltısız (soyuq üsulla) plyonka, ya da lak çəkmək olar.

Üzünə kağız çəkilmiş kitabın ömrünün uzunluğu, həm də onun bloka hansı üsulla birləşdirilməsindən və bu məqsədlə istifadə olunan yapışqanın tərkibindən asılıdır. Üz qabığı cildə nisbətən daha ucuz və asan başa gəlir, ona görə də sərfəli sayılır. Yumşaq üz qabığı adətən, kiçik həcmli, hərdənbir istifadə üçün nəzərdə tutulan, qısa müddətə hesablanmış nəşrlərin üzünə çəkilir. Nəşrin həcmi, istifadə olunma müddəti artdıqca, üz qabığı hazırlanan kağızın qalınlığı da artırılır, məs.: ofset 100 - 300 qr/m², təbaşirli 100 - 300 qr/m² və s..

Üz qabığı № 1 - həcmi 96 səhifədən çox olmayıb məftillə iç-içə tikilən broşuraların üzünə çəkilir. İstifadə müddətini, suya, işığa, didilməyə davamlılığını artırmaq məqsədilə üz qabığının üzərinə, bəzən plyonka da çəkilir.

Üz qabığı № 2 - 1 sayılı ilə eyni materialdan hazırlansa da, blokun kötüyə yapışma üsuluna görə ondan fərqlənir.

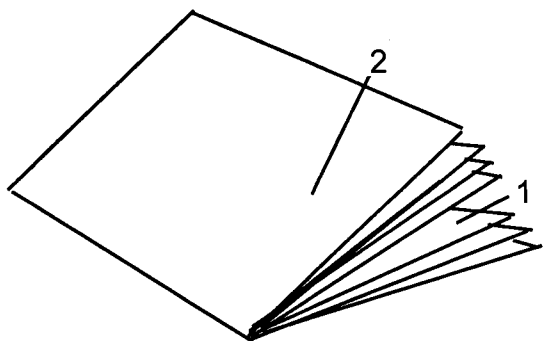
Üz qabığı № 3 - tək-cə kitab blokunun kötüyünə deyil, kötük-yanı sahələrə də (ön və arxa hissədən 0,5 - 0,7 sm enində blokun birinci və axırncı səhifəsinə) birləşdirilir. Cildin bloka yapışan yerlərini əvvəlcədən sıxıb sındırdıqda (xətləmə-biqovka), üzü rahat əyilib açılır, № 2-yə nisbətən daha davamlı olan belə üz qabığı kiçik həcmli kitab istehsalında geniş tətbiq olunur.

Üz qabığı № 4, öz aralarında kötüyü örtən cild materialı ilə birləşdirilən kağız və ya karton tərəflərdən ibarətdir. 4 sayılı üz qabığı digərlərinə nisbətən daha davamlı olsa da, istehsalı çətin başa gəldiyindən ondan nadir hallarda, əsasən iri həcmli broşuraların hazırlanmasında istifadə olunur.

Cild № 5 - öz aralarında, üzünə möhkəm cild materialı çəkilmiş kötүklə birləşdirilən karton (üzərinə kağız, plyonka üz-lüklü kağız və ya cild materialı çəkilmiş) tərəflərdən, kötüyə içəri tərəfdən yapışdırılan qalın kağız (kötük dəyirmi olduqda) və ya karton zolaqdan (kötük düz olduqda) ibarətdir. 5 sayılı cild, uzun müddətli istifadə üçün nəzərdə tutulan dərslik və s. bu kimi nəşrlər üçün daha məqsəduyğundur.

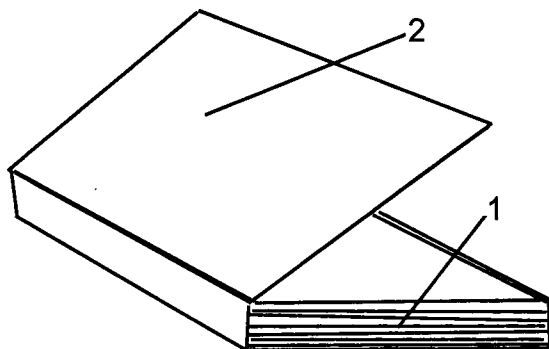
Cild № 6 - bütöv karton, cild materialı və ya plastikatdan hazırlanır. Kartondan hazırlanan 6 sayılı cild ucuz başa gəlsə də, davam-

ÜZ QABIĞI VƏ CİLD NÖVLƏRİ

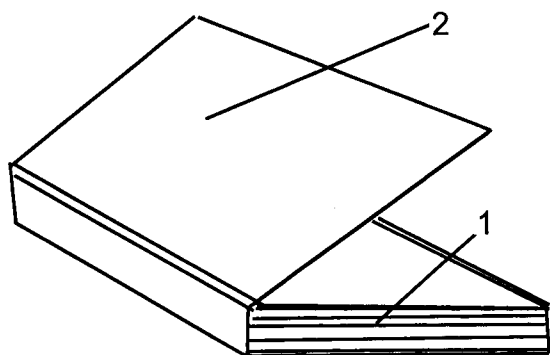
№ 1

Vərəqləri iç-içə
tikilmiş broşura:
1-blok;
2-üz qabığı

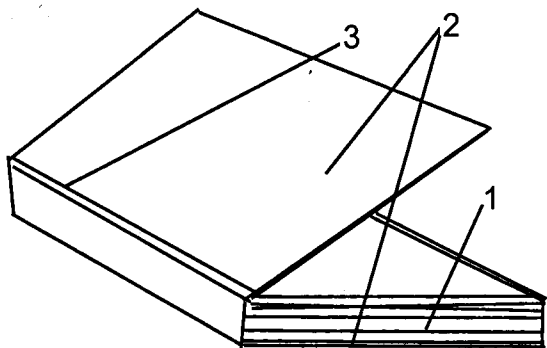
№ 2

Vərəqləri üst-
üstə tikilmiş
broşura:
1-blok;
2-üz qabığı

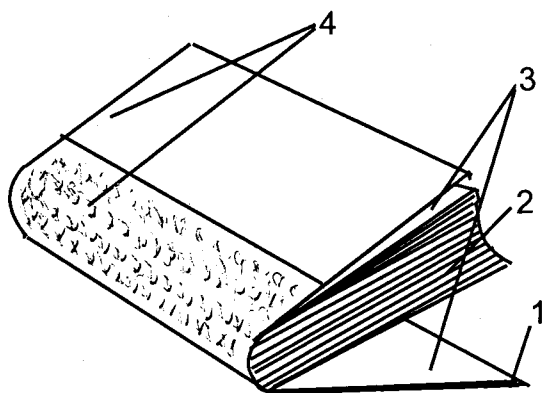
№ 3

Vərəqləri üst-üstə
tikilmiş broşura:
1-blok;
2-üz qabığı

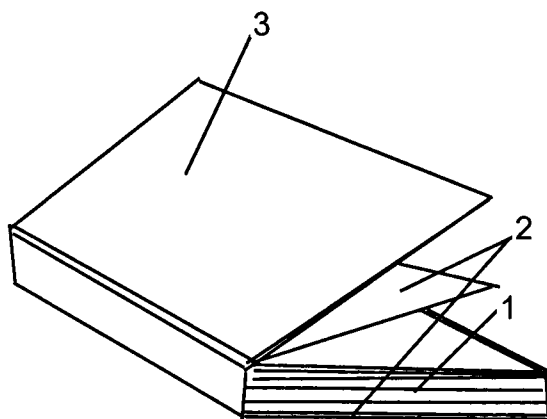
№ 4

Qurama kötüklü, xəttlə (biqovkalı) üz qabığı:
 1-blok;
 2-cildin tərəfləri;
 3-xətləmə(biqovka)

№ 5

Qurama kötüklü cild:
 1-karton;
 2-blok;3-forzaslar;
 4-iki növ material

№ 6

Bütöv cild:
 1-blok;
 2- forzas;
 3-bərk cild;

sız olur. Bu səbəbdən də, yalnız sözlük və s. kimi istifadə müddəti qısa olan istehsalat təlimatlarının üzünə çəkilir. Plastikattan hazırlanıb yüksək davamlılığı və mürəkkəb hazırlanma texnologiyası ilə digərlərindən seçilən 6 sayılı cild, başqa cildlərə nisbətən daha baha başa gəlir. Bu səbəbdən də, ondan yalnız nadir hallarda - istehsalatda və çöl şəraitində istifadə edilir. 6 sayılı cild cib ölçüsünə uyğun texniki sözlük, təlimat, nizamnamə (hərbi) və s. üçün münasibdir.

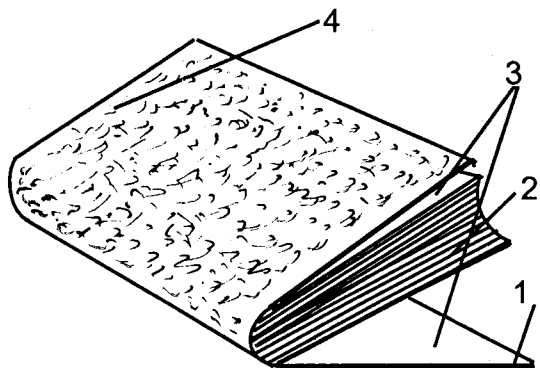
Cild № 7 - karton tərəfləri və kötüyü eyni materialla (kağız, üzünə plyonka çəkilmiş kağız və ya cild materialı) örtülmüş, kötüyünə içəri tərəfdən ortalıq (kağız, karton zolağı) yapışdırılan cildə deyilir. Üzünə adi kağız çəkilən 7 sayılı cild davamsız olur, bu səbəbdən də, ondan ancaq fərdi və ya müvəqqəti istifadə üçün nəzərdə tutulmuş bədii ədəbiyyat və ya incəsənət nəşrlərində istifadə olunur. Üstünə plyonka çəkilmiş kağızla örtülən 7 sayılı cild, ona nisbətən daha davamlı, geniş istifadə üçün yararlı olduğundan, bəzən, hətta dərsliklər üçün də məqbul sayılır.

Kağız özüllü cild materialı ilə örtülən, möhkəmliyi, uzunömürlülüüyü ilə seçilən 7 sayılı cildədən, adətən seçilmiş əsərlərin üzlənməsində istifadə olunur. Parça özüllü cild materialı ilə örtülən 7 sayılı cild ensiklopediya və s. kimi vacib, nəfis tərtibatlı sanballı nəşrlər üçün də yararlıdır.

Cild № 8 - kağız və ya cild materialı ilə örtülmüş tərəflərdən, aşağı və yuxarıdan içəri qatlanıb cild materialı ilə örtülən kötükdən ibarətdir. Ortalığı karton olan bu növ cildlər möhkəm və orijinal olsalar da, əziyyətlə başa gəldiyinə görə, onlardan yalnız nəfis tərtibatlı nəşrlərin hazırlanmasında istifadə olunur.

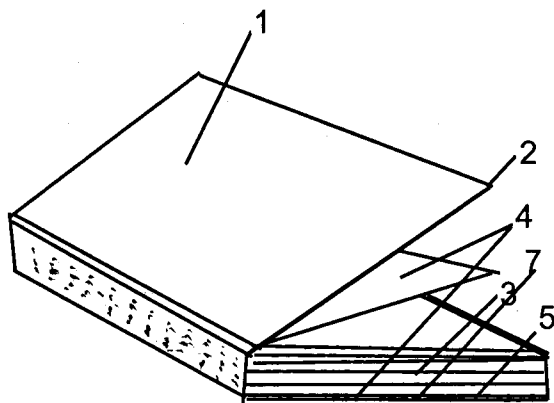
Kötüyü birbaşa kitab blokuna yapışan 9 sayılı cild, 8 sayılıdan ortalığının olmaması ilə seçilir, bu səbəbdən də nisbətən davamsızdır, ondan nadir hallarda istifadə olunur.

Cild və üzqabığı materialları. Əsas cild materialları dedikdə karton üzlüklər və ya onların əvəzediciləri, bəzi kağız növləri, plastikatlar, şəffaf sintetik plyonka, falqa, cild üzərində çap etmək üçün istehsal olunan boya və s. nəzərdə tutulur.

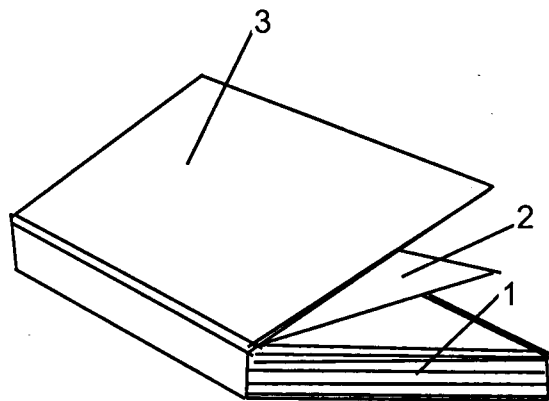
№ 7

Bütöv cild:
 1- karton;
 2 - blok;
 3- forzaslar;
 4- cild materialı

№ 8

Qurama tərəflər və
 qurama kötükdən
 ibarət bütöv cild:
 1,5 -qurama tərəflər;
 2,7-karton;3- blok;
 4-forzaslar;
 6-kötük üçün material

№ 9

Qurama tərəflər və
 kantlı kötükdən ibarət
 bütöv cild:
 1,5 -qurama tərəflər;
 2-karton;3- blok;
 4-forzaslar;6-kant

Adi kağızdan fərqli olaraq kartonun qalınlığı 0,5 mm-dən az, çəkisi isə, 250 qr/m²-dan yüngül olmamalıdır. Qatları bir-birindən asanlıqla aralanan kartondan cild istehsalında istifadə edilmir. Cild üçün nəzərdə tutulan səthi pardaxlanmış (belə olduqda gec çirklənir) karton möhkəm olmalı, qatlara ayrılmamalıdır. Bu tələblərə “B” markalı (səthi pardaxlanan üstü rəngli karton) və presspan (sıxılmış, səthi pardaxlanmış rəngli karton növü) kimi karton növləri cavab verir.

Cild üçün, sıxılmağa davamlı oduncaqdan hazırlanmış kartonun, hamarlanmış səthi yapışqandan şişməyən bərk növü işlədilir. Kitab blokunun həcmi və ölçüləri böyükdürsə, seçilən karton da qalın olmalıdır.

Cildləri üzləmək məqsədilə parça özüllü liderinin müxtəlif növlərindən (xüsusi emal prosesi keçdiyindən üzərinə çəkilən yapışqanı udub bürüşməyən), kağız özüllü bumvinil, kolenkor, balakron və kağızdan (ofset, təbaşirli) istifadə olunur.

Kolenkorun özülünü orta qalınlıqlı, sapları şaquli toxunuşlu mitkal adlanan pambıq parça təşkil edir. Kolenkorun təkmilləşdirilmiş növü - kolenkor-modern hər iki tərəfdən şəffaf nitroplyonka ilə örtüldüyündən, özülündəki parçanın rəng və fakturası da dəyişməz qalır. Plyonka nazik olsa da, ovulmur, suya davamlıdır. Tərtibat üçün nisbətən davamlı kolenkor-moderndən istifadə olunması daha əlverişlidir

Xarici əlamətləri ilə seçilən liderinin özülü, kolenkora nisbətən daha bahalı, su və yapışqan keçirməyən xüsusi lak qatı ilə örtülmüş mitkaldan hazırlanır. Onun üzərinə lak qatı çəkildikdə parıldayan səthi və özünəməxsus fakturası hər dəfə dəyişib fərqli naxış alır. Möhkəm və yaraşıqlı material olan liderinin üzərindəki nisbətən qalın məhlul qatı, ona kobud və sərt görkəm verir. Kiçik ölçülü və həcmli nəşrlərin cildində daha qabarıq görünən bu çatışmamazlıqlar və belə cildlərin nisbətən baha başa gəlməsi, kütləvi nəşr cildlərinin bu materialdan hazırlanmasını mümkünəşir edir.

Liderin, kolenkor və kolenkor-modernin təkcə astarı deyil, üzü də müəyyən məhlul qatı ilə örtüldüyünə görə, bu məhlul parçanın (özül) fakturasını müəyyən dərəcədə bağlayır. Halbuki, tərti-

bat prosesində fakturanın nəzərə alınması daha orijinal cildin yaranmasına səbəb ola bilər. Fakturası görünən cild parçalarının özülünü müxtəlif növlü ştapel tipli parçalar təşkil edir. Texniki səbəblərdən o, yalnız arxa tərəfdən məhlulla örtülür, üzünə isə parçanın əsl fakturasını gizlətməyən şəffaf lak çəkilir.

Kobud kətanı xatırladan duk-parça və ya dermantindən - dəriyə oxşadılan qalın parça, ştapel, ipək və digər toxunma materiallardan cild materialı kimi nadir hallarda istifadə olunur.

Parçaların texniki məqsədlə istifadəsi isə, ümumiyyətlə məqsədəuyğun deyil. Bu səbəbdən də, əsasən kağız və ya qeyri-parça özüllü əvəzedicilərin tətbiqinə üstünlük verilir. Bu əvəzedicilərə kağız özüllü lederen, bumvinil və malinit də aid edilə bilər.

Üzərinə parça özüllü lederində olduğundan daha nazik məhlul qatı çəkilməmiş növbəti davamlı cild materialı, kağız özüllü lederindir. Üzərində basma naxış yaxşı alınan belə lederen, xaricdən parça özüllüyə oxşasa da, möhkəmlikdə ondan xeyli geri qalır. Bu səbəbdən də, onunla cildin tərəflərini (cild №5) örtmək (kötüyü isə parça özüllü ilə) daha əlverişlidir. Bu əvəzedicinin kağız özülünə 20-30% sintetik lifin qatılması, onun davamlılığını daha da artırır.

Müxtəlif fakturalı (hamar, dəri və ya parça illüziyası yaradan) və rəngli sərt kağızların üzərinə əridilmiş plastikat çəkməklə alınan bumvinil növlərinin sayı günbəgün artır. Üzərində basma naxış həm falqa, həm də onsuz (blint) yaxşı alınan bumvinilin istehsalı get-gedə genişlənir. Xaricdə istehsal olunan eynitipli, kitab cildinin hazırlanması üçün yararlı material növü balakron adlanır.

Əridilmiş, rəngli plastikat qatının pambıq liflərinin bir tərəfinə çəkilməsilə hazırlanan malinit, möhkəmliyinə və texniki çap xüsusiyyətlərinə görə parça özüllü lederinə daha yaxındır. O, əlverişli cild materialı kimi dərslik istehsalında geniş tətbiq olunur.

Axır vaxtlar üzərində rəngli və ya rəngsiz basma naxışın yaxşı alındığı müxtəlif plastikatlardan da cild materialı kimi istifadə olunur. Davamlılığı ilə digərlərindən seçilən bu materialın kifayət qədər avtomatlaşdırılmayan istehsalı baha başa gəlir. Bu isə, onun geniş tətbiqini mümkünəşür edir.

Üz qabığının cəlbədicə xarici görünüşünü təmin etmək üçün sürtülməyə davamlı, didilib liflənməyən kağızlar seçilir. Cild kağızı kimi çəkisi 160 qr/m^2 -dan artıq olan ağ və ya rəngli, hamar və ya fakturalı kağız seçilir. Müasir üz qabığı üçün ən münasib material, üzərinə şəffaf polimer qatı çəkilmiş (1 və ya 2 tərəfli) kağız sayılır. Belə kağızın üzərindəki faktura onun davamlılığını daha da artırır, üzərindəki təsvir isə göz oxşayır.

Qalın kağız növlərinin demək olar ki, hamısı (üzünə ikitərəfli polimer qatı çəkilənlərdən və çəkisi 200 qr/m^2 -dan artıq olanlardan başqa) cildlərin üzünə çəkilməyə yarayır.

Şəffaf sintetik plyonka, 2-ci dərəcəli cild materialı sayılır. Üz qabığı və ya cildin üzərinə çəkilən (təbii ki, çapdan sonra) belə plyonka, cild və ya üz qabığının davamlılığını artırmaqla yanaşı, onun xarici görünüşünü və gigiyenik xüsusiyyətlərini də yaxşılaşdırır.

Rəngli basma naxış cildin üzərində xüsusi “quru” boylarla işlənir. Bu boylara rəngli və metal (bürünc və aliminyum) falqanı aid etmək olar. Nazik və möhkəm kağıza, üst tərəfdən nazik boya və ya metal tozu çəkilməklə alınan materiala falqa deyilir. Yarışqanlı əlaqələndirici məhlulu olan falqa (qızılı, gümüşü və s.) vasitəsilə basma naxışın təzyiqlik altında cildə keçirilməsi $80-120^{\circ}\text{S}$ temperaturda təmin olunur.

Rulon halında falqa (diametri 35 mm olan karton vala sarınmış halda) eni 245 ± 5 və ya 280 ± 5 mm, vərəq halında isə -sahəsi 120×250 , 245×250 və 280×250 mm ölçülərdə istehsal olunur.

Kaolin-nişasta, polivinilxlorid (“bumvinil”) və nitropoliamid (“kolenkor-modern”) məhlulu ilə örtülmüş cild materiallarının üzərində istənilən rəsm, xüsusi boylar (TŞ 29-02-101) vasitəsi ilə çap edilməsi mümkündür, bir şərtlə ki, boyanın rəngi cild materialının rənginə uyğun olsun. Müasir dövrdə istehsal olunan müxtəlif rəngli cild boyları orijinalın dəqiq alınmasını tam təmin etdiyindən, cildin üzərində, hətta materialın fakturasındakı nazik cizgilər belə yaxşı görünür. Belə boylarla işlənmiş cildlər ucuz və davamlı olub, asan (proses avtomatlaşdırılıb) başa gəlir. Onların şəffaflığı və materiala hopma qabiliyyəti çox yaxşıdır, rəng qatının

içerisindən parçanın toxunma strukturunun görünməsi isə tərtibata, hətta qeyri-adi bir orijinallıq, gözəllik də verir.

Üzərinə falqa ilə relyefli basma naxış salınan cild materialının səthinin təzyiqlə altında dəyişməsi, onun fakturasına da öz təsirini göstərir. Cildin səthinin dəyişməsini tələb etməyən cild boyaları ilə falqa arasındakı bu fərqdən bacarıqla istifadə etməklə, tərtibatı daha da zənginləşdirmək mümkündür. Təsviri, fakturaların oxşarlığı (cild boyası ilə hazırlanan) və ya təzadı (falqa ilə basma naxış) çərçivəsində quran rəssam, bəzən eyni cildə bu üsulların hər ikisindən, həmçinin blinddən (relyefli, rəngsiz basma naxış) istifadə etməklə daha maraqlı və yaddaqalan kompozisiya yarada bilər. Boya və falqanın xassələrinin dərindən öyrənilməsi, cild materiallarının rəngindən, fakturasından düzgün istifadə edilməsi, bədii redaktorun qarşısında daha geniş, əlavə imkanlar açır.

Əksər hallarda tərtibatçıların diqqətindən kənar qalan forzas kimi vacib element, geniş assortimentə malik müxtəlif rəngli və fakturalı dekorativ kağızlar ola-ola çox vaxt təəssüf ki, adi, ağ kağızdan hazırlanır. Halbuki, müxtəlif rəng çalarlarına boyanmış orijinal fakturalı kağızların forzas materialı kimi istifadə olunması, tərtibata bir orijinallıq gətirə bilər.

Supercild haqqında da eyni sözü demək olar, kitabı tez xarab olmaqdan qorumaq əvəzinə, özü bəzən daha tez dağılır, halbuki üzünə plyonka çəkməklə onun ömrünü xeyli uzatmaq da olar.

İncəsənətin bir qolu olan kitab tərtibatı istehsalata söykənməli, ədəbi, texniki və bədii redaktor kitab istehsalı ilə bağlı bir çox incəlikləri dərindən öyrənib mənimsəməlidir. Yalnız təsəvvüründə yaratdığı təsvirin istehsal prosesində hansı dəyişikliklərə uğraya biləcəyini əvvəlcədən anlayıb, göz önünə gətirməyi bacaran redaktorun işi, sonda müvəffəqiyyətlə nəticələnə bilər.

III. 3. KİTAB TƏRTİBATINDA BƏZƏMƏ PROSESLƏRİNİN YERİ

Lak. Bəzəmə proseslərinə laklama, laminasiya, çopurlama və qızillama (bürüncləmə) aid edilir. Kağızın laklanması cildin suyadavamlılığını təmin etməklə bərabər, həm də onun üzərindəki boyanın intensivliyini artırmağa xidmət edir.

Lak-spirit, benzin, aseton, skipidar tipli uçan əridicilərdə həll olunmuş qətrəndən ibarətdir. 1 kv. metr basma vərəqin üzərinə çəkilən lakın çəkisi 10-20 qram, işçi qatılığı isə 18-26 % olmalıdır. Poliqrafiya müəssisələrində lakdan cild və supercildləri, həmçinin portret və divar rəsmlərini, açıqca, yarlıq və etiketləri laklamaq məqsədilə istifadə edilir.

Laklar sulu və sulu-spirtilərə bölünür, laklama prosesi müxtəlif quruluşlu lak maşınlarında həyata keçirilir .

Basma vərəqdəki lak qatının qalınlığı və yapışqanlılığı kağızın növündən asılı olaraq dəyişir. Mayeni canına yaxşı çəkən ofset kağızı lakı çox, təbaşirli kağız isə, nisbətən az tələb edir, bu səbəbdən də lakı ofset kağızına üst-üstə 2-3 dəfə, təbaşirli kağıza isə 1 dəfə çəkmək kifayətdir.

Quruducu kameranın istiliyi kağızın quruma qabiliyyətindən, lakın tərkibindən, lak qatının qalınlığından, qatılığından və mühərrikin hərəkət sürətindən asılı olaraq 70° - 90° arasında dəyişir.

Laklanmış hazır vərəqlərin yığıldığı kipin hündürlüyünün 50 sm-dən az olması, onların bir-birinə yapışmamasını təmin edir.

Kağız məmulatları üçün nəzərdə tutulan laklar: KS-234, KS-235 kimi spirtli, PVK-4, PVM-2 kimi sulu spirtli və PVM-1 kimi sululara bölünür. PVM-1 lakı, yalnız 35° - 50° qızdırılardan sonra istifadəyə yararır. Parlıtısını artırmaq məqsədilə kağızın üzərinə çəkilən lakları (PVM-2 nitrolak) cilalamaq da olar.

Tədricən saralıb get-gedə əvvəlki parlıtısını itirən lakların başlıca çatışmamazlığı, onların işığa davamlı olmamasıdır.

Sulu laklardan əlavə, çap maşınında basma vərəqin üzərinə çəkilib yaxşı parıldayan, kağız tərəfindən yaxşı udulub tez quruyan, üst-üstə yığıldıqda yapışmayan, kağıza möhkəm hopub silinməyən, yalnız azacıq saralan yağlı laklar da mövcuddur.

Yağlı laklardan yeyinti məhsullarının bağlamaları istisna olmaqla, qalan hər yerdə istifadə olunur. Onlar seçilmiş təsvir hissələrinin ayrı-ayrılıqda laklanması dəqiqliklə təmin edir. Onlarla, ölçülərinin dəyişəcəyindən ehtiyat etmədən nazik kağızları da laklamaq olar. Bu laklar vərəqlə işləyən çap maşını üçün nəzərdə tutulan ofset boyasından, yalnız pigmentinə görə fərqlənir, elə buna görə də, onu ofset boyası kimi, yəni eyni üsulla yumaq olur. Təsvirin xüsusi kimyəvi boyalarla çap olunmasını tələb etməyən bu laklar, digərlərinə nisbətən gec quruyur. Didilən kağızların çapı üçün istifadə olunan kətan yağının (80K0370509) qatılığı isə qurumanı ancaq zəiflədir.

Boyaların intensivliyini yüksəltməklə çap məhsulunun ömrünü uzadıb davamlılığını artıran, xarici görünüşünü yaxşılaşdırıb suvadavamlılığın təmin edən laminasiya (üzünə plyonka çəkmə), bəzəmə xarakterli tərtibat proseslərindən biri sayılır. Laminasiya prosesində cild, üz qabığı, supercild, açıqca və s. üzərinə xüsusi maşınlar vasitəsilə plyonka çəkilir.

Plyonka yapışdırma iki - soyuq və isti üsulla aparılır. Plyonkanın çap olunmuş kağıza yapışqan vasitəsilə yapışdırılmasına soyuq yapışdırma deyilir, bu zaman plyonka az parıldayır. Üzərinə əvvəlcədən yapışqan qatı çəkilmiş plyonkanın müəyyən temperaturda qızdırılıb təzyiqlə altına kağıza yapışdırılmasına isə isti üsulla yapışdırılma deyilir, bu halda o daha çox parıldayır.

Plyonka üzərindəki yapışqan qatının qalınlığı 10-12 q/m² olmalıdır. Yapışqan az olanda plyonkada ara-sıra parıltı, çox olanda isə yapışmayan hava zolaqları görünür. Əridicinin çoxluğu ara-sıra qabarcıqlar əmələ gətirib yapışqanın yaxşı yapışmasına maneçilik törədir. Plyonkanın kağıza düzgün yapışdırılması, ancaq texnologiyaya düzgün riayət edilməklə təmin oluna bilər.

Plyonka yapışdırma prosesi BPP-70P, “Duofan” 6000, “Duofanet” və “Maksibond” markalı maşınlarda həyata keçirilir.

Çopurlama. Basma vərəqin səthinin fakturasını dəyişməklə onu daha da təkmilləşdirmək olar. Bu proses çopurlama adlanır. Bu üsuldən hamar kağızda çap olunmuş basma vərəqə parça və ya dəri fakturası vermək məqsədilə istifadə olunur. Kağızda çap olunan rəsm tablolarının reproduksiyalarına sonradan parça fakturası (kətan görüntüsü) vermək üçün də bu üsul yararlıdır. Hamar kağızda çap olunan reproduksiya çopurlandıqdan sonra orijinal rəsm əsərinə bənzəyir. Belə effekt almaq üçün yastı çap maşınlarından və basma naxış preslərindən istifadə edib kalandrın vallarından birinin üzərində kətan parça fakturası oymaq lazım gəlir.

Relyef basması. Basmaqəlib və metal falqa vasitəsilə çap olunmuş üz qabığı, cild, supercild, forzas, yapışdırma vərəq və s., həmçinin etiket, plakat, rəsm reproduksiyasında hansısa elementi (portret, gerb, simvol və s.) qabardıb daha yaxşı nəzərə çarpdırmaq üçün də relyef basmasından istifadə olunur.

Basma vərəqlərin birləşdirilməsi. Tədris prosesində əyani vəsait kimi istifadə edilən məktəb ləvazimatının-coğrafi xəritə və ya cədvəllərin möhkəmliyini təmin etmək məqsədilə şəkil və ya xəritə hissələrini bir-birinə yapışdırmaq lazım gəlir. Onun üçün çit parça və ya tənzifi əvvəlcə taxta çərçivəyə salıb tarım çəkir, sonra arxasına yapışqan çəkilmiş xəritə hissələrini ona yapışdırır, axırda çərçivəni quruducu kameraya yerləşdirirlər. Quruduqdan sonra xəritəni çərçivədən ayırıb kənarlarını kəsirlər. Daha sonra, xəritənin kənarlarına nazik taxta vurur, yuxarisına kəndirə taxılımış metal halqa keçirib divardan asırlar.

Nömrələmə təkrar olunmayan ardıcıl rəqəmli müxtəlif hesabat-uçot nəşrlərinin, qəbz kitabçalarının, nəqliyyat biletlərinin, gizli sənədlər toplusunun və s. hazırlanmasında istifadə olunur. Nömrələmə çap maşınında (ayrıca proses kimi və ya çapla yanaşı) aparıla bilər, bunun üçün avtomat nömrələyicini maşının talerinə bərkitmək lazım gəlir. Nömrələmə müstəqil əməliyyat kimi əl və ya əyləclə işləyən qurğunun, məhz bunun üçün hazırlanmış avtomat maşının köməyi ilə də yerinə yetirilə bilər.

Bürünclemə. Təsvirin bəzi hissələrini və ya hər hansı yazı parçalarını daha çox nəzərə çarpdırmaq məqsədilə, qızılı və ya gümüşü rəngli tozla örtürlər. Bu proses bürünclemə adlanır. Bunun üçün basma vərəqi bürünc və ya alüminiumla pudralamaq lazım gəlir. Bu əməliyyat, ətraf mühitdən xüsusi kamera ilə təcrid olunmuş maşınlarda aparılır. Əvvəldən basma vərəqin üzərinə səpilən metal tozunun artığını fırça qurğusu ilə boş aralıqlardan təmizləyirlər. Bürünclemə qurğuları müstəqil, ya da ofset çap maşınlarına birləşdirilmiş halda işləyir. İkinci halda basma vərəq xüsusi mühərrik vasitəsilə qəbuledici stola deyil, birbaşa bürünclemə qurğusuna ötürülür.

Yapışqanlama. Basma vərəqlərin arxasına, islananda da yapışma qabiliyyətini saxlayan quru yapışqan çəkilir, bu proses yapışqanlama adlanır. Müxtəlif yarlıq, poçt markası və ya şəkilləri yapışdırmaq üçün istifadə olunan bu əməliyyat lak çəkən maşınlarda yerinə yetirilir.

Basma naxış. Cild proseslərində istifadə olunan, klişe adlanan qəlib (möhür) rəssamın hazırladığı orijinala və ya fotosəkilə əsasən hazırlanır. Təqribən 7 mm qalınlığı olan sink lövhədən (böyük tirajlı işlər üçün) və ya melovindən (kiçik tirajlı, sayı cəmi 50-yə qədər olan işlər üçün) hazırlanan klişədə işarələrin arasında qalan boş yerlər yonulur. Klişenin quruluşu basma naxışın xarakterinə uyğun olmalıdır. Basma naxış iki üsulla alınır:

-bütün çap elementləri eyni müstəvi səthində yerləşən klişeni cildin səthinə sıxdıqda (təzyiq altında), onun üzərində möhürün üzərindəki təsvirə uyğun rəngli və ya rəngsiz təsvir alınır.

-cildin klişe ilə sıxılmasından alınan basma naxışın relyef (konqrev) quruluşu təsvirdən asılı olaraq sadə və ya mürəkkəb olur. Cildin alt tərəfinə klişenin bütün dərinliklərini dolduran matrisanın qoyulması, daha yaxşı effekt almağa imkan verir.

Çap üçün yüksək təzyiq və temperaturun vacib olmaması, cild üzərində çap olunan təsviri basmanaxışdan fərqləndirir.

Basma naxışın blint, relyef (konqrev) və s. kimi növləri var. Bunlardan ən sadəsi - vəzifəsi cild materialının fakturasını hamarlamaq olan, formanın sıxılma nəticəsində dəyişməsinə əsaslanan

blint, yeni rəngsiz basma naxışdır. Blintdən rəngli basma naxışın hazırlıq prosesində və ya da müstəqil bədii tərtibat elementi kimi istifadə olunur. Blint müxtəlif klişelərlə çap edilən cürbəcür rənglərin sonda bir müstəvi üzərində olmasını və rəngli təsvir səthinin hamarlamasını təmin edir.

Cildin üzərində adi vaxtlarda o qədər də seçilməyən blint olunan və olunmayan səthlər, fakturadakı fərq nəticəsində dərhal nəzərə çarpır. Klişenin dərinliyi (təzyiq) ikinci dərəcəli rol oynayır, normadan artıq olduqda isə, hətta mənfi nəticə də verə bilər. Blint üçün, məhz təsvir sahəsinin bütöv fonun sahəsinə və ya ləkənin ölçüsünə olan nisbəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu nisbətin düzgün qurulmaması, fonun təsvirlə müqayisədə oxucuya daha güclü təsir göstərməsi ilə nəticələnir ki, bu da arzuolunmazdır.

Yastı basma naxışın nisbətən mürəkkəb-çoxrəngli növü bir az blintə bənzəyir. Bu prosesdə cild materialı üzərində gözlənilən bədii effektə, yalnız müxtəlif rəngli boyalardan istifadə etməklə nail olmaq olar. Çap, basma naxış vuran adi avtomat və ya yarıavtomat mənqənlərdə (pres), qızdırılmayan ağır, tigel maşın növlərində həyata keçirilir.

Çap olunmuş təsvir və ya basma naxış cildin ümumi tərtibatına fəal təsir göstərir, bədii effekti daha da artıran rəngarənglik isə, oxucunun diqqətini özünə çəkməklə yanaşı, həm də onu valeh edir.

Lederin üzərində eyni vaxtda quru (folqa) və maye (boya) boyalarla işləmək rəssam üçün daha maraqlı olur. Belə hallarda əvvəl folqa ilə basma naxış salınan fonun üzərində, sonda çap da gedə bilər, bəzən bu üsuldən, hətta cildin kötüyündə belə istifadə olunur.

Bu prosesin texnoloji xüsusiyyətlərini, boyaların yayılma qaydasını və hətta klişələrin quruluşunu belə bilməyən rəssam, yaxşı nəticəyə ümid edə bilməz. Basma naxışın relyefdən fərqli növləri də var. Onlar, blintdə olduğu kimi cildin formasının dəyişməsinə əsaslanarsa da, ondan fərqli olaraq bu dəyişmə, cildin klişə ilə matrisa arasında sıxılıb əyilməsi nəticəsində baş verir. Alınan relyef öz mürəkkəb fakturalı səthi ilə orijinal heykəl təsəvvürü yaradır. Relyefin hündürlüyü və dərinliyi, təzyiqin miqdarından və

klışenin xarakterindən asılı olaraq dəyişir. Rəngsiz relyef, çox vaxt barelyefi xatırladır.

Relyefli cild yaratmaq istəyən tərtibatçı rəssam, kitabdan istifadə qaydalarını və texnoloji prosesin onun qarşısına qoyduğu tələbləri mütləq nəzərə almalıdır. Relyefin hündürlüyü və təsvirdəki iti bucaqların, kartonun üzərinə yapışdırılmış cild materialının xüsusiyyətləri ilə uzlaşıb uzlaşmaması aydınlaşdırılmalıdır, əks halda təzyiq çox olan yerlərdə cild cırıla da bilər. Təsvir sahəsinin cild müstəvisinə nisbəti düzgün seçilməlidir ki, relyef təzyiq altında zədələnməsin. Bunun üçün relyef ya cild səthindən dərinə yerləşməli, ya da onu, çərçivə vasitəsilə (relyef cild səthindən qabağa çıxan hallarda) mütləq qorumaq lazım gəlir.

Cürbəcür materiallarla örtülmüş cildlərin bir-biri ilə müqayisəsi lederin, dermantin, malinit və kolenkorda təbii parçalara nisbətən relyefin daha yaxşı alındığını göstərir, lederin üzərindəki barelyefdə keçid formaları daha yumşaq və parlaq olub, təsvirin plastikasını daha yaxşı ifadə edir, bu da onu zənginləşdirir, bəzən bu məqsədlə falqadan da istifadə oluna bilər.

Üzərinə kağız yapışdırılmış kartondan hazırlanan 4 və 5 saylı cildlərdə relyef fərqli, yəni daha geniş imkanlara malikdir. Axır vaxtlar, cilddəki relyefin ortasına yapışdırılmış rəngli şəkillərə də rast gəlirik. Zövqlə işləndikdə, heç bu da pis alınmır.

Trafaret çap üsulu vasitəsilə tək-cə parça üzərində yox, plasmassa da daxil olmaqla aztirajlı nəşrlərin cildlərinin hazırlandığı istənilən başqa materialda da gözəgəlimli və davamlı təsvir almaq olar. Aztirajlı cildlərə basmanaxış "PP-1", "PP-2" preslərində, çoxtirajlılara isə yarıavtomat "BZP-2" və rotasiya tipli "BZF-1-3" preslərdə vurulur.

Cild materiallarının elm və texnikanın inkişafı sayəsində artan növlərinin və tərtibat üsullarının bütün mümkün bədii-texniki xüsusiyyətlərinin poliqrafçılarla birlikdə araşdırılıb öyrənilməsi, qarşısında geniş üfqlər açılan bədii redaktorların tərtibat sahəsindəki işinə güclü təkan verə bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN BİBLİOQRAFİK SİYAHISI

I. Azərbaycan dilində

1. Allahverdiyev B.V. Kitablar haqqında kitab. Bakı: Gənclik, 1972, 96 s.
2. Aydan. Qrafika rəssamı // Bakı: Qobustan, №2, 2006, s. 92-93.
3. Bəhri N. Tərtibat bədii zövqdür // Bakı: Muxbir, 1975, №1, s.23-24.
4. Hacıyev A. Bədii kitab tərtibində müasirlik // Bakı: Kitablar aləmində, 1966, №2, s.39-42.
5. Hacıyev P. Rəssam və kitab // Kitablar aləmində, 1965, №2, s.47-48.
6. Hacıyev R. Rəssam, həyat, gözəllik. Bakı: Gənclik, 1974, 160s.
7. İsmayılov R. Azərbaycanda nəşriyyat işi. Bakı: Yeni nəsil, 2000, 160s.
8. Orta əsr Azərbaycan kitab mədəniyyəti / Tərt. edən: C.Qəhrəmanov. Bakı: İşiq, 1991, 36 s.
9. Mirəhmədov Ə., Həsənov H. Sovet Azərbaycanının kitab mədəniyyəti: Kütləvi oçerk. Bakı: Azərənşr, 1975, 82 s.

II. Rus dilində

10. Адамов Е.Б. Стилевое единство литературного произведения и иллюстраций // Книга.Исследования и материалы, М.: изд-ва Всесоюзной книжной палаты, 1961, сб.V, стр.170-189.
11. Адамов Е.Б. Некоторые особенности иллюстрирования худо-жественной литературы и вопросы редактирования иллюстраций. Автореферат // М.: МПИ, 1962.
12. Алехин Е.И., Западов А.В. Аппарат книги. М.: 1957, стр.72.
13. Александрова А.А. О композиционном синтезе книжного формообразования // Книга. Исследования и материалы, М.: изд-ва Всесоюзной книжной палаты, 1992, сб.66, стр.100-111.
14. Александрова А.А. Справочники, символики, применяемой в произведениях изобразительного искусства // Книга.Исследования и материалы, М.: изд-ва Всесоюзной книжной палаты, 1987, сб.54, стр.42-50.
15. Алямовская Г.В. "Русская научная иллюстрация XVIII-XIX вв . Автореферат / М.: МПИ, 1956, 17с.
16. Алямовская Г.В. Естествонаучная иллюстрация в русских изданиях XVIII-XIXвв // Книга.Исследования и материалы, М.: изд-ва Всесоюзной книжной палаты, 1961, сб.V, стр.148-169.
17. Атабеков Н.А.Словарь-справочник иллюстратора научно-технической книги // М. Книга, 1974-284 с.
18. Бакшин В. Системность в шрифтовом оформлении // Полиграфия-1982-№11, стр.35-36.
19. Басс М. Об оформлении книг серии "Школьная библиотека" // Полиграфия-1984-№5, стр.35-36.

20. Воеца С.В. Идеино-художественный анализ книжных орнаментов. // М.: МПИ, 1949., 92с.
21. Гончаров А.Д. Проблемы оформления современной книги. // Книга. Исследования и материалы, М.: изд-ва Всесоюзной книжной палаты, 1966, сб.12, стр.113-121.
22. Гончаров А.Д. Моя работа над книгой.. // Книга. Исследования и материалы, М.: изд-ва Всесоюзной книжной палаты, 1959, стр.74-97.
23. Гончаров А.Д. и Ляхов В.Н. О путях к новому. // Книга. Исследования и материалы, М.: изд-ва Всесоюзной книжной палаты, 1961, сб.5, стр.129-148..
24. Добкин С.Ф. Редактору и автору об оформлении книги. М.: Книга, 1971, 272с.
25. Искусство книги. М.: Книга, 1979, 216с.
26. Каткин О.А. Об иллюстрациях в детской книге. // Книга. Исследования и материалы, М.: изд-ва Всесоюзной книжной палаты, 1961, сб. 4, стр.196-208.
27. Каткин О.А. Проблемы и поиски советской книжной графики.. // Книга. Исследования и материалы, М.: изд-ва Всесоюзной книжной палаты, 1968, сб.17, стр.128-138.
28. Ляхов В.Н. Пути оформления советской книги за минувшее 40 лет. // Книга. Исследования и материалы, М.: изд-ва Всесоюзной книжной палаты, 1959, сб.1, стр.10-14.
29. Ляхов В.Н. Оформление внешних элементов советской книги. / Книга. Исследования и материалы, М.: изд-ва Всесоюзной книжной палаты, 1960, сб.2, стр.16-48.
30. Ляхов В.Н. Оформление советской книги. М.: Книга,1966, 320с..
31. Марканд Эд. Книгоиздание: рекомендации для издателей и дизайнеров // Компьюарт, Гданск-"Рома принт" 2001, №3, стр.62-64.
32. Мелик-Пашаев А. Для кого работает художник (Об оформ.дет.кн.) // М.-изд-ва "Детская литература" 1988, №9, стр.51-54.
33. Петровский М.С. Книга нашего детства. М: Книга, 1986, 288с.
34. Рывчин Б.И."О худ. конструировании учебников". М.,: Книга, 1980, 128с.
35. Сидоров А.А. История оформления русской книги. М.: Книга, 1964, 392с.
36. Сидоров А.А. и Шицкал А.Г. Оформление современных зарубежных изданий книги по изобразительному искусству, энциклопедии и словари. М.: Искусство, 1960, 108с.
37. Сидоров А.А. Искусство книги как синтез.. // Книга. Исследования и материалы. М., изд-ва Всесоюзной книжной палаты, 1961, сб.25., стр.50-65.
38. Сидорова В.С. Основные аспекты художественного оформления внешних элементов книги. // Книга. Исследования и материалы, М.: изд-ва Всесоюзной книжной палаты, 1965, сб.10, стр.99-118.
39. Фаворский В.А. О художнике, о творчестве, о книге. М.: Мол.гвардия, 1966, 128с.
40. Чернышев А.Н.,Чернышев А.А. Воспроизведение иллюстраций в искусствоведческой книге. // Книга. Исследования и материалы, М.: изд-ва Всесоюзной книжной палаты, 1962, сб.7, стр.158-168.

MÜNDƏRİCAT

Müəllifdən	3
Giriş	11

I. Nəşrin bədii tərtibat üsulları, kompozisiya

1. Kitab tərtibatında bədii formanın xüsusiyyətləri, kompozisiya	21
2. Kitab tərtibatında şriftin yeri	47
3. Kitab tərtibatında bəzək növü	56
4. Kitab tərtibatında simvol, rənz və emblemlərdən istifadə qaydaları	61
5. Kitab tərtibatında süjet-mövzu növündən istifadə qaydaları	65
6. Kitab tərtibatında əşyayi-təsvirin yeri	69

II Kitabın kompozisiya və bədii poliqrafik forması

1. Format anlayışının kitab tərtibatında yeri	75
2. Kitabın daxili elementlərinin kompozisiyası	95
3. Kitab tərtibatında illüstrasiyaların rolu	130
4. Kitabın titul (avantitul, frontispis, şmüstitul, kolontitul) tərtibatı	151

III Kitab tərtibatında maddi-texniki bazanın yeri

1. Kitab istehsalında istifadə olunan materialların texniki xüsusiyyətləri	159
2. Cild növləri və cild materialları	166
3. Kitab tərtibatında bəzəmə proseslərinin yeri	176
Ədəbiyyat	182

Çapa imzalanmışdır 26.04.2010. Nəşrin formatı 60x90/16.
Şərti çap vərəqi 11,5. Uçot-nəşr 11,5 Sifariş 738. Tiraj 500.

“Azərbaycan” nəşriyyatında çap olunmuşdur.
Az1073 Bakı, Mətbuat prospekti. 529-cu məhəllə.